Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Penia en Ploutos in de periode na Alexander

https://hdl.handle.net/1874/300609

A.qu.192
1931

ΠΕΝΙΑ ΕΝ ΠΛΟΥΤΟΣ

IN DE PERIODE NA ALEXANDER

DOOR

J. J. VAN MANEN

qu.
2

A. qu.
192

ΠΕΝΙΑ ΕΝ ΠΛΟΥΤΟΣ

IN DE PERIODE NA ALEXANDER

A. 4° 192, 1931

ΠΕΝΙΑ ΕΝ ΠΛΟΥΤΟΣ

IN DE PERIODE NA ALEXANDER

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS Jhr. Mr. B. C. DE SAVORNIN LOHMAN, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID, VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 22 MEI 1931 DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

JAN JACOB VAN MANEN

GEBOREN TE ROTTERDAM

ZUTPHEN — N.V. NAUTA & Co.'s DRUKKERIJ — 1931

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

AAN MIJN VADER

Nu met de verschijning van dit proefschrift mijn academische studie haar einde bereikt, sta hier voorop een betuiging van eerbiedige erkentelijkheid jegens hen die mijn leermeesters waren.

Allereerst wil ik U, Hooggeleerde Bolkestein, Hooggeschatte Promotor, mijn diepgevoelden dank betuigen voor het vele dat ik van U ontving. Naast uw zeer gewaardeerde colleges gedenk ik inzonderheid Uw opwekkende en prikkelende leiding bij het bewerken van dit geschrift. Uw belangstellend medeleven met mijn persoon en arbeid en Uw vriendschappelijke omgang zullen mij onvergetelijk blijven.

Dat ik Uw gedegen en belangwekkend onderricht, Hooggeleerde Vollgraff, Ovink, Damsté, Schrijnen, Zeergeleerde van Hoorn, volgen mocht, reken ik mij tot een voorrecht en eer.

Dat mijn vader, die mij steeds een onbekrompen studie heeft mogelijk gemaakt, dezen feestdag mag beleven, stemt ons tot ootmoedige dankbaarheid.

Voor eigen vorming en levensverrijking ben ik veel verschuldigd aan de Societas Studiosorum Reformatorum.

Tenslotte zij hier aan ieder dank gebracht wiens hulp en steun aan mijn werk ten goede kwam.

INLEIDING.

Het is de bedoeling der volgende bladzijden om na te gaan hoe in den tijd na Alexander gedacht is over de waardeering van πενία en πλοῦτος, zoover dit uit Grieksch schrijvende auteurs is af te leiden.

De hier genoemde beperkingen vereischen nader te worden omschreven en verantwoord.

Het proefschrift van Dr. J. HEMELRIJK (*Πενία* en *Πλοῦτος*, Utr. diss. 1925), dat bedoelde vast te stellen wie als πένητες en πλούσιοι golden en van welke opvattingen over πενία en πλοῦτος de literatuur blijk geeft, beperkt zich tot de periode vóór Alexander en sluit dus het onderzoek af met het begin van het Hellenisme.

Voortbouwend op de resultaten waartoe dit werk kwam en waarnaar in het vervolg geregeld zal worden verwezen, heb ik mij tot taak gesteld dit onderzoek voort te zetten bij latere auteurs tot ongeveer 200 na Chr. De bespreking der Christelijke auteurs geschiedde vooral voorzoover de klassiek-Grieksche traditie bij hen gevonden wordt. Latere gegevens werden slechts in enkele gevallen, waar zulks wenschelijk was, verwerkt. Daarentegen bleven alle niet-Grieksche bronnen terzijde, evenals het — trouwens schaarsche — materiaal dat inscripties en papyri ter zake bieden.

Wanneer we de bronnen, waaruit onze gegevens geput werden, vergelijken met die van de vóór-Alexandrijnsche periode, treffen aanstonds enkele belangrijke verschilpunten.

Allereerst mag wel genoemd dat Athene thans niet meer een overheerschende plaats in onze overlevering inneemt. Zijn de berichten der 5e en 4e eeuw nagenoeg alle uit Athene afkomstig en in betrekking staande met het openbare leven of de wijsgeerige

bezinning aldaar, deze locale kleur missen de latere gegevens geheel.

Wat de personen der auteurs betreft die ter sprake zullen komen, velen van hen zijn uit de kleine burgerij gesproten, anderen van niet zuiver Grieksche afkomst. Daar de oudere auteurs meestal uit de beter gesitueerde kringen stamden, terwijl de lagere kringen nauwelijks een vertolker vonden van hun gevoelens, is dit in verband met ons onderwerp van beteekenis.

Ook de samenstelling onzer bronnen is anders. Niet meer als voorheen kunnen wij uit verschillende genres van literatuur gelijkelijk onze kennis putten in de onderhavige vragen, thans overheerscht het wijsgeerig gedeelte der overlevering, waarbij berichten van historici en anderen sterk terugtreden. Dit geeft reeds een zekere eenvormigheid die contrasteert met de bontheid van het maatschappelijk leven. Daarbij komt dat πενία en πλοῦτος onder de regelmatig terugkeerende thema's der „Diatribe" worden opgenomen en in wisselende herhaling gedurig terugkeeren als onderwerp van moralistische prediking [1]).

En verder ontmoeten we een groep bronnen die alle aan de periferie van het Hellenisme liggen en wier Oostersch milieu maatschappelijk een ander is dan het Westersche; voor hen moet èn uit taalkundig oogpunt èn om den inhoud een afzonderlijke plaats worden bestemd. Naast de Westersch-Grieksche auteurs zullen we als Oostersch-Grieksche diegenen saamvatten die zich groepeeren om Oud en Nieuw Testament en ondanks hun soms nauwe betrekking tot de Grieksche overgeleverde cultuurschat, toch nooit naar haar alléén zich oriënteeren, maar immers vooral tot ontwikkeling hunner gedachten komen in aansluiting aan de Openbaring die in Oud en (of) Nieuw Testament voor hen ligt en gezag heeft.

In overeenstemming hiermede meenden wij ook de rangschikking van het materiaal te moeten doen uitkomen.

Eerst worden de wijsgeerige gegevens bezien zooals wij die vinden bij de Cynici, de Stoa, Epicurus, Neo-Pythagorici, Eclectici.

Daarna komen auteurs die onder directen invloed staan van

[1]) Zie P. Wendland, Philo und die Kynisch-Stoische Diatribe (1895); die Hellenistisch-Römische Kultur[2], (1912) 75 v.v. Veel parallellen bij G. A. Gerhard, Phoinix von Kolophon (1909).

wijsgeerige gedachten, als Dio, Plutarchus, Lucianus, waaraan fragmenten uit Stobaeus zijn toegevoegd.

Voorts de overige auteurs, meest historici (Hellenistische dichters, Polybius, Strabo, Diodorus, de 2e Sophistiek en anderen).

Tenslotte bezien wij de gegevens uit Oostersch-Grieksche sfeer, als de Septuaginta, Philo, Pseudo-Phocylides en Josephus, voorts de van het Nieuwe Testament afhangende Patres Apostolici en Apologeten, tenslotte Clemens Alexandrinus. Om zijn bestrijding en navolging beide van Christelijke gedachten is eindelijk ook de bespreking van Julianus aan het voorafgaande verbonden.

In hoofdstuk I gaan wij na wat in genoemde bronnen over het taalgebruik der in aanmerking komende woorden, met name over *πένης* en *πτωχὸς* valt op te merken. Hoofdstuk II ontwikkelt welk oordeel over *πενία* de literatuur geeft. Hoofdstuk III biedt gelijk onderzoek over *πλοῦτος*, terwijl dan hoofdstuk IV nagaat welke levenshouding tegenover *πενία* en *πλοῦτος* als aanbevelenswaardig wordt voorgesteld.

Bij elk dezer onderdeelen zullen geregeld de punten van over eenkomst en verschil met uitspraken uit andere perioden worden aangestipt.

HOOFDSTUK I.

OPMERKINGEN OVER HET WOORDGEBRUIK.

Wat in de klassieke periode precies te verstaan is onder *πένης* en *πλούσιος* en welke nuanceeringen het taalgebruik aanwijst, is in het eerste hoofdstuk van HEMELRIJK'S proefschrift onderzocht en omstandig uiteengezet. De slotsom waartoe hij komt moge hier in beknopte weergave volgen.

Allereerst is op te merken dat de termen *πένητες* en *πλούσιοι* geen tegenstellingen vormen, maar dienen tot aanduiding van maatschappelijke klassen die elkander nabij liggen en door geen scherpe grens zijn onderscheiden, de grenzen fluctueeren geregeld.

Nader bezien blijkt als *πένης* te hebben gegolden de man die niet in staat was van de zuivere opbrengst van zijn bezit te leven en daardoor tot verdienen door eigen arbeid verplicht was. Het woord vat den geheelen demos samen, voorzoover hij in verschillende beroepen aan eigen onderhoud werkzaam is. Daarentegen worden als *πλούσιοι* beschouwd zij, voor wie de noodzaak tot persoonlijken arbeid ontbreekt en die van de opbrengst van hun bezit kunnen rondkomen en voorts ook met de financieele lasten van den staat beladen worden.

Daar de verschillen in welstand en levensinrichting tamelijk gering zijn, is ook het gemiddelde van 't welvaartspeil der *πλούσιοι* aan den lagen kant en is het mogelijk, dat sommigen nu eens *πένητες*, dan weer *πλούσιοι* heeten. — Als „de armen" die op hulp en steun aanspraak maken worden de *πένητες* niet aangeduid, voor hen die bepaald gebrek lijden gebruikt men meestal *πτωχός*. Terwijl als *δεόμενοι* genoemd worden zij, die in eenig opzicht te kort komen en daarin voorziening vragen van bevriende zijde, soms ook wel in meer algemeenen zin gebruikt van ballingen die hun *πόλις* moesten verlaten.

§ 1. πένης en πλούσιος.

Lettend op de fragmentarische overlevering der Hellenistische literatuur, waarbij zich nog voegt de slappere band aan de realiteit der omringende wereld en het overwegend traditioneele in de argumentatie der moralisten, kan men niet verwachten dat van vele auteurs belangwekkende concrete gezichtspunten te verwachten zijn. Enkelen slechts bieden wat ruimer stof voor de zaak die ons hier bezig houdt.

I. Diodorus.

Van Agathocles wordt ons medegedeeld hoe zijn vader, een πένης, hem reeds als knaap het pottebakkershandwerk leerde. Zoo reeds jong als handwerksman begonnen wegens zijn gemis aan bezit en onaanzienlijke afkomst werd hij later door zijn huwelijk een der allerrijksten [1]). Iemand die een grot bewoonde en daarin voor zich en zijn twee zoons een drietal στιβάδες in de rots had uitgehouwen, heet παντελῶς πένης [2]).

Wanneer Rhodus door Demetrius wordt belegerd en aller inwoners hulp noodig heeft ter verdediging, geven de εὔποροι geld, de τεχνῖται (hier vrijwel synoniem met πένητες, maar ruimer) bieden hun vakkennis aan tot het vervaardigen van wapentuig [3]).

Over enkele πλούσιοι lezen wij nadere bijzonderheden van hun bezit en de wijze waarop zij dit besteedden. Van Gellias, te Akragas (eind 5e eeuw vóór Chr.) de rijkste inwoner, staat vermeld dat hij in zijn woning meerdere ξενῶνες had en zeer vrij was in het inviteeren, éénmaal zelfs tot 500 gasten toe [4]).

Nog enkele plaatsen van andere historici mogen hierbij gevoegd.

Arrianus spreekt over een zekeren Gordius, een πένης, die een klein stukje land bewerkte en twee span ossen bezat, één om te ploegen, één voor vervoerdiensten [5]).

---

[1]) XIX 2, 7. XXI 17, 2: χειροτέχνης γὰρ ἐκ παίδων γενόμενος δι' ἀπορίαν βίου καὶ πατέρων ἀδοξίαν. [2]) XVII 85, 5. [3]) XX 84, 4: ὁμονοοῦντος γὰρ τοῦ πλήθους, οἱ μὲν εὔποροι χρήματ' εἰσέφερον, οἱ δὲ τεχνῖται τὰς αὐτῶν ἐπιστήμας παρείχοντο πρὸς τὴν τῶν ὅπλων κατασκευήν. [4]) XIII 83, 1. Dindorf prefereert de andere lezing: Tellias; cf. Pauly-Wissowa VII 990, 991 sub voce: Gellias. (B. Niese). [5]) Anab. II 3, 2.

Posidonius noemt Mithridates' bondgenoot Athenion een *πένης*, die zich voor zijn voorlezingen door de toehoorders liet betalen [1]).

Van Ptolemaeus VII bericht Athenaeus hoe hij vele kundige geleerden verbannen had — het verband noemt ze o.a. techniten —, die daarna onderwijs gingen geven in hun ballingschap *διὰ τὸ πένεσθαι* en zoo velen beroemd maakten [2]).

II. Dio Chrysostomus.

Naast *πένης* en *πενία* vinden wij meermalen *ἄπορος* en *ἀπορία* gebruikt, waarbij het hierin uitgedrukte gemis aan levensonderhoud soms uitdrukkelijk doorschemert [3]). Versterkend wordt een paar maal gesproken van *σφόδρα πένης* [4]).

Dat het gemis van kapitaal in tegenstelling met de bezitters voor *πένητες* karakteristiek is, blijkt in den Euboicus duidelijk. Op het land leven zij als boeren, jagers, herders en vinden zoo door handenarbeid een hun passend onderhoud, dat door tegenstanders ten onrechte *ἄπορον* genoemd wordt (§ 103). In de stad is het moeilijker en meer gecompliceerd. Op z'n minst moeten zij huishuur, kleeren, huisraad, voedsel en brandstof hebben van hun verdiensten, door lichaamskracht verkregen. Een uittocht naar het land zou voor de gemeenschap nut afwerpen, zooals de historie leert (§ 107 v.v.), maar ook in de stad waar het gevaar van ledigheid dreigt, is wel iets te vinden, sommige beroepen zijn in stoffelijk opzicht zelfs zeer voordeelig. Al wat lichaam of ziel in eenig opzicht benadeelt, acht Dio voor de stads-*πένητες* uitgesloten, dit verdient niet den naam van vak of beroep in den edelen zin dien Hesiodus eraan hecht (§ 110 v.v.). Zij behoeven iets dat hun een behoorlijk bestaan waarborgt bij oprechten en trouwen arbeid, en tevens het verwijt der *πλούσιοι* logenstraft als zouden ze *ἄποροι* zijn. Bij deze keur der beroepen moet men zich losmaken van traditioneele vooroordeelen, te meer daar de beruchte *ἀργία* bij de vrijmoedige critici zelf soms overvloedig voorhanden is (§ 116). Geen ververs of zalfbereiders, tooneel-

---

[1]) fr. 36 Jacoby (Athen. V 212 C.): *ὁ πένης καὶ τὰς ἐρανικὰς ποιησάμενος ἀκροάσεις*. cf. Ferguson, Hellenistic Athens, 441. [2]) Athen. IV 184 C. [3]) XIII 113 (ed. H. von Arnim): *οὐδ' ἂν ἀληθῆ τὴν ἐπίκλησιν παρέχοιεν τοῖς πλουσίοις καλεῖν αὐτούς, ἥπερ εἰώθασιν, ἀπόρους ὀνομάζοντες*. [4]) III 33, VI 7.

spelers, mimologen, dansers of choreuten (tenzij in heilige koren), citer- of fluitspelers mogen in Dio's stad worden opgenomen, al deze beroepen hebben gemeen de onbeschaamdheid, het groot van zich zelf denken, de eigendunk [1]). Het positieve deel van het betoog is verloren gegaan, saamvattend zegt de schrijver dat πενία voldoende levenskansen geeft voor wie werken willen, zonder oneer of schade. Men kan nog een plaats vergelijken, waar staat dat πενία tehuis voor velen aanleiding is tot het dienstnemen in het leger [2]).

In Prusa zijn naast πλούσιοι ook vele πένητες mijn buren, verzekert Dio, niemand heeft ooit een aanklacht tegen mij ingediend [3]). De grens zal hier wel zeer relatief zijn, afhankelijk van meer of minder grondbezit.

Tegenover de van hun ambacht levende πένητες staan de πλούσιοι die op hooge rente geld uitleenen, in nauwkeurige bekendheid met het aantal dagen en maanden, voorts bezitters zijn van groote συνοικίαι, schepen en veel slaven, terwijl de πένητες er vaak niet één hadden [4]). Van leenen is ook in den Euboicus sprake, een ,,rijke" schoonzoon zou den minder bedeelden schoonvader wel 't meest kunnen helpen met het leenen van zaaigraan [5]). Meer behoeft de jagersfamilie niet dan onderlinge bijstand in het ontbrekend noodige. Vooral het op zich nemen der liturgieën geldt als eereplicht der gegoeden, die daarom van de zijde der communale overheid met bijzondere voorkomendheid worden bejegend daar men hen te zeer noodig heeft en vertrouwt op hun φιλοτιμία, waar 't geldt uitgaven die steeds weer terugkeeren [6]). Deze loyaliteit strekt zich ook uit buiten eigen vaderstad [7]).

III. PLUTARCHUS.

In den dialoog ,,de genio Socratis" komt in gezelschap van Epameinondas c.s. een Pythagoreër uit Kroton naar voren, die expres is gezonden om hun dank te brengen voor de verzorging

---

[1]) XIII 122: τὸ τῆς ἀναιδείας, τὸ μᾶλλον τοῦ δέοντος φρονεῖν τὸν ὄχλον, ὅπερ θρασύνεσθαι καλεῖν ὀρθότερον. [2]) X 121. [3]) XXIX 7. [4]) XIII 104, IX 10. [5]) XIII 69. [6]) XVII 1, XXI 2: πάσαις ταῖς πόλεσι, μᾶλλον δὲ ταῖς μεγάλαις, δεῖ .... τῶν πλουσίων, ἵνα καὶ χορηγῶσι καὶ φιλοτιμῶνται ταυτὶ τὰ νενομισμένα δαπανήματα. [7]) XXI 41.

van een gestorven medelid. Deze had in den eenvoudigen familiekring een overvloedig onderhoud genoten en als blijk van erkentelijkheid moet Theanor nu van hun overvloed een kleine tegemoetkoming aan de anderen overbrengen [1]).Dit laatste valt echter niet in goede aarde. Epameinondas wil zijn *πενία* niet voor *χρήματα* verruilen en vindt bijval, zoodat hij breeder zijn gevoelen uiteenzet. Zijn broeder Kapheisias was vroeger nog wel gevoelig voor fraaie kleedingstukken en gesteld op zeer rijkelijk voedsel ter wille van zijn lichamelijke geoefendheid, maar ook hij heeft daarom de *πάτριος πενία* nog niet verloochend. En als wij uw *χρήματα* aanvaarden, aldus Epameinondas, moeten we dan onze wapenen gaan verfraaien, voor onzen vader een Milesisch overkleed, voor moeder een onderkleed met purperen zoom koopen? Want bezit ongebruikt laten liggen ware zuiverste dwaasheid en ondank [2]). Daarom wordt het aanbod beleefd, maar in ronde woorden afgewezen. ,,Gij zijt met geneesmiddelen gekomen bij vrienden die ze niet behoeven. Onze *πενία* is uiterst licht te dragen en een waarde huisgenoote, neem dan de boodschap mee dat uw geestverwanten zelf uitstekend hun *πλοῦτος* benutten en hier vrienden hebben die hun *πενία* goed gebruiken, haar met *χρήματα* bestrijden is overbodig'' [3]).

Dat ergernis over *πενία* laf is, erkent Theanor volmondig maar vrees voor en afkeer van *πλοῦτος* lijkt hem vreemd. Waarop Epameinondas breed zijn standpunt ontvouwt, uitgaande van het goed en slecht gebruik dat van *πλοῦτος* te maken is.

Absoluut eerloos en verwerpelijk is *πλοῦτος* niet, maar wel zijn er omstandigheden denkbaar, dat een goede gift voor den betrokkene onwenschelijk is en weigering voorkeur verdient [4]). Immers de heftige aandrang der van buiten komende begeerten kan alleen weerstaan worden door een nauwgezette *ἄσκησις*, die zich richt op geheele onthouding van schadelijk en verboden genot, en begint met het geoorloofde te weigeren om daardoor tegen het ongeoorloofde sterker te staan. Zoo alleen heeft bestrijding der geldliefde succes, en daarom wil Epameinondas ook in zijn

---

[1]) II 583 B. [2]) 583 F.: *καὶ μὴν οὐδ' ἀργόν, ἔφη, καθιεμένους φρουροῦντες οἶκοι τὸν πλοῦτον. ἄχαρις γὰρ ἂν οὕτως ἡ χάρις καὶ ἄτιμος ἡ κτῆσις εἴη.* [3]) 584 B. [4]) 584 D.

πενία blijven strijden voor die ἀρετή, zoodat zijn δικαιοσύνη geoefend worde tegen geldliefde en hebzucht.

Het beeld dat deze passage ons voorhoudt en de verdediging der πενία welke schier uitloopt in een lof der αὐταρκεία, toonen dat hier gedoeld wordt op een levenspeil waarin overvloed noch gebrek gekend worden en dat slechts voor oningewijden een armoedig karakter draagt.

Elders spreekt de schrijver onmiddellijk in gelijken geest. Wanneer hij in zijn tractaat tegen het leenen dit zoowel voor bezittenden als niet-bezittenden misplaatst acht, motiveert hij dit aldus: „Daarom moet men πενία, toch al met nadeelen verbonden, niet belasten met moeilijkheden die uit het leenen en uit een schuldverhouding voortspruiten, en haar zoo de onbekommerdheid ontnemen, waarin zij alleen van πλοῦτος verschilt" [1]). Welke bestaansmogelijkheden voor deze πένητες denkbaar zijn, laat de schrijver volgen, behoeft geen open vraag te zijn als men bedenkt dat men handen en voeten en 'n stem heeft, voorts als mensch vriendschap geven en ontvangen kan. Door het geven van onderwijs, als paedagoog of portier, door te gaan varen kan men in zijn onderhoud voorzien zonder financieel van anderen afhankelijk te worden. Men lette op het voorbeeld van Kleanthes, een combinatie van werken en denkarbeid die respect afdwingt, al is de openbare meening anders [2]). Slechts een tevreden zijn met wat voldoende is tot onderhoud, maakt ons van schuldeischers vrij, heft zelfs deze klasse op. Want aan de weelde dankt zij het aanzijn, even goed als goud- en zilversmeedkunst, het bereiden van zalf en het bontverven. Wie welvarender is en op breeder voet leeft, vreeze niet zoo noodig zijn personeel te beperken, liever zonder slavenbezit dan zelf een slaaf van een ander.

Duidelijk blijkt hier de band tusschen πενία en de τεχνή, welke door πένητες wordt uitgeoefend, tevens ook hoe in dit ééne woord de geheele arbeidende klasse is saamgevat, die leeft van inkomsten uit bedrijf of beroep verkregen. Zoo ook in Rome, waar oorspronkelijk πένητες καὶ αὐτουργοὶ als magistraten de rostra beklommen, direct van ploeg en spade vandaan gehaald [3]).

Dit leven der πένητες voltrekt zich in rustige stilte, vrees voor

---

[1]) II 830 A. [2]) 830 D. [3]) I 353 A.

sycophanten behoeft niet gekoesterd te worden [1]). Maar er zijn ook andere nuanceeringen aanwijsbaar. Van de Spartaansche toestanden schrijft Plutarchus in het leven van Agis dat de opeenhooping van welvaart bij enkelen voor de staat *πενία* ten gevolge had, welke benepen afgunst en vijandschap jegens de bezittenden met zich sleepte [2]). Verder is ballingschap een factor die voor het leven der betrokkenen vaak neerdrukking tot *πένητες* met zich bracht, nog tijdens Domitianus' regeering werd dit openbaar te Aedepsus [3]).

Als erge *πένης* schetst de schrijver ons Lamachus, die zoo arm was en sober dat hij voor iederen veldtocht een kleine geldsom voor kleeding en schoeisel in rekening bracht aan zijn vaderstad [4]). En de diepe armoede van Aristides, geheel vrijwillig gekozen en met beheersching en vreugde gedragen, bracht zijn kinderen tot den bedelstaf [5]).

Aan het eind van ,,de amore prolis'' is sprake van armen die hun kinderen niet kunnen opvoeden uit vrees dat deze, groot geworden, een voor vrije menschen minderwaardig bestaan zouden leiden en van alle beschaving verstoken blijven, deze ouders willen hun kinderen geen *πενία* meegeven als een lastige kwaal. Hier breekt het geschriftje af [6]).

In [Plut.] ,,de liberis educandis'' wordt wat de opvoeding der jeugdige *πλούσιοι* heet aan het betoog ten grondslag gelegd, maar die der *πένητες καὶ δημοτικοὶ* moet hiervan zoo weinig mogelijk verschillen. Wie de regels van den schrijver uit geldelijk onvermogen niet kan toepassen, geve het lot de schuld, maar blijve toch, als 't even kan, het ideaal najagen [7]).

Ten slotte zij vermeld dat in de Levens vaak *πλούσιοι* staat van de Romeinsche nobiles, evenzoo *πένητες* van de populares [8]).

IV. LUCIANUS.

Timon is zijn bezit kwijt geraakt door allen die hem om steun vroegen, te helpen en zelfs rijk te maken. Nu is hij *πένης* en wordt

---

[1]) II 165 D. [2]) I 797 D. [3]) II 487 F. [4]) I 533 B.: *πένης δὲ τοσοῦτον καὶ λιτὸς ὥστε καθ' ἑκάστην στρατηγίαν ἀπολογίζεσθαι τοῖς Ἀθηναίοις μικρὸν ἀργύριον εἰς ἐσθῆτα καὶ κρηπῖδας ἑαυτῷ.* [5]) I 354 E.: *ἡ πολλὴ καὶ ἄπορος πενία τοὺς μὲν εἰς ἀγυρτικοὺς κατέβαλε πίνακας, τοὺς δὲ δημοσίᾳ τὰς χεῖρας ἐράνῳ δι' ἔνδειαν ὑπέχειν ἠνάγκασεν, οὐδενὶ δὲ λαμπρὸν οὐδὲν οὐδ' ἄξιον ἐκείνου τοῦ ἀνδρὸς φρονῆσαι παρέσχεν.* [6]) II 497 E. [7]) II 8 D. [8]) I 827 C., 711 C., 644 A., 775 C.

openlijk geminacht door lieden die hem vroeger eer bewezen, zij schuwen en negeeren hem als een omgevallen grafstele. Zijn onderhoud verdient hij als loonarbeider op het land tegen 4 obolen en wijdt zich intusschen aan *φιλοσοφία*. Dan heeft hij ook het voordeel dat hij niet meer velen onverdiend in welvaart ziet, wat hem zou verbitteren. Uiterlijk geheel verwaarloosd behouwt hij den bodem, zelfs Zeus herkent hem niet meer. Deze wordt door Hermes nader over hem ingelicht. Vriendelijkheid en medelijden heeft hem ten val gebracht, meer nog een club van verkeerde vrienden die hem exploiteerden [1]). En met zijn val is zijn stemming bitter, daar vroeger door hem beweldadigden hem nu passeeren.

Het stuk land waar hij werkt is rotsgrond, *πενία* vergezelt hem met *πόνος* en verwondert zich als op Zeus' bevel *πλοῦτος* bij hem gebracht wordt, daar zij hem immers *γενναῖος* heeft gemaakt. Is hij weer aan *πλοῦτος* gewend, dan zal hij aan lager wal raken en tenslotte weer aan haar hergeven worden. Noode gaat zij weg, het verlies aan lichaams- en geestkracht zal spoedig merkbaar worden.

Timon ontvangt Hermes en Ploutos norsch, dat Zeus aan zijn arbeid een einde wil maken en hem *ὄλβος* wil geven maakt weinig indruk, zijn *πλοῦτος* is zijn houweel. Vrees voor vleiers en belagers drijft hem tot afwijzing, immers de *βελτίστη πενία* oefent hem in inspanning, biedt hem het noodige, geeft zelfvertrouwen en leert wat de ware onvervreemdbare rijkdom is. Aan dit leven heeft hij meer dan genoeg [2]).

Ploutos van zijn kant is ook niet van ganscher harte bij Timon gekomen. Concentratie van bezit kende hij niet, alles werd vergooid en versnipperd, bij zijn vleiers was *πλοῦτος* in eere, niet bij hem zelf. Wanneer Zeus en Ploutos nader overleggen, wordt zijn bereidwilligheid niet grooter, voor Danaidenwerk gevoelt hij niets. Noodgedwongen volgt hij Hermes, traag en kreupel van gang; verlaat hij echter iemand dan is hij sneller dan droomen, wat met de uitkeering van testamenten wordt toegelicht. Door zijn blindheid is zijn gang onvast; klampt hij plotseling iemand aan, dan is dit meestal een *πονηρός*, daar het aantal *ἀγαθοί* ge-

[1]) § 114: *χρηστότης καὶ φιλανθρωπία κοὶ ὁ πρὸς τοὺς δεομένους ἅπαντας οἶκτος*, in werkelijkheid *ἄνοια καὶ εὐήθεια καὶ ἀκρισία περὶ τῶν φίλων*. [2]) § 148: *ἱκανὰ καὶ διαρκῆ ἔχω τὰ ἄλφιτα παρὰ τῆς δικέλλης*.

ringer is. Slechts als hij hen verlaat is hij eensklaps ὀξυδερκὴς καὶ ἀρτιπούς. Zijn bewondering dankt hij aan de verblinding der massa en het fraaie masker dat hij zich opzet. Maar met hem dringen ongemerkt inbeelding en hoogmoed en weeldezucht binnen, de ziel wordt er door verleid en verstrikt en kan πλοῦτος niet meer loslaten. Wat Hermes doet uitroepen: ,,Wat zijt ge glad en wankel en onvast, terwijl πενία juist hecht en vasthoudend is".

Voor Timon is het aannemen van πλοῦτος het prijsgeven der πόνοι. Ploutos verdedigt zich met te wijzen op het eerbetoon dat Timon vroeger door hem ontving, betoogt eigen onschuld aan overlast van vleiers ondervonden die voor zijn eigen verantwoordelijkheid blijft, beklaagt zich over zijn minachting, waarop de ander voor den goddelijken dwang bezwijkt en weldra den schat weet op te delven. Nu echter bestemt hij dezen geheel voor zichzelf, en hoopt zoo van den overlast van vleiers bewaard te blijven. Wanneer deze dan toch onmiddellijk aankomen, worden zij op gevoelige wijze heengezonden. Ook den wijsgeer Thrasycles, die hem in 't goed gebruiken zijner schatten wil adviseeren en tot steun aan behoeftigen wil opwekken, treft eenzelfde ontvangst, Timon wil er niet van weten [1]).

In een ander milieu verplaatsen ons de geschriften die betrekking hebben op de Saturnalia.

De wensch om rijk te mogen worden, wordt beschreven als een begeerte naar πλοῦτος en veel goud, landbezit, overvloed van slaven, feestkleederen, zilver, ivoor en verdere kostbaarheden. Kronos is echter niet bij machte den vrager te bevredigen, hij moet bij Zeus wezen. De priester die spreekt, vindt bij Zeus echter nooit gehoor. En maakt deze iemand rijk, dan doet hij dat zonder eenige distinctie, slechte en dwaze lieden ontvangen het meest, zoodat hij zijn wensch als onvervulbaar maar weglaat.

In den Cronosolon wordt het feestprogramma officiëel afgekondigd. Afzonderlijk komt de opdracht tot πένητες en πλούσιοι, waaraan zij op straffe van boeten zijn gehouden.

Kronos zelf was zijn profeet klaarblijkelijk verschenen en vond hem somber gestemd over zijn πενία, waardoor hij in dit jaar-

---

[1]) § 174: διαδιδοὺς ἅπασι τοῖς δεομένοις.

getijde slechts één chiton bezat. Voor feestvieren was hij niet toegerust als anderen, hij klaagt dat vele onwaardigen bovenmate rijk zijn, maar hij zelf met andere ontwikkelden steeds in gemis aan voldoende levensonderhoud zit; kon de godheid maar een gelijke verdeeling bewerken! Deze belooft hulp voor het feest, de πλούσιοι zullen dit niet afzonderlijk mogen vieren, maar anderen in hun bezit moeten laten deelen [1]). Zij moeten te voren den naam van elken vriend noteeren, een tiende van hun jaarlijksch inkomen afzonderen, benevens overtollige kleeren, huisraad en zilver. Schrielheid, geldliefde en winstbejag zijn vooraf plechtig uit huis gebannen. Geschenken worden meegegeven, de slaven onthaald; critiek of lofprijzing hierop is niet toegelaten. Verder vooral geen onthalen van rijken en standgenooten, ook schulden van arme vrienden moeten zij helpen delgen [2]).

De beweldadigde πένης moet, als hij een bestudeerd man is, aan zijn hooggeplaatst weldoener een boekwerk ten geschenke aanbieden, de minder ontwikkelde b.v. wierook of kransen, maar in geen geval kostbaarheden.

Ook de maaltijden zijn op gelijken voet ingericht, geen verschil van plaats is er naar rang, afkomst, bezit, geen verschil van gerecht of drank, noch in hoeveelheid noch in kwaliteit [3]).

Genoemde bepalingen staan ingegrift en blijven geldig, zij verzekeren het welzijn der bezitters.

De klager heeft geen antwoord ontvangen en hervat zijn pleidooi in de „Kronosbrieven". Zijn verzoek om opheffing der ongelijkheid wordt nu met een nieuw argument ondersteund, dat nl. de oorspronkelijke toestand op aarde beter was, zonder πενία. Thans is deze regel en dit grieft te meer naar mate groote voorspoed van rijken alom gezien wordt, zonder dat zij tot mededeelen zijn geneigd. De rest moet maar zien hoe zij aan vier obolen voor brood en gerst komt. Wilden de rijken van hun schepels goud één maat afstaan, benevens niet meer gebruikte kleeren! Anders mogen onheilen hen treffen midden onder hun feesten, als zij hun zelfzucht niet willen verloochenen en onze bescheiden wenschen vervullen [4]).

---

[1]) cap. 11. [2]) cap. 14 v.v. [3]) cap. 17 v.v. [4]) cap. 24: ταῦτα καὶ πλείω εὐξαίμεθ' ἄν, εἰ μὴ θέλωσι τὸ ἄγαν φίλαυτον τοῦτ' ἀφέντες ἐς τὸ κοινὸν πλουτεῖν καὶ μεταδιδόναι ἡμῖν τῶν μετρίων.

Kronos beperkt in zijn antwoord opnieuw het terrein, zijn gezag reikt niet verder dan de zeven feestdagen maar hij zal het laten gelden.

De πένητες hebben een onjuisten indruk van de πλούσιοι, deze immers kennen naast genot ook de zorgen van een groot landbezit [3]). En men moet tevens een open oog hebben voor de kwade gevolgen die zij naar ziel en lichaam van hun overdadige feesten ondervinden. Trouwens, hun luxueuse maaltijden worden door eenvoudige afgewisseld. Huiselijk leed is hun niet onbekend. Daarom moeten de πένητες zich niets van hen aantrekken, noch hen vrijwillig bewonderen, de rijken zullen uit eigen beweging hen wel noodigen daar ze nu eenmaal ooggetuigen behoeven van hun praal die anders onnut is. Want deze is niet zoozeer voor eigen gebruik als wel ter bewondering door anderen. En verder moeten de πένητες zich maar troosten met de gedachte dat bij den dood zoowel πλοῦτος als πενία achterblijft.

Tegelijk wendt Kronos zich afzonderlijk tot de rijken. Het verzoek lijkt hem gematigd, zij kunnen in het tekort aan kleeren gemakkelijk voorzien. De klachten over de maaltijden acht hij ernstig, men denke toch om de ἰσοτιμία. Samen bewonen zij dezelfde steden, zij zijn op elkaar aangelegd, afzondering der rijken berooft hen van trouwe bewonderaars en vermeerdert de jalouzie, veronaangenaamt hun leven [1]).

Zij hebben behoefte hun kostbaarheden ten toon te stellen, en zich daarin te verheugen. Daarom is een kleine ondersteuning aan de πένητες ook in hun eigen belang [2]).

Dit advies wordt niet zonder bedenkingen aanvaard. Tot steun bieden zijn de πλούσιοι niet ongenegen, maar wel hebben zij groot bezwaar tegen het ongelimiteerde in de eischen, de πένητες zijn ontevreden als ze niet direct in alles hun zin krijgen. Zoo rijst voor hen de vraag wat te doen, niet geven en vijanden krijgen, of geven en zelf arm worden. Aan de gezamenlijke maaltijden hebben πένητες zich vaak hoogst onbehoorlijk gedragen. Blijven deze excessen voorgoed achterwege, dan is er geen bezwaar tegen een συνδείπνον en mogen de gasten als vrienden met hun gastheeren omgaan.

De specifiek Romeinsche toestanden, hier geschetst, wijzen

[1]) cap. 26 v.v. [2]) cap. 33. [3]) cap. 35.

duidelijk uit dat met πένητες de cliënten bedoeld zijn die in het leven van hun patroni een ruime plaats beslaan. Wat aan hun bestaan ontbreekt, moet door hun begunstigers worden aangevuld, het verschil in welstand daardoor wat genivelleerd; van hun kant voldoen ze ruimschoots aan het zelfbehagen der πλούσιοι, die eigen lof gretig hooren. Van een voorzien in 't levensonderhoud door eigen arbeid is bij deze πένητες geen sprake.

Van de „mercede conducti" zijn de meesten door πενία en ἀναγκαίων χρεία in deze klasse gekomen, uit vrees om in armoede te leven, terwijl bij anderen deze afkeer afwezig is — naar het heet — maar lichaamszwakte of ouderdom hen verhinderen door werken hun onderhoudskosten te verdienen, terwijl men er een gemakkelijke verdienste in ziet [1]).

In hun verkeer met aanzienlijken geven zij zich intusschen zooveel moeite, dat wel een zeer goede gezondheid ervoor vereischt is, daar hun dagelijksch leven veel van hun lichaamskracht vraagt. Zoodat Lucianus als voornaamste motief stelt genotzucht en hooggespannen verwachtingen om in een rijk milieu te leven. Waar hier hun vrijheid voor slavernij is ingeruild, mag vastgesteld dat begeerte naar het niet-noodzakelijke hen bezield heeft. Soms is het alleen reeds roemzucht die prikkelt connecties te zoeken in aanzienlijke kringen [2]).

V. Joodsch-Hellenistische Auteurs.

Philo's geschrift tegen Flaccus beschrijft hoe de Joden te Alexandrië tijdens zijn stadhouderschap van bezit beroofd werden, waarop als erger kwaad werkeloosheid volgde. De handelaars zijn hun bedrijfskapitaal kwijt en πενία is het gevolg, zoowel door het plotseling verlies van bezit als doordat de inkomsten uit het beroep stil staan [3]). Wie hierdoor getroffen is, al is het niet zoo krenkend als lichamelijke kwelling, kan toch slechts met moeite voorzien in zijn dagelijksch onderhoud [4]).

---

[1]) de merc. cond. 5; 5. [2]) cap. 7; 9. [3]) VI 130, 30: ὡς διχόθεν κατεσκευάσθαι πενίαν, ἐκ τε τῆς ἁρπαγῆς, ἐξουσίων μιᾷ ἡμερᾷ γενομένων καὶ περισεσυλημένων τὰ ἴδια, κἀκ τοῦ μὴ δεδυνῆσθαι πορίζειν ἐκ τῶν συνήθων ἐπιτηδευμάτων. [4]) VI 146, 18: πένητές ἐσμεν καὶ μόλις τοὐφήμερον εἰς αὐτὰ τὰ ἀναγκαῖα πορίζειν δυνάμεθα.

De *πένητες* schetst Philo als de zeer onbemiddelden, die aan het noodige gebrek lijden, ellendig en jammerlijk leven, nauwelijks hun toereikend deel weten te bekomen en bij algemeene welvaart nog honger hebben. Daartegenover staan de rijken, die zilver en goud in overvloed bezitten, een menigte van inkomsten hebben, te veel om geheel op te sommen, en daarvan aan eigen kring en stad voordeel doen toekomen [1]). In tijd van vrede openbaart zich een strijd, die voor den gewapenden niet onderdoet, welken gemis aan aanzien en *πενία* en diep gebrek aan het allernoodigste voeren, waardoor men immers gedwongen wordt tot den meest slaafschen arbeid als houwen en grondwerk [2]).

Vermelding verdient een plaats waar sprake is van techniten, die veelal in armoede en ongeëerd leven en in ellende sterven, terwijl hun kunstproducten met kostbaarheden zijn versierd, welke *πλοῦτος* biedt, en algemeen in aanzien zijn [3]).

Bij Josephus lezen wij hoe de traditie der Joden een kostbare begrafenismaaltijd meebracht, die door het verplicht karakter voor velen wel oorzaak van *πενία* worden kon [4]).

Als bewijs van erge armoede (*ἄπορος πενία*) wordt genoemd dat in de dagelijksche behoeften van bevriende zijde steun geboden moet worden, waar het gold den vroegeren balling Archelaus die later als koning terugkeert [5]).

Opmerking verdienen de tegenstellingen:

οἱ ταπεινότεροι < > *οἱ ἐν ἀξιώματι καὶ πλούτῳ*;
πενίας ταπεινότης < > *ὑπεροχὴ πλούτου* [6]).

Ook elders vinden we de verbinding: *πενία καὶ ταπεινότης, πενία καὶ λιτότης* [7]). Dit gebruik van *ταπεινὸς* en *ταπεινότης* in dit verband zal door de LXX beïnvloed zijn.

SAAMVATTING.

Uit wat in het bovenstaande werd uiteengezet mag besloten dat als *πενία* met name genoemd wordt het levensmilieu der

---

[1]) VI 3, 10: *ὧν ὁ πλοῦτος οὐ συγγενεῖς καὶ φίλους αὐτὸ μόνον ὤνησεν, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκίας ἔξω προελθὼν μεγάλους ὁμίλους δημοτῶν καὶ φυλετῶν, διαβὰς δ' ἔτι μεῖζον καὶ πόλει χορηγεῖ τὰ πάντα, ὧν εἰρήνη χρεῖος ἢ πόλεμος.* [2]) VI 10, 9. [3]) IV 285, 3. [4]) B. J. II 1, 1. [5]) A. J. XVIII 7, 1. [6]) B. J. V 10, 4; II 8, 3. [7]) A. J. VII 4, 2; XII 4, 3.

arbeidende klasse, die voor haar bestaan is aangewezen op de opbrengst van haar arbeid in den ruimsten zin, ook intellectueelen.

Wanneer de gelegenheid tot dezen arbeid gegeven is, en die ontbreekt zelden, kunnen zij er een voldoend bestaan in vinden, mits ze geen buitensporige eischen of wenschen hebben en tevreden zijn met hun stand. Binnen zekere grenzen kunnen zij zich zelfs ruim bewegen, gastvrijheid te bewijzen is hun allerminst onmogelijk. Wel moet de begeerte om te werken hier overal worden ondersteld. Juist deze ontbreekt bij de *πένητες* te Rome, de cliënten, wier dagelijksch leven ons door Lucianus beschreven is, het grootestadsproletariaat is aan dit standpunt ontgroeid, het verlangt onderhouden te worden door machtige begunstigers zonder er zelf zich voor in te spannen.

Er zijn natuurlijk ook erger graden van *πενία*, waarvan we in de literatuur weinig hooren, de toestand van lieden die slechts ternauwernood werk vinden om van te leven. In het Oosten is deze klasse meer vertegenwoordigd dan in het Westen. Wellicht zinspeelt Philo op zulke *πένητες* wier levenspeil van dat der slaven niet verschilt, mogelijk blijft ook dat zijn kwalificatie der *δουλικώτατα ἔργα* teruggaat op oud-Griekschen invloed.

De *πλούσιοι* zijn onafhankelijk van wat eigen arbeid oplevert, als grootgrondbezitter ontvangen zij de inkomsten van pachters en slaven; verder is vooral geldhandel een geliefkoosd bedrijf, hun leeningspractijk speculeert op de begeerte naar verhooging van 't levenspeil bij de *πένητες*. De edelsten onder hen beijveren zich vooral ook hun stad te steunen door het op zich nemen van liturgieën, door bijdragen in de kosten van openbare gebouwen enz., alles *φιλοτιμίας ἕνεκα*.

§ 2. *πενιχρός*.

Afzonderlijk willen wij hier het gebruik van dit woord bezien, dat reeds bij Homerus voorkomt en ook bij latere auteurs wel niet veelvuldig, maar toch geregeld gevonden wordt.

In dactylische poëzie kunnen we het verwachten in plaats van het daar soms onbruikbare *πένης*; zoo staat het meermalen in de Anthologia Palatina, éénmaal in de nieuwe fragmenten van Callimachus (7, 26 Pfeiffer), ook eens in de Sotadea (9, 5 Diehl).

In proza vinden we het meestal waar van vrouwelijke personen

of zaken sprake is en dit in den uitgang kan uitkomen, blijkbaar wordt πένης hier vermeden [1]).

Verder treffen we het enkele malen in comparativus en superlativus en ook in overdrachtelijk gebruik. Polybius schrijft dat onder de γροσφόμαχοι (velites) in het Romeinsche leger behoorden οἱ νεώτατοι καὶ πενιχρότατοι (VI 21, 7). Bij het beleg van Jeruzalem, waar ieder tot wachtdienst op zijn beurt verplicht was, huurden aanzienlijken armere lieden (πενιχροτάτους) als hun plaatsvervangers [2]).

Philo heeft het woord waar de besproken Septuagintaplaats het eveneens biedt, in afwisseling met πένης [3]), verder spreekt hij overdrachtelijk van een ἄπορος καὶ πενιχρὰ ἀπαιδευσία [4]). Nog zijn hier te vergelijken een plaats bij Diodorus en bij Dio [5]). In den zin van ,,armoedig'' elders, o.a. waar Josephus den tempel van Onias te Leontopolis kleiner en πενιχρότερον noemt dan die te Jeruzalem [6]). De vormen πενέστερος en πενέστατος zijn weinig frequenter [7]).

Tenslotte vinden we enkele malen het substantivum πένεστης met de beteekenis van: de arme, zonder betrekking op de zoo genoemde Thessalische klasse [8]).

§ 3. πτωχός.

In de inleiding tot dit hoofdstuk werd reeds aangeduid hoe het klassieke Grieksch als πτωχὸς pleegt aan te duiden wie in volstrekten zin arm is en dus de betrekkelijke welstand mist waarin de πένης zich nog vaak mag verheugen.

Afzonderlijk zullen hier bezien worden de gegevens welke Westersch-Grieksche auteurs bieden en die welke bij Oostersch-Grieksche te vinden zijn.

---

[1]) Zie b.v.: Diod. XII 18, 3. 4; 24, 2. Dio XIII 145. Plut. I 405 E.; II 242 B.; 754 B. Aristides XIV 216. Artemidorus I 16, 56; II 31 (maar I 31: γυνὴ πένης). Lucas 21 : 2 (ter afwisseling met πτωχή). [2]) Jos. B. J. IV 3, 12. [3]) III 225, 20. cf. Exod. 22 : 16; V 105, 9 compar. [4]) III 293, 2. [5]) Diod XIII 52, 4. Dio LXXV 6. [6]) A. J. XIII 3, 3. cf. Stob. III 467, 10: βίος πενιχρός. [7]) Strabo IX 3, 8; Josephus B. J. V 10, 2; Arrianus Ind. 29, 16; Lucianus I 109, 120, II 633; Philistr. vita Apoll. 237, 3 (Kayser), Maximus Tyrius IV 4, Stobaeus V 782, 10. [8]) Timon fr. 39 (Diels), A. P. VI 300, IX 334.

A. Het betrekkelijk gering aantal plaatsen, waar het woord bij vele schrijvers voorkomt, maakt het o. i. niet wenschelijk de auteurs in chronologische of zakelijke volgorde afzonderlijk te bespreken, zooveel mogelijk zullen de samenhangende plaatsen worden bijeengevoegd.

Allereerst zijn er gevallen waar het voorkomt zonder merkbaar verschil met πένης, bovendien omdat synoniemen door het metrum werden uitgesloten. Zoo in de A. P. de κηπεὺς Stephanus, die van πτωχὸς πλούσιος wordt[1]), en elders de spot van Lucilius voor een pseudo-wijsgeer die er voor bedankt als πτωχὸς καὶ ἀγράμματος meel te malen maar door baarddracht de aandacht wil trekken en πρωτοκύων τῆς ἀρετῆς pretendeert te zijn[2]).

Gekookte erwten en boonen en kweeperen en vijgen vormen een maaltijd die voorbeeld is eener πτωχεία κακή[3]). De grenzen tusschen πενία en πτωχεία zijn hier, zooals vaker, niet scherp getrokken[4]). Men zie ook Chrysippus' uitspraak: In het welgestelde Athene noemt men de ἀφύη een πτωχικὸν ὄψον, elders geniet men er van ondanks mindere kwaliteit[5]).

Of wel men kiest opzettelijk een overdreven uitdrukking, zoo b.v. een gezegde van een citerspeler Stratonicus, die iemand die hem prees om wat te krijgen, toevoegde zelf nog erger πτωχὸς te zijn[6]). Timons spot met het gezelschap van Zeno's leerlingen noemt hen de allerarmste en geringste lieden[7]).

Op de meeste plaatsen beteekent πτωχὸς „arm" in absoluten zin, het verband geeft nadere toelichting.

Teles noemt Aristides den allerarmste en tevens meest geëerde van alle Atheners[8]). Bij Plutarchus staat dat hij bij zijn terugkeer van zijn schattingsarbeid zooveel πτωχότερος was als hij voor zijn reis had uitgegeven[9]). Elders heet een ὀρφεοτελεστὴς volkomen πτωχός[10]). Toen Marius als een πτωχεύων in Libye rondzwierf, vond hij te Rome minachting, later kroop men voor hem[11]).

---

[1]) XI 17. Een voorbeeld van deze ook vroeger reeds vaste uitdrukking bij Hemelrijk, pag. 36, noot 6. [2]) XI 154. [3]) Archestratus, fr. 62, 14 R. [4]) Hemelrijk pag. 34. [5]) Athen. VII 285 D. [6]) Athen. VIII 352 A. [7]) fr. 39 Diels: ὄφρα πενεστάων σύναγεν νέφος, οἳ περὶ πάντων πτωχότατοί τ' ἦσαν καὶ κουφότατοι βρότοι ἀστῶν. [8]) pag. 47, 9 Hense². [9]) II 186 B. [10]) 224 E. [11]) I 381 D.

Demetrius, die Tyrus en Sidon aan Seleucus afhandig maakte, betoonde daarin hoe klein en arm hij was [1]).

Epictetus weet zich vrij van bezit en begeerte er naar, aan anderen prijst hij dit standpunt aan, maar wie veel heeft en nog meer andere dingen er bij behoeft, is erger πτωχὸς dan hij zelf [2]).

Dio gebruikt het woord vrij vaak, soms in den zin van bedelaar, waarbij herinneringen aan Homerus ons omtrent de bedoeling geen twijfel laten [3]). De πτωχοὶ zijn van alle bezit verstoken [4]), zelfs matige bezitters prijzen zij gelukkig van wege hun eigen ἀπορία [5]).

In veler oog gold Diogenes als πτωχός [6]), ook Dio werd als balling wel zoo genoemd [7]), hij teekent althans zichzelf als levend in de houding en kleeding van een ἀγύρτης [8]), waaruit o. i. niet noodzakelijk behoeft te volgen dat hij ,,gelegentlich bettelte'' [9]) daar de laatste plaats van eenige overdrijving niet vrij is en de schrijver direct op het volgend Homeruscitaat aanstuurt. En heeft hij het inderdaad gedaan, dan is er nog een groote afstand tusschen hem en de echte πτωχοὶ die hij omschrijft als οἱ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐρριμμένοι [10]).

Wel poneert Dio nadrukkelijk dat voor den wijze πτωχεύειν volstrekt niet erg is, van Homerus zegt de traditie hetzelfde en dat deze in dien levensstaat zich om den broode tot onwaarheid spreken zou hebben verlaagd, is onaannemelijk. Want de tegenwoordige πτωχοὶ staan algemeen wat hun waarheidsliefde betreft, in slechten reuk, men wil hen als getuigen niet aannemen noch hun lof aanvaarden [11]).

Lucianus spreekt van een ouden visscher, die van zijn vangst een armoedig leven had en in hooge mate πτωχὸς was [12]). Terwijl Menippus zegt: ge zoudt lachen als ge onze koningen en satrapen ginds als πτωχοὶ zaagt, die door hun ἀπορία zoutevisch verkoopen of elementair onderricht geven, door den eersten den besten

---

[1]) I 904 C.: οὕτως ἐνδεής ἐστιν καὶ πτωχός, ὡς ὑπὲρ δυεῖν πόλεων ἄνδρα κηδεστὴν καὶ μεταβολῇ τύχης κεχρημένον ἐλαύνειν. [2]) III 9, 16. [3]) XLIX 20, LIV 3, LXIV 22. [4]) XIII 32: πτωχὸς καὶ οὐδὲν ἔχων. cf. XLIX 3. [5]) LXIX 4. [6]) VIII 8. [7]) XII 11. [8]) I 50: ἐπῆειν δ' οὖν ὡς ἐδυνάμην πλείστην γῆν ἐν ἀγύρτου σχήματι καὶ στολῇ, τοῦτο μὲν παρ' Ἕλληνας, τοῦτο δὲ παρὰ βαρβάρους, αἰτίζων ἀκόλους, οὐκ ἄορας οὐδὲ λέβητας' [9]) H. v. Arnim, Leben und Werke, 248. [10]) LXI 33. [11]) X 15 v.v. XXXVI 9. [12]) Mort. Dial. 27, 9: βίον δὲ ἄπορον ἀπὸ καλάμου καὶ ὁρμιᾶς εἶχον ἐς ὑπερβολὴν πτωχὸς ὤν.

worden mishandeld en als minderwaardige slaven afgeranseld [1]).

Romeinsche proletariërs heeten πτωχοί [2]), evenzoo bij Appianus waar hij zegt dat de korenuitdeeling aan πένητες te Rome oorzaak was van het samenstroomen van werkeloos en arm volk uit heel Italië [3]).

In overdrachtelijken zin staat het woord in de uitspraak van M. Aurelius dat de wijze alleen op zichzelf mag steunen, terwijl πτωχὸς is wie iets anders behoeft en niet alles wat tot het leven noodig is van zichzelf heeft [4]).

Timon schrijft: „Ik ben πτωχὸς φρένας, geen pitje geest is meer in mij" [5]). Polybius verwijt de schrijvers over speciale historische onderwerpen een zich verliezen in détails, die dan worden opgeblazen, zulks uit totaal gebrek aan belangrijke feiten [6]). Plutarchus spreekt van planten die soms in bloei staan, maar dan weer kaal en armoedig overblijven [7]).

Resumeerend mag gezegd dat de verschillende gevoelswaarde van πένης en πτωχός, die in de gegevens der 5e en 4e eeuw uitkwam, ook in het taalgebruik der Hellenistisch-Romeinsche periode is gebleven, althans in de tot nog toe besproken gegevens.

Thans zal blijken dat in het Grieksche Oosten de zaak niet geheel gelijk staat.

B. Over het gebruik van πένης en πτωχὸς in de LXX is in de O. T. vakliteratuur meermalen gehandeld, speciaal is vermeld hoe πένης gewoonlijk dient tot weergave van 't Hebr. ebjon en πτωχὸς de plaats van ani inneemt, om andere equivalenten niet te noemen [8]).

---

[1]) Menipp. 17. [2]) Nigr. 23. [3]) B. C. II 120: τότε σιτηρέσιον τοῖς πένησι χορηγούμενον ἐν μόνῃ Ῥώμῃ τὸν ἄργον καὶ ταχυεργὸν τῆς Ἰταλίας λεὼν ἐς τὴν Ῥώμην ἐπάγεται. [4]) IV 29, 2. [5]) fr. 66. [6]) VII 7, 6: πτωχεύοντες πραγμάτων ἀναγκάζεσθαι τὰ μικρὰ μεγάλα ποιεῖν καὶ περὶ τῶν μηδὲ μνήμης ἀξίων πολλούς τινας ῥιατίθεσθαι λόγους. [7]) II 517 E: ὥσπερ ἀνοικονόμητος ἄνθρωπος ἀθρόως ἐκχέαντα τὴν περιουσίαν γυμνὰ καὶ πτωχὰ καταλείπεται. [8]) Men zie: A. Rahlfs, Ani und Anaw in den Psalmen (1892), E. Hatch, Essays in biblical Greek, 73 v.v. (1888). Voor de beoordeeling der armoede in het O. T., die later nog ter sprake komt, kunnen genoemd: A. Bertholet, Kulturgeschichte Israels, 171 v.v. (1919); H. Bruppacher, Die Beurteilung der Armut im A. T. (1924), waar ook oudere literatuur genoemd is. Verder nog: E. König, Geschichte der A. T. Religion, 576 v.v. (1912); Theologie des A. T., 116, 276 v.v. De

Wanneer we nu ook plaatsen vinden, en wel meerdere, waar omgekeerd ebjon door πτωχὸς en ani door πένης is weergegeven, komt dus de vraag naar voren of de Alexandrijnsche vertalers tusschen de Hebreeuwsche woorden eenig onderscheid bespeurden en verder of het in ouder Grieksch voelbare verschil tusschen πένης en πτωχὸς door hen is gehandhaafd.

Ani en ebjon zijn oorspronkelijk wel eenigszins onderscheiden. Wie wegens onvoldoend bezit zich tot leenen genoopt zag, wat de wet met uitsluiting van woekerrente regelt, heet een ani[1]), of erger nog, wie leeft van zijn verdiende geld dat hem na 't eind van elke dagtaak moet worden uitbetaald[2]), kortom wie geen eigen grondbezit heeft, waaruit hij zijn levensonderhoud kon putten.

Hiernaast staat de ebjon als de volstrekt arme en behoeftige, die aangewezen is op de naastenliefde zijner broeders en de stoffelijke hulp die zij hun bieden[3]). Dat voor de eerste groep het vervallen tot de ebjonim zeer goed mogelijk was, kan uit Deut. 24 : 14 v.v. blijken (cf. 15 : 11). Voor hen was de bepaling dat de gevallen druiven in den wijngaard moesten ter zijde gelaten, evenzoo een deel van het maaiveld, het sabbatjaar is ten bate der ebjonim ingesteld[4]).

Beide woorden naderen elkaar in de beteekenis: ongelukkig, ellendig, gedrukt. De sociale ondergrond blijft behouden, bedoeld zijn de bevolkingsgroepen die maatschappelijk zwak waren, trouw bleven aan den dienst van Jahwe en om beide redenen samen verdrukking te lijden hadden van wereldlijke machthebbers die door geen religieuzen gemeenschapsband met hen verbonden waren. Zoo treffen we πτωχὸς καὶ πένης (ani en ebjon) als ,,ellendig'' en ,,nooddruftig'' bijeen in Psalmen en Profeten.

Overzien we hoe de LXX ebjon, ani, het verwante dal (= zwak, arm) en anaw hebben weergegeven, dan blijkt het volgende.

Rabbijnsche Pentateuchexegese en de practijk der armenzorg bespreekt A. van Iterson, Armenzorg bij de Joden in Palestina (1911). Een korte schets geeft J. Ridderbos, De ,,armen'' en ,,de zachtmoedigen'' in het O. T. (Geref. Th. T. XV 1, 18—29). Belangrijk is: M. Sulzberger, The status of Labor in ancient Israel, (Jewish Quarterly Review, N. S. XIII, 245—302, 397—459 [1922/3]). [1]) Exod. 22 : 24. [2]) Deut. 24 : 14, 15. [3]) Deut. 15 : 7. [4]) Lev. 19 : 10, 23 : 22, Exod. 23 : 11.

Ebjon is 5 maal vertaald door ἐνδεής [1]), 30 maal door πένης, 11 maal door πτωχός, 2 maal door ταπεινός [2]), 1 maal door ἀδύνατος en door ἀπηλπισμένος [3]), 3 maal door ἐπιδεόμενος [4]).

Ani wordt 11 maal vertaald door πένης, 1 maal door πενιχρός [5]), 35 maal door πτωχός, 9 maal door ταπεινός, 3 maal door πραύς [6]); voorts komen ani en anaw beide op eenige plaatsen voor [7]).

Het verwante *anaw* (= zachtmoedig, duldend) vinden we 2 maal door πένησ vertaald, 3 maal door πτωχός, 5 maal door ταπεινός, 9 maal door πραύς.

Voor *dal* lezen wij 8 maal πένης, 2 maal πενόμενος, 2 maal πενιχρός, 21 maal πτωχός, 5 maal ταπεινός, 1 maal ἀδύνατος [8]).

Verder vinden we nog *rasj* = πένης (6 maal) en *rusj* = πτωχός (9 maal). Behalve de met deze adj. samenhangende substantiva, steeds door πενία weergegeven, treffen we het subst. *ani* = ellende, dat vrijwel steeds door πτωχεία wordt weergegeven [9]). Van deze laatste groep verdienen aandacht Deut. 8 : 9 waar πτωχεία ziet op korenschaarschte, en 1 Kron. 22 : 14 waar L. V. „moeitevolle arbeid" heeft (bij Job en in de Psalmen = ellende).

Op grond van bovenstaand summier overzicht mogen we ons gerechtigd achten te besluiten:

1. dat in de LXX niet blijkt dat de vertalers de beteekenis-nuanceeringen der Hebr. woorden in 't Grieksch hebben trachten weer te geven;
2. dat de vertalers aan Grieksche woorden met zuiver stoffelijke beteekenis, naar analogie van in beteekenis verwante Hebreeuwsche, ook een religieus-ethische beteekenis hebben toegekend die hun oorspronkelijk geheel vreemd was.

Vergel. Schürer, Geschichte des Jüdischen Volkes III[4] 427: „Nicht wenige griechische Wörter, die einem hebräischen in dessen

---

[1]) Alleen in Deut. 15 en 24. [2]) Amos 8 : 6, Jes. 32 : 7. [3]) resp. Job 24 : 4 en Jes. 29 : 19. [4]) Deut. 15 : 7, 9, 11. Job 31 : 20 en 36 : 15 zijn onzeker. [5]) Exod. 22 : 24. [6]) Zef. 3 : 12, Zach. 9 : 9, Jes. 26 : 6. [7]) Ps. 9 : 13, 19; 10 : 12 (πένης), Spr. 14 : 21, Amos 8 : 4 (πτωχός). [8]) Rahlfs vertaalt ani met: in Knechtsstellung befindlich, terwijl anaw met: sich in Knechtsstellung versetzend moet weergegeven (pag. 73). Het laatste is altijd een religieus begrip. Ebjon = behoeftig, een onderscheid met ani neemt Rahlfs niet aan. Hij vestigt er de aandacht op dat ani nooit als tegenstelling met rijk voorkomt, zooals vooral rusj en dal, éénmaal ebjon (pag. 75, 1). [9]) Samen 12 maal, πενία alleen Job. 36 : 8.

einer Bedeutung entsprachen, werden dem ganzen Begriffsumfang des hebräischen Wortes gleichgesetzt, so dasz ihnen Bedeutungen gegeben werden, die sie im Griechischen gar nicht haben".

Waar uit sommige fragmenten blijkt dat latere vertalers als Aquilo, Theodotion, Symmachus meermalen ebjon met πτωχὸς weergaven tegenover het πένης der LXX en evenzoo ani met πένης (πενία) vertaalden, is het mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat een juistere kennis van het Hebr. en Grieksche taaleigen hen tot deze veranderde lezingen dreef. Immers nauwe aansluiting aan den grondtekst was kenmerkend voor hun arbeid.

Wat de apocryphen betreft, bij Sirach (die de meeste gegevens biedt) overweegt πτωχὸς in aantal zeer verre, terwijl πένης slechts enkele malen voorkomt. Waar de tegenstelling rijk < > arm wordt uitgedrukt, staat vrijwel steeds πλούσιος en πτωχὸς met bijbehoorende substantiva, soms met ταπεινὸς afgewisseld [1]). Ook wanneer sprake is van een uit armoede tot rijkdom komen of uit rijkdom tot armoede terugvallen, is overal πτωχὸς gebruikt. Van eenig verschil in gevoelswaarde blijkt niets [2]).

In het boek Tobit vinden we alleen πτωχὸς en πτωχεύειν, allerminst ongepast bij geheel verlies van bezit (1, 20); voorts ook ep. Jerem. 28. Sap. Sal. 2 : 10 heeft πένης, 1 Mac. 14 : 14 ταπεινὸς in O. T. beteekenis.

Nog zij vermeld dat nergens in de LXX πτωχὸς in den zin van bedelaar wordt gebruikt, wel lezen we ἐπαιτεῖν en ἐπαίτησις [3]). Voor de zaak zelf zijn in het O. T. trouwens slechts twee plaatsen te citeeren [4]).

In verband met het woordgebruik in de LXX zijn ook de beide plaatsen te bezien, waar Josephus het woord πτωχεία heeft [5]).

A. J. XI 4, 2 spreekt over de verschillende beoordeeling van den tweeden tempel: *καὶ τὸν γεγενημένον ὁρῶντες ὑπὸ πτωχείας ἐνδεέστερον τοῦ πάλαι κατασκευαζόμενον, ὅσον εἶεν τῆς ἀρχαίας εὐδαιμονίας ὑποβεβηκότες καὶ τῆς ἀξίας τοῦ ναοῦ λογιζόμενοι κατήφουν.*

A. J. XII 4, 10 noemt Josephus, vader van Hyrcanus, *μεγαλόφρων*

---

[1]) b.v. 4 : 1—10. [2]) 29 : 9 heeft πένης als varia lectio πτωχὸς naast zich. [3]) Ps. 109, Sir. 40 : 28 v.v. [4]) Ps. 37 : 25; 109 : 10. [5]) B. J. V 13, 7 staat dat lijken van πτωχοὶ in huizen werden opgesloten, daar de bewoners van Jeruzalem geen kracht meer hadden hen buiten de muren te werpen.

καὶ τὸν τῶν Ἰουδαίων λαὸν ἐκ πτωχείας καὶ πραγμάτων ἀσθενῶν ἐς λαμπροτέρας ἀφορμὰς τοῦ βίου καταστήσας.

Op beide plaatsen is πτωχεία = maatschappelijke druk, ellende, malaise. De uit de ballingschap teruggekeerden waren geen πτωχοὶ naar klassiek-Griekschen maatstaf, en in het tweede voorbeeld pleit het verband voor een zeer relatief gebruik van πτωχεία. Dat invloeden der LXX hier werkzaam zijn geweest, lijkt ons zeer wel mogelijk.

Het verdient opmerking dat bij Philo πτωχὸς ontbreekt, voor „bedelaar" heeft hij μεταίτης [1]). Dit is te meer verrassend, daar we het woord konden verwachten in verband met O. T. plaatsen naar de LXX die het bezigen, evenals bij πενιχρὸς het geval was. Hij heeft echter V 111, 17 πένητες waar de behandelde tekst (Exod. 23 : 11) πτωχὸς heeft, evenzoo 294, 2 v.v. Gelijk geval biedt V 291, 4 vergeleken met Lev. 19 : 9, 23 : 22. Men krijgt zoo den indruk dat de schrijver πτωχὸς opzettelijk heeft vermeden, al eischt men ook niet een slaafsch vasthouden aan den hem voorliggenden tekst.

C. Dat in het Nieuwe Testament πτωχὸς en πτωχεία regelmatig voorkomen heeft reeds vaak de aandacht getrokken [2]). Welgeteld vinden we πτωχὸς niet minder dan 34 maal, πτωχεύειν éénmaal, πτωχεία driemaal. Daarnaast éénmaal πενιχρὸς en πένης, dit laatste in een citaat [3]).

Vanda ar dat de vraag opkomt, is er een bepaalde reden aan te wijzen waarom de N. T. auteurs blijkbaar allen voor πτωχὸς ze-

[1]) V 111, 20; VI 132, 3 en elders. [2]) Voor alles moeten genoemd de artikelen in de lexica van Baljon, Cremer-Kögel en Bauer. Dan: Trench-Werner, Synonyma des Neuen Testaments (1907), pag. 77 v.v. Verder de commentaren op Mattheus van Th. Zahn (derde druk, pag. 181 v.v.) en F. W. Grosheide (pag. 45 v.v.); de commentaren op Jacobus van Dibelius, Hauck en Grosheide. Men zie ook: E. Lohmeyer, Soziale Fragen im Urchristentum (1921); F. Hauck, Die Stellung des Urchristentums zu Arbeit und Geld (1921). Voor de latere periode: A. von Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums; I. Seipel, Die wirtschaftsethischen Lehren der Kirchenväter (1907); O. Schilling, Reichtum und Eigentum in der altkirchlichen Literatur (1908); O. J. van der Hagen, De Clementis Alexandrini sententiis oeconomicis, socialibus, politicis (Utr. diss. 1920). Tenslotte noemen wij: J. A. C. van Leeuwen, Armen en Rijken (1919). [3]) Luc. 21 : 2, 2 Cor. 9 : 9 = Ps. 112 : 9.

keren voorkeur aan den dag leggen. Is het woord = erge armoede, van πενία door nuanceering onderscheiden, of komt dit graadverschil niet uit? Vinden we πτωχοὶ naast object van armenzorg en liefdadigheid ook in den zin van bedelaars vermeld?

Met dit laatste beginnend, treffen we waar van bedelen enz. sprake is, steeds ἐπαιτεῖν en προσαιτεῖν met bijbehoorende substantiva [1]), gezegd van blinden die door hun lijden niet zelfstandig in hun bestaan kunnen voorzien, of zooals in Luc. 16 : 3 wijzend op de mogelijkheid dat iemand zijn betrekking verloor en voor zijn bestaan op publieke liefdadigheid zich zag aangewezen, wegens ongeschiktheid voor een handwerk.

Nagaande wie als πτωχοὶ worden voorgesteld, vinden wij:

1. de πτωχοὶ als voorwerp van Christus' evangelieprediking, de *anijim* en *anawim* der Psalmen en Profeten, tegelijk een religieus en een sociaal begrip [2]), zij zijn deelgenooten van de βασιλεία τῶν οὐρανῶν [3]).
2. de πτωχοὶ die voorwerp zijn van liefdadige ondersteuning [4]). Hierbij kan ook gevoegd de weduwe die al haar βίος in een θησαυρὸς van den tempel offerde [5]), de πτωχοὶ die met kreupelen, lammen, blinden ter maaltijd moeten genoodigd ὅτι οὐκ ἔχουσιν ἀνταποδοῦναί σοι (Luc. 14 : 13. 21), de πτωχὸς Lazarus die aan etterende wonden lijdt en met spijsresten van des rijken tafel zich voedt (Luc. 16 : 20). Waar Luc. 14 : 13 nadruk valt op de onmacht anderen te onthalen, behoeft aan bedelaars niet te worden gedacht en in Luc. 16 : 20 staat πτωχὸς in tegenstelling met πλούσιος (vs. 19), de wijze waarop Lazarus zich in het leven zoekt te houden is allereerst door zijn lichaamslijden bepaald, waar het πτωχὸς zijn bijkomt als verergerende factor.
3. De adressanten van Jacobus' brief heeten ταπεινοὶ (1 : 9) in den sociaal-religieuzen zin waarin de LXX dit woord heeft, zij lijden in hun bestaan verdrukking, uitkomend in inhouding van hun loon en te zwaren arbeid, hun door niet-Christelijke rijken veroorzaakt, de brief wekt hen daarom tot lijdzaamheid op.

---

[1]) Luc.: 16 : 3, 18 : 35, Joh. 9 : 8. [2]) Mt. 11 : 5, Luc. 4 : 18, 7 : 22. [3]) Mt. 5 : 3, Luc. 6 : 20. [4]) Mt. 19 : 21, 26 : 9, 11, Luc. 19 : 8, Joh. 13 : 29. [5]) Mc. 12 : 42, 43, Luc. 21 : 3.

4. Het gedenken der πτωχοὶ in de Jeruzalemsche gemeente was op het apostelconvent als verplichting aanvaard ook voor heidenchristelijke gemeenten; van Macedonië en Achaje meldt Paulus hun nakoming dezer belofte, waartoe hun κατὰ βάθους πτωχεία hen niet verhinderd had [1]). Vergeleken met Phil. 4 : 15 v.v. en 2 Kor. 11 : 9 blijkt wel dat πτωχεία algemeen = armoede is en in niets verschilt van πενία zooals dat elders in gebruik is.

Dat op dit punt het taalgebruik van het N. T. zich bij de LXX heeft aangesloten lijkt moeilijk betwistbaar, te meer daar in latere geschriften die door losser band met het Hellenistisch Jodendom verbonden zijn, de gegevens een geheel ander karakter dragen, zooals blijken zal.

In de latere Chr. literatuur komt, afgedacht van citaten, πτωχὸς slechts weinig voor, πένης veel meer. Didache 5, 2 vermeldt zondaars die geen medelijden kennen met een πτωχὸς en kort daarop πενήτων ἄνομοι κριταὶ heeten, zonder dat er verschillende graden van gebrek aanwijsbaar zijn.

Hermas' 2e gelijkenis over olm en wijnstok heeft in het begin der verklaring als tegenstelling πτωχὸς en πλούσιος, maar spreekt verder steeds van πένητες [2]).

Bij Tatianus vinden we nu eens οἱ πλουτοῦντες en οἱ πενόμενοι verbonden, dan weer ὁ πτωχεύων en ὁ πλουτῶν, tenslotte οἱ πλουτοῦντες tegenover οἱ πένητες zonder eenig verschil in beteekenis.

Van den πτωχὸς καὶ ἄθεος heet het dat hij de verborgenheden Gods niet kent (6, 2). Om de tegenstelling te doen uitkomen stelt hij in caput 11 οἱ πλουσιώτατοι en οἱ μεταιτοῦντες naast elkaar.

De apocryphe apostelacta hebben meestal πένης en πενία, eenmaal πενιχρὸς en het merkwaardige compositum φιλόπτωχος [3]).

Thans tot Clemens Alexandrinus komend en zijn woordgebruik nagaand, komen wij voor een veranderde situatie te staan.

In zijn grootere werken gebruikt hij als regel πενία, πένης, πένεσθαι, ook wel οἱ δεόμενοι. In de homilie „Quis dives sal-

---

[1]) Gal. 2 : 10, Rom. 15 : 26, 2 Kor. 8 : 2. [2]) Sim. 2, 5: πτωχεύειν πρὸς τὸν κύριον, van een rijke gezegd, zal door bijbelsch taalgebruik zijn beinvloed. [3]) πένης 5 maal πενία 8 maal, tegenover 2 of 3 maal πτωχὸς en eens πτωχεία als varia lectio.

vetur" treffen we alleen πτωχὸς en πτωχεύειν waartoe de tekst der Evangeliën aanleiding bood.

Waar hij elders πτωχὸς (4 maal) en πτωχεύειν (1 maal) schrijft, is dit op plaatsen die het N. T. citeeren, een uitspraak van het N. T. toelichten, of althans aan het N. T. willen herinneren [1]).

Speciaal Strom. IV 26, 4 zien wij dat Clemens zich het onderscheid, dat het Grieksch op dit punt voelt, heel goed bewust is geweest en dat hij dit onderscheid geregeld in het oog houdt bewijzen de aangevoerde plaatsen [2]).

De hier boven geschetste situatie brengt ons tot het vermoeden dat in de Oostersch-Hellenistische wereld de eigenaardige nuanceering van πτωχὸς die het klassieke Grieksch kende en die — getuige Clemens — ook later althans bij geletterde Grieken gevoeld werd, is verloren gegaan. Zondert men al af de plaatsen waar van armverzorging sprake is en waar naar klassiek Griekschen maatstaf πτωχὸς onberispelijk is, toch doet dit niet af aan den indruk dat in kringen die niet in direct contact stonden met een in de school geleerd en in literaire studie geoefend juist omgrensd spraakgebruik, het woord πτωχὸς een meer algemeene beteekenis kreeg. Allereerst is hier de invloed van de LXX te noemen. En dat met name bij mannen voor wie het Grieksch geen zuivere moedertaal was als Josephus en Tatianus iets dergelijks aanwijsbaar is, behoeft geen verwondering te wekken.

---

[1]) Paed. III 34, 3: τὰ ἐπίγεια πωλήσας καὶ πτωχοῖς ἐπιδοὺς τὸν ἀνώλεθρον ἐξευρίσκει θησαυρόν. Strom. IV 25, 2: ἐὰν πτωχὸς ᾖ διὰ δικαιοσύνην. IV 26, 4: μὴ τι οὖν οὐχ ἁπλῶς τοὺς πένητας, ἀλλὰ τοὺς ἐθελήσαντας διὰ δικαιοσύνην πτωχοὺς γένεσθαι, τούτους μακαρίζει. IV 29, 1: λέγει δὲ ταῦτα καὶ τοῖς θέλουσι διὰ τὴν δικαιοσύνην πτωχεῦσαι. [2]) cf. Q. D. S. 11, 3: οὔτε γὰρ μέγα καὶ ζηλωτὸν τὸ τηνάλλως ἀπορεῖν χρημάτων μὴ ἐπὶ λόγῳ ζωῆς· οὕτω μὲν γὰρ ἂν ἦσαν οἱ μηδὲν ἔχοντες μηδαμῇ, ἀλλὰ ἔρημοι καὶ μεταῖται τῶν ἐφ' ἡμέραν, οἱ κατὰ τὰς ὁδοὺς ἐρριμμένοι πτωχοὶ . . . . μακαριώτατοι καὶ θεοφιλέστατοι καὶ μόνοι ζωὴν ἔχοντες αἰώνιον.

HOOFDSTUK II.

HET OORDEEL OVER πενία

Wat ons uit vroeger eeuwen als oordeel over πενία werd overgeleverd, draagt allerminst een gunstig karakter[1]). De schrijvers plaatsen πενία onder de allerergste rampen en achter haar een verschrikkend vooruitzicht, waarbij intusschen bedacht moet worden dat zij zelf meestal uit meer gegoede kringen gesproten waren. Het levenspeil wordt door πενία gedrukt, daar ze tot ingespannen arbeid dringt, iets wat al aanstonds op 's menschen lichaam een schadelijken invloed oefent.

Vooral echter dreigt bij πενία gevaar voor het zedelijk besef. Een πένης zal eerder tot een of ander misdrijf komen dan wie beter gesitueerd is en geen voordeel behoeft te verwerven door een onrechtmatige daad. Zeer vaak wordt zoo πενία als aanleiding tot, ook wel als een zachte verontschuldiging voor misdrijven beschouwd. Dat een πένης niet κακὸς is moet soms uitdrukkelijk geconstateerd worden, daar het tegendeel blijkbaar als 't ware voor de hand lag. De πένητες missen voorts opvoeding en beschaving, zij zijn burgers van lager orde op grond van hun levenswijze, kortom πενία werkt demoraliseerend op het karakter.

Waar op enkele plaatsen een gunstiger oordeel wordt uitgesproken, betreft dit gewoonlijk het feit dat zij den mensch tot arbeid prikkelt en zoo medewerkt om zijn bekwaamheid daarin te doen uitkomen. Eerst in den kring van Socrates en zijn leerlingen vinden wij een openlijke voorkeur voor πενία boven πλοῦτος, een sobere levenswijze als πένης is naar hun oordeel ruim voldoende om gelukkig te leven.

Dat laatstgenoemde zienswijze zich in de volgende eeuwen sterk heeft doorgezet, zal ons blijken uit het overzien der gegevens.

---

[1]) cf. Hemelrijk, pag. 65 v.v., 75, 88, 95.

A. Westersch-Grieksche bronnen.

§ 1. *De opvattingen der wijsgeeren.*

I. Cynici.

Daar van den stichter der school, Antisthenes, ons geen nadere gegevens ten opzichte van zijn oordeel over πενία bewaard zijn, moet het eerst geluisterd naar de meening van Diogenes. Deze erkent πενία als een hulpmiddel voor de wijsbegeerte dat in zichzelf αὐτοδίδακτον is, immers waartoe de wijsbegeerte door woorden tracht te overreden, daartoe dwingt πενία door de feiten [1]). Wanneer hem wegens zijn eigen leefwijze smaad treft, is het antwoord ter verdediging gereed. Armoede foltert een mensch nooit, wat κακία wel doet [2]). En bij een andere gelegenheid heet het dat niemand door πενία tot tyrannie komt, terwijl door πλοῦτος allen er toe geraken [3]).

Voor een goed Cynicus als Crates ligt in πενία niets ergs; integendeel, juist het wegschenken van vroeger bezit aan zijn stad had hem de ware vrijheid geschonken die hij voor zijn vroegere welvaart in ruil ontvangen had [4]). Het ware vaderland is roemloosheid en πενία, die voor het lot onbedwingbaar zijn. Eerst πενία zooals hij zelf toonde, had hem roem gebracht, niet zijn bezit [5]).

Hoe men in πενία iets lastigs kan zien, is aan Teles niet duidelijk. Neem twee arme lieden, de een is rustig, de ander onrustig, dan blijkt toch wel dat niet πενία hiervan de oorzaak is [6]). Wanneer een interlocutor opmerkt dat πενία toch wel iets bezwaarlijks heeft, daar men immers een arme die den ouderdom goed draagt meer prijst dan een rijke, is het antwoord een verwijzing naar Crates en Diogenes. „Waren die niet arm, leefden die niet gemakkelijk, zonder waan, als bedelaars (ἐπαῖται), goedkoop en eenvoudig?" En wat de ouderdomskwestie aangaat, dit is toch niet zoo zeker. Wat πενία en πλοῦτος precies is, dat is niet zoo gemakkelijk te weten, en dat velen hun armoe op minder nette en soms ergerlijke wijze gebruiken, wijst er op dat een waardig gebruik ervan niet gemakkelijk is [7]).

Ook het bezwaar dat πενία voor studie een belemmering vormt,

[1]) Stob. V 782, 18. [2]) 783, 2. [3]) 807, 1. [4]) fr. 16, Diehl. [5]) D. L. VI 93, Stob. V 807, 4. [6]) pag. 12, 1. Hense². [7]) 14, 1—5.

wordt weerlegd. Met de feiten klopt het niet, de allerarmsten leggen zich gewoonlijk op studie toe, waar ze al den tijd voor hebben. Voorts, het gebrek staalt en versterkt hun uithoudingsvermogen dat door πλοῦτος verslapt. Het ontbreken van bezit is voor den onbemiddelde ook een vrij zijn van velerlei zorgen, zoodat hij over veel meer vrijen tijd beschikt [1]). In den oorlog b.v. heeft een arme slechts aan eigen leven te denken en het is vreemd genoeg dat niettegenstaande deze vrijheid men zich toch nog algemeen ongelukkig acht [2]). Zoolang het mogelijk is moet een arme blijven leven, gaat dit absoluut niet, dan vertrekke hij als van een feest [3]).

In de zelfverdediging van Penia vraagt zij eerst: Is iemand door mij van eenig goed beroofd, mist hij iets noodzakelijks? En alvorens het antwoord af te wachten, prijst zij haar gaven, de geheele wereld is vol van eenvoudig levensonderhoud, licht verkrijgbaar en met vreugde te genieten. Slechts de weeldezucht der menschen is hiervoor blind [4]).

Een argumentatie, die terecht nadruk legt op de geringe behoeften die de zuiderling voor zijn onderhoud heeft; dank zij het gunstig klimaat zijn de algemeene levenseischen minder samengesteld en beperkter van omvang dan b.v. in noordelijker streken vereischt zijn.

II. De Stoa.

Volgens de leer der oude Stoa is het zijnde deels goed, deels slecht, deels ἀδιάφορον. Terwijl goed in stricten zin alleen de deugd is die uitgaande van het inzicht (aldus Zeno) of van de wijsheid (zoo Chrysippus en lateren) zich in speciale deugden vertakt, en aan de andere zijde alle ondeugd slecht is, omvat de groep der ἀδιάφορα alles wat niet onmiddellijk tot één van beide behoort. Zoowel πενία als πλοῦτος, evenals gezondheid en ziekte, leven en dood, eer en oneer zijn adiaphora, op zich zelf doen ze noch nut noch schade [5]).

Hiermee verzet de Stoa zich uitdrukkelijk tegen de vroeger in vele kringen gehuldigde opvatting alsof πενία iets was dat men ontvluchten moest, niet πενία maar κακία is een hindernis bij de beoefening der deugd die men moet ontvluchten, zoo luidt Cle-

[1]) pag. 45, 2; 47, 1. [2]) 47, 9. [3]) 15,10. [4]) 7, 1—8, 6. [5]) III 28, 8. I 47, 25. Ik citeer naar de bladzijden der S. V. F. van H. von Arnim.

anthes' correctie op Theognis (vs. 175), in dit opzicht is deze benepen en kleingeestig [1]). πενία maakt niet slechter, schaadt niet, is dus geen κακόν. Wie voor haar als voor een κακόν bevreesd is, toont hiermee gemis aan kennis en lafhartigheid, waartegenover de dapperheid staat als de kennis van de dingen ten opzichte waarvan men al dan niet zelfvertrouwen moet koesteren. Geen vrees past dus voor πενία, maar veeleer gerustheid daar 't een adiaphoron geldt [2]).

Uit practische overwegingen kwam de Stoa tot nadere onderscheidingen, waarin ook wel 'n zekere toenadering zal liggen tot de populaire opvattingen zooals zij ook op ander gebied van dit streven liet blijken. De adiaphora werden gesplitst in wat voorkeur verdiende, wat afkeuring verdiende en de adiaphora in engeren zin. Evenals ziekte en pijn behoort πενία tot wat verwerping verdient, zij zijn van volstrekte onwaarde (ἀπαξία) als in strijd met de natuur (παρὰ φύσιν) [3]).

Het begrip πενία is trouwens betrekkelijk en negatief, het drukt vergelijkenderwijs een gemis uit, geeft slechts aan wat niet aanwezig is (ἀνυπαρξία). Aldus Antipater in een bij Seneca bewaarde uitspraak [4]).

Daar van de Midden-Stoa ons geen gegevens ten dienste staan, volge hier terstond de bespreking der jongere Stoa.

Musonius gaat evenals zijn voorgangers ervan uit dat πενία een adiaphoron is, niet iets slechts. Hoe men zich er tegenover stelt, hangt af van persoonlijke opvoeding en ervaring. Wie in alle weelde is grootgebracht ziet haar anders dan wie zich als de Spartanen heeft leeren harden.

Deze laatste zal gemakkelijk te overtuigen zijn dat hij voor πενία niet behoeft te vreezen, evenmin voor den dood of voor andere dingen die vreeselijk schijnen [5]). Toch, al bezitten we deze overtuiging, dank zij een verderfelijke verleiding van jongs af aan en een slechte gewenning die er uit ontstaat, zien wij inspanning voor een kwaad aan en verwelkomen de naderkomende lust, huiveren wij voor den dood en beminnen wij het leven als het

---

[1]) III 39, 33. [2]) III 70, 34; 39, 16. [3]) III 29, 37; 30, 11; 31, 8. 33 (προηγμένα en ἀποπροηγμένα). [4]) III 252, 12 = Seneca ep. 87, 38. [5]) 3, 18 v.v.; 4, 15 Hense.

hoogste goed, zoodat wij niet meer volgens onze juiste opvattingen de dingen gebruiken maar veeleer een verkeerde gewoonte volgen. Daartegenover past ons zelftucht (ἄσκησις) om niet de lust te verwelkomen, den arbeid te schuwen, het leven te beminnen, den dood te vreezen en het ontvangen van geld boven het wegschenken te stellen [1]).

Zooals de goden, aldus Hierokles, de oorzaak van het goede zijn, zoo is elk κακὸν vrucht van κακία. Dit moet vastgehouden worden ten opzichte der middelmatige dingen (τὰ μέσα) die tegen de natuur en moeilijk in het gebruik zijn of iets dergelijks bewerken, als o.a. πενία [2]). Zooals ziekte door uitspattingen en een losbandig leven ontstaan kan en evenzoo lichamelijke verminking, zoo zijn velen doodarm geworden door liederlijkheid en verkwisting [3]).

Epictetus laat de oude onderscheiding van goed, slecht en onverschillig rusten voor wat de woorden betreft, hij spreekt alleen van wat in onze macht is (τὰ ἐφ' ἡμῖν) en wat niet in onze macht is (τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν). Volledig in onze macht is het gebruik van onze voorstellingen en van onzen wil [4]). Of iets goed of slecht is hangt af van ons inzicht, ons wilsbesluit. Ziet men een arme en roept men uit dat deze zeker niet heeft om te eten, dan is dat een verkeerde meening over iets waarop onze wil geen invloed heeft (ἀπροαίρετα) [5]). Daarom wordt de gemoedsrust (εὐστάθεια, εὔροια) niet bereikt door uitroeiïng van πενία, maar door verdrijving van het onjuiste oordeel over haar [6]).

Zelf bezit de πένης Epictetus een juiste opvatting (ὀρθὸν δόγμα) over πενία. Of men medelijden met hem heeft, laat hem koud. Trouwens dit mag men alleen hebben met menschen die een misstap doen, niet met πενία en haarsgelijken. Hij bekommert zich niet om πενία, om ἀναρχία, ziekte of dood, alleen om juiste opvattingen en deze bezit hij onverhinderd, kan ze echter alleen bezitten omdat hij genoegen neemt te zijn wie hij is zonder op den indruk bij anderen te letten [7]). Zoo is πενία dus geen κακὸν, een arm en ongeëerd man kan heel goed εὐδαίμων zijn. Om medelijden te vermijden behoeft hij zich niet als rijk voor te doen, wat enkel

[1]) 26, 17 v.v.; 27, 11 v.v. [2]) Stob. II 182, 10 v.v. [3]) 182, 22: πτωχοὶ καὶ ἄποροι. [4]) Ench. 6. [5]) III 3, 17 v.v. [6]) III 17, 9. [7]) IV, 6, 2. 22 v.v.

pocherij zou zijn die het weinige wil opblazen tot een schoonen schijn [1]). Treft iemand πενία, dan verhindert ze niemands leven mits zij gedragen wordt door een goed ὑποκρίτης als Epictetus zelf is [2]).

„Wil uw meester u een πτωχὸς-rol laten spelen, doe dit betamelijk. Dit is uw taak, het kiezen van den rol die van een ander" [3]).

Naast dit zich schikken in de uiterlijke omstandigheden staat het zich voegen in de algemeene wereldorde. Kan een mensch, geïsoleerd bezien, volgens de natuur oud worden, rijk en gezond zijn, als deel van het heelal past het hem zoo noodig ziekte en ontbering te verdragen [4]). Zelf schikt Epictetus zich gaarne in deze goddelijke beschikking, met volle bereidwilligheid en blijdschap en zonder een spoor van ontevredenheid [5]), hij weet dat het waarlijk goede in zich te zoeken is en aanvaardt πενία en ziekte als beproevingen van Zeus, die weten wil of hij in hem een trouw krijgsknecht heeft en hem voor anderen als μαρτὺς τῶν ἀπροαιρέτων stelt [6]). De macht die hij over zichzelf heeft, maakt hem onbevreesd voor ziekte, armoede en tyrannie [7]). Alle ἀπροαίρετα moet men den goden overlaten [8]).

Vrees voor gebrek is ongegrond, dezulken zijn laffer dan slaven. Die weten immers nog wel aan voedsel te komen, ook al zijn ze geheel bezitloos en voortvluchtig. De wijsgeer zal zich dan ook op niets dat buiten hem is mogen verlaten, anders zou hij zelfs bij de dieren blijken achter te staan die alleen op zich zelf steunen [9]). Ontbreekt zelfs het allernoodzakelijkste, dan leidt de weg naar den dood, een uitzicht dat bemoedigd wordt door de gedachte dat daar arm en rijk gelijkelijk komt [10]). Trouwens, er is steeds wel arbeid te vinden voor iemand die over een ongeschonden lichaam beschikt, wie dit αἰσχρὸν durft noemen bewijst daarmee dat hij ver van alle philosophie is. Bij alles toch wat iemand doet, inclusief zwaren arbeid, past den mensch een loflied op de goddelijke beschikking [11]). Vreest iemand honger, hij zie slechts naar het leven van wijsgeeren als Socrates, Diogenes, Cleanthes; vertrouwen op eigen προαίρεσις bekwaamt tot het leven [12]). Aan een ἀνὴρ ἀγαθὸς past deze vrees voor zijn onderhoud allerminst, hij is te zeer in de

[1]) IV 6, 3 v.v. [2]) IV 7, 12. [3]) Ench. 17. [4]) II 5, 25. [5]) III 5, 9. [6]) III 24, 112. [7]) IV 12, 8. [8]) II 17, 24. [9]) I 9, 8. [10]) III 26, 1. [11]) I 16, 16. [12]) III 26, 23.

hoede der godheid die hem als voorbeeld tegenover onwijsgeerigen gebruikt van eigen zorgen voor het heelal en toont hoe voor een deugdzaam man niets κακὸν is. Geeft de godheid geen voedsel, dan is dit het signaal dat hij als van een goed veldheer komend blijde volgt, prijzend de godheid die aan eigen kinderen toch ook geen weelde schonk [1]).

Marcus Aurelius erkent, evenals al zijn voorgangers, dat πενία noch goed noch slecht is, dat zij aan goeden en slechten beiden overkomt [2]).

III. Epicurus.

Waar Cicero het Epicureïsch standpunt uiteenzet over de onafhankelijkheid van den wijze van uiterlijke dingen, kan hij de vraag: wie is er nu niet bevreesd voor armoede, beantwoorden met een ontkenning wat de wijsgeeren betreft [3]). Epicurus gaat zelfs verder, als hij in een bij Seneca bewaarde uitspraak armoede die met blijdschap gedragen wordt een res honesta noemt [4]). In een spreuk op zijn naam heet πενία die aan het doel der natuur gemeten wordt, μέγας πλοῦτος [5]).

De gedurige beperking van behoeften, gelijk Epicurus die voorstaat, waarin ook de vrijheid van den mensch uitkomt, vereischt een nauwe aansluiting aan de soberheid der natuur, al geldt deze misschien als armelijk voor het oordeel der menschelijke conventie.

IV. Neo-Pythagorici.

Op naam van Charondas staat de vermaning dat alleen wie door het lot tot armoede zijn gekomen, recht op hulp hebben, niet zij voor wie een lui en onmatig leven de oorzaak was, daar dit een speciaal geval voor κακοὶ is, niet iets wat allen gemeen is [6]).

In Philostratus' leven van Apollonius lezen we over een Indisch vorst die via Egyptenaren over de Grieken was ingelicht, zij zouden onder meer ook πένητες zijn wat zij echter niet als iets dat eerbied verdiende lieten blijken maar om hun zucht tot stelen te verdedigen [7]). Dit gezichtspunt is intusschen geenszins algemeen,

[1]) 26, 27. [2]) II 11, 6. [3]) fr. 472 Usener = Tusc. Disp. V 89. [4]) fr. 475 = Sen. ep. 2, 5. [5]) Wiener Spruchsammlung 25 (Rh. Mus. 44, 414 v.v.), cf. fr. 477 = Sen. ep. 4, 10: magnae divitiae sunt lege naturae compositae paupertas. [6]) Stob. IV 152, 11. [7]) pag. 110, 1 v.v. Kayser.

Apollonius bidt om πένεσθαι voor wijzen, waaronder hij zelf ook valt, niet voor anderen [1]). Immers niet het arm zijn van nature is αἰσχρόν, maar het arm zijn om een afkeurenswaardige oorzaak verdient smaad [2]).

V. Eclectici.

Onder de rampen die behalve de ziel ook het lichaam kwellen en op de uiterlijke verschijning zich a.h.w. afteekenen en zich in tranen, bleekheid en vermagering uiten, noemt Maximus Tyrius naast liefdessmart en droefheid ook de kwellingen die van πενία het gevolg zijn [3]).

We vinden hier nog een spoor van den in oudere tijden meermalen gewraakten invloed van πενία op het lichaam, waarbij toen vooral aan de gevolgen van zwaren arbeid gedacht werd. Hier is het lijden allermeest innerlijk en in de openbaring hiervan is de geheele persoon betrokken.

Op een andere plaats noemt de schrijver armoede een nadeel (ἐλάττωμα), dat echter voor heeft dat de menschen de er door getroffenen niet schuwen en dat noodlotsslagen wel prikkelend werken tot studie [4]).

Saamvatting.

Het sinds Socrates' optreden uitgesproken gevoelen dat voor een gelukkig leven πενία geen beletsel is, blijkt te zijn ingeslagen en is in de verschillende wijsgeerige scholen, elk op eigen wijze, verwerkt. Het meest radicaal zijn de zuivere Cynici, die de beleving der menschelijke vrijheid slechts mogelijk achten wanneer de band aan het stoffelijk bezit volkomen is verbroken en bezitloosheid principiëel is aanvaard. De meer gematigden volstaan met nadrukkelijk de voordeelen van πενία te accentueeren en misverstanden, die de massa over haar koestert, te bestrijden met een beroep op de ervaring.

Wanneer de Stoa πενία een adiaphoron noemt, wijst dit in gelijke richting. De verachting die haar in vroeger eeuwen ten deel viel, is misplaatst. Maar het andere uiterste moet eveneens vermeden, al was 't maar omdat armoede ook wel gevolg kan zijn van afkeurenswaardige dingen. Opvoeding en milieu zijn factoren waar-

[1]) pag. 159, 7. [2]) pag. 368, 17. [3]) 34, 2. [4]) 7, 9.

mede in de beoordeeling te rekenen valt. En dan moet met nadruk gehandhaafd dat een passend en goed zedelijk leven bij πενία mogelijk is, wanneer onze overtuiging er niet van afhankelijk is, maar veel meer onze beoordeeling van πενία bepaalt. Dan zal de mensch ook in armoede de roeping der godheid verstaan en opvolgen, en gelet op de groote verscheidenheid van bestaansmogelijkheden zich stellig wel een voldoend onderhoud weten te verzekeren, mits hij slechts zich onthoudt van wat niet in zijn macht is. Bij Epictetus krijgt deze beschouwing een religieuze kleur, waar πενία verschijnt als een louteringsmiddel, door de godheid toegepast ter zedelijke volmaking des menschen. Gold vroeger de σχολὴ om zich aan hooger belangen te wijden als een privilege der meer gegoeden, thans wordt hun juist ἀσχολία verweten die hen van een streven naar ethische verheffing afkeerig maakt. Gebleven is hierin de eisch dat men over σχολὴ moet beschikken om opvoedend te werken aan eigen persoonlijkheid.

Hetzelfde als de doorgaande leer der Stoa beoogt de behoeftenbeperking die Epicurus voorstaat, omdat eerst zoo de aanpassing bij den eenvoud der natuur wordt verkregen en de gemoedsrust van den mensch wordt gewaarborgd. In de practische houding tegenover πενία is er tusschen Stoici en Epicureërs geen onderscheid.

En al vinden we bij een eclecticus als Maximus Tyrius nog nadeelen vermeld die op oudere bronnen kunnen terugwijzen, de waardeering voor een sobere leefwijze, de gunstige beschouwing van πενία blijkt een locus communis der Hellenistische philosophen.

§ 2. *Auteurs onder wijsgeerigen invloed.*

I. Dio Chrysostomus.

De Euboische rede geeft een breede apologie der πενία, wat de uitdrukkelijke opzet van den schrijver is, zooals blijkt wanneer hij na het verhaal van het leven van den jager de bedoeling hiervan omschrijft: „Deze geheele vertelling gaf ik als voorbeeld van mijn eigen levenswijze van het begin af en van die der πένητες om ieder te laten zien of deze door hun πενία bij de gegoeden ten achter staan wat betreft het netjes leven of dat zij in alles den

voorrang hebben" [1]). En verderop, als hij de *πένητες* op het land heeft geschetst, heet het: „Wij willen *πενία* laten zien als iets dat niet onoverkomelijk lastig is en hoe deze leefwijze past voor vrije menschen die tot zelf-werken bereid zijn, maar tot een veel beter en natuurlijker levenspractijk leidt dan *πλοῦτος*" [2]). Elders staat dat *πενία* tallooze bestaanskansen biedt voor wie werken willen, noch onaanzienlijke, noch nadeelige; voor de meeste menschen is zij wellicht zelfs meer geschikt dan *πλοῦτος* [3]). Dio heeft zijn leven lang op zijn gedurige zwerftochten ondervonden dat *πενία* een heilig en onaantastbaar iets is; het leven der jagersfamilie die — zelf *πένης* — in ononderbroken arbeid haar brood verdient en daarin tevreden en gelukkig is, mag ten voorbeeld gesteld en ook buitenstaanders eeren in dit bestaan de mogelijkheid tot beperking der „luie armoe" die een maatschappelijk gevaar is. Zoo wenscht de spreker in de volksvergadering te Eretria dat meerderen zich mogen opmaken en naar draagkracht een stuk van het overvloedig braak liggend staatsland zullen gaan bewerken met gelijk resultaat [4]).

Onder de deugden der *πένητες* noemt Dio speciaal hun gastvrijheid. Wordt bij Euripides en anderen de mogelijkheid hiertoe hun ontzegd en als praerogatief der *πλούσιοι* beschouwd, de practijk bewijst aan Dio het tegendeel, immers tot het toestemming geven om vuur te ontsteken en het wijzen van den weg zijn deze veel minder geneigd, evenmin tot mededeelzaamheid, zooals reeds Eumaeus hierin royaler is dan zijn meester Telemachus [5]).

De rijken beperken hun vriendelijkheid tot hen van wie zij op een gelijke behandeling kunnen rekenen, gunstbewijzen die in niets van bijdragen of leeningen verschillen op hooge rente uitgeleend, terwijl de *πένητες* van hun kant — als ze niet verdorven van karakter (*φαῦλοι τὴν φύσιν*) zijn — met het tegenwoordige genoegen nemen en vreemden gastvrij onthalen zonder verdenking of spijt [6]). Een lof der *πένητες* die echter nadrukkelijk hun goed ethos onderstelt, zij is iets lichts voor wie zedelijk den waren adel en volmaaktheid bezit [7]).

---

[1]) XIII 81: *παράδειγμα ἐκτιθεὶς τῷ βουλομένῳ θεάσασθαι λόγων τε καὶ ἔργων. καὶ κοινωνιῶν τῶν πρὸς ἀλλήλους, εἴ τι τῶν πλουσίων ἐλαττοῦνται διὰ τὴν πενίαν πρὸς τὸ ζῆν εὐσχημόνως καὶ κατὰ φύσιν ἢ τῷ παντὶ πλέον ἔχουσιν.* [2]) 103: *ὡς οὐκ ἄπορον χρῆμα βίου καὶ ζωῆς πρεπούσης ἀνδράσιν ἐλευθέροις αὐτουργεῖν ἐθελούσιν.* [3]) 125, 115. [4]) 36. [5]) 82 v.v., 87 v.v. [6]) 89, 92. [7]) VII 16.

Naast de belangen der *πένητες* op het land komen afzonderlijk de „stadsarmen" nl. die te Rome wonen, ter sprake. Hun leven is zwaarder, daar zij ook voor hun dagelijksch onderhoud hebben te betalen en zelfs brandhout moeten koopen; des te scherper keur verdienen daarom de beroepen waarin voor hen wat te verdienen is, ze mogen niet het peil van het zedelijk leven doen dalen [1]). Hoe wenschelijk ook een uittocht naar het land ware, toch is ook in de stad nog wel iets te vinden. Van Dio's verhandeling dienaangaande is slechts het negatieve deel bewaard. Voorop wordt dan gesteld dat het beroep uitsluiten moet dat zij door ledigheid tot iets slechts vervallen. Elk vak is af te raden dat den betrokkene in zijn ontplooiïng zou belemmeren door hetzij de gezondheid en kracht en beweging van het lichaam te storen, hetzij in de ziel *ἀσχημοσύνη* en *ἀνελευθερία* te telen. Eerst wat deze schadelijke werking geheel mist, mag een goed beroep genoemd en zal hun dan ook een leven schenken zonder eenig gebrek aan wat nuttig en noodig is [2]). Uit de critische bespreking der vakken zij vermeld als grond voor afwijzing de onbeschaamdheid en zelfverheffing [3]). Tot ambachtslieden en niets anders moeten ze worden opgekweekt en als ze maar niet als de massa tegen eigen inspanning opzien, zijn de kansen geenszins ongunstig [4]). Bepaald verwerpelijk is natuurlijk de beruchte *πορνοβοσκία* als bron van verdiensten [5]).

In Dio's overige geschriften vinden wij ter zake nog enkele plaatsen te vermelden. De Rhodische oratie die het geknoei met de standbeelden aldaar behandelt, wijst er op dat dit zelfs bij een ongunstige finantieele toestand niet past, dan moet het psephisma den geëerde toegezonden en bleef dezen de uitvoering overgelaten, immers welk weldenkend man wil niet liever *πένης* schijnen dan *πονηρός*? [6])

Bleek ons reeds de waardeering van Dio voor de *πένητες* die door hun inspanning en arbeidzaamheid een onmisbare functie vervullen in een maatschappij die aan krachten te kort komt, ook zijn optreden in de plaatselijke politiek der Klein-Aziatische steden correspondeert hiermee. Daarom pleit hij te Tarsus voor opname der linnenwerkers (*λινουργοί*) in het burgerschap, daar hun *πενία* geen beletsel mag zijn burgerrechten te ontvangen, gezien hun

[1]) XIII 104 v.v. [2]) 109 v.v. [3]) *τὸ μᾶλλον τοῦ δέοντος φρονεῖν τὸν ὄχλον, ὅπερ ὑρασύνεσθαι καλεῖν ὀρθότερον.* [4]) 124 v.v. [5]) 133 v.v. [6]) XIV 115.

aanhankelijkheid aan burgerij en stad [1]). Ten overvloede blijkt hier dat als overal bij Dio gedoeld wordt op de handwerkersklasse, πένητες zijn vrije werkers in ambacht of landbouwbedrijf en zoowel de toestand van het rijk in zijn geheel als van de verschillende steden eischt terdege dat hun belangen worden in 't oog gevat, ook dat over hun levenspositie het misverstand dat nog heerschte wordt weggenomen.

II. PLUTARCHUS.

De opvatting dat πενία een reden tot smaad is verwerpt Plutarchus, alleen dwazen denken er zoo over. Wie hiervan vrij is bewondert elk voortreffelijk man, al is hij dan ook een πένης [2]). Men mag hen niet berispen tenzij luiheid of slapte of verkwisting en niet Tyche de oorzaak zijn van hun positie, aldus parafraseert hij Hesiodus [3]).

Voor den individueelen arme mag zijn armoede geen reden tot bezorgdheid zijn. Waarom zou men zijn zelfvertrouwen (εὐθυμία) er onder verliezen en over haar ontevreden zijn, in plaats van te zien op het moedgevend voorbeeld van beroemde mannen als Epaminondas en Fabricius? [4]) Dreigt Tyche inderdaad met πενία, dan bewijst de gedragslijn van den Cynicus Metrokles de mogelijkheid om toch tot waar geluk te geraken [5]). Integendeel, πενία zal haar bezitter verheugen die om vele dingen niet bezorgd is, mits hij zelf met het zijne content (αὐταρκὴς) is doordat hij weet wat schoon is en goed [6]). Juist dit ontbreken van bezorgdheid is het belangrijk verschilpunt tusschen πενία en πλοῦτος, een voordeel dat door het aangaan van een leening zou verloren gaan. Geheel rooskleurig is de situatie toch al niet, vele schadelijke factoren vergezellen haar [7]). Wat haar zelf betreft, schandelijk op zich zelf mag ze niet genoemd dan alléén waar ze een zichtbaar gevolg is van onmatigheid, verkwisting, onberadenheid, slordigheid enz. Vergezelt ze echter een ijverig en rechtvaardig en bezonnen staatsman, zoo lezen we in de vergelijking van Aristides en Cato, dan is ze een teeken van zielegrootheid en edelen zin [8]). Een Epami-

---

[1]) XVII 23. [2]) II 607 A. [3]) 23 F. [4]) 467 E., ook I 279 C. [5]) II 499 A. [6]) 101D. [7]) II 830 A.: μηδ' ἀφαιροῦ τῆς πενίας, ᾧ μόνῳ τοῦ πλούτου διαφέρει, τὴν ἀμεριμνίαν. En daarvoor: οὐκοῦν καὶ σὺ τῇ πενίᾳ, πολλῶν κακῶν προσόντων, μὴ ἐπισώρευε τὰς ἐκ τοῦ δανείζεσθαι καὶ ὀφείλειν ἀμηχανίας. [8]) I 354 E.: πενία γὰρ αἰσχρὸν

nondas, als πένης opgegroeid, heeft in haar licht en gemakkelijk geleefd, wijsgeerig aangelegd als hij was en bovendien ongehuwd [1]). Waar zoo het karakter den doorslag geeft en de uiterlijke omstandigheden stempelt, is een werkelijk aangenaam leven met πενία zeer wel vereenigbaar wanneer men er zich royaal in schikt [2]). Maar zulk iemand moet dan niet zorgeloos voor eigen bezit zijn als Aristides, wiens eenzijdige armoede aan zijn geslacht de kans onthield om den luister van hun voorvader op te houden [3]). Gaat hier door gemis aan welstand de roem der familie onder, zoo kwijnt ook de staat waar πενία regel is geworden. Bij het Spartaansche staatsbeeld onder Agis V met zeer enkele welgestelden en verder algemeene armoede, leidt deze tot benepen afgunst jegens de bezitters, maakt de burgerij slap en onwennig voor verdediging naar buiten en slechts belust op binnenlandsche omwenteling [4]). We lezen nog dat schrijvers van lofredenen soms op de armoede, het gebrek en de lage geboorte hunner personen wijzen en daardoor den nijd afstompen, zich hier derhalve voegend naar de algemeene volksmeening [5]).

Een bij Stobaeus (V 805, 8) bewaard fragment kan voorts aangehaald: ,,Iemand is in armoede gelukkig gebleven, in rijkdom en eereambten allerminst. Verhef nu het goede van πενία zoo hoog, dat een rechtschapen man haar voor leelijke πλοῦτος zou willen ruilen".

III. Lucianus.

Hoewel we het woord πενία in Lucianus' geschriften zeer vaak ontmoeten, komt zijn eigen gevoelen slechts zelden klaar naar voren.

Aan het eind van den ,,Droom" vermeldt hij dat het relaas van zijn ontwikkelingsgang speciaal diende tot aanmoediging van hen die door πενία tot een vrijwillige aanvaarding van een ellendig leven kwamen en niet naar ontwikkeling streefden; zelf heeft Lucianus het niet tegen haar afgelegd en zijn roem is er niet minder

---

οὐδαμοῦ μὲν δι' αὐτὴν, ἀλλ' ὅπου δεῖγμα ῥαιθυμίας ἐστιν, ... ἀνδρὶ δὲ σώφρονι καὶ φιλοπόνῳ καὶ δικαίῳ καὶ ἀνδρείῳ καὶ δημοσιεύοντι ταῖς ἀρεταῖς ἁπάσαις συνοῦσα μεγαλοψυχίας ἐστὶ καὶ μεγαλοφροσύνης σημεῖον. [1]) I 279 C. [2]) II 100 D: ὅπου καὶ πενίαν καὶ φυγὴν καὶ γῆρας ἐλαφρῶς καί προσηνῶς πρὸς εὐκολίαν καὶ πραότητα τρόπου φέρουσιν. [3]) I 354 E. [4]) I 797 D. [5]) II 544 B.

op geworden dan als hij een ambacht gekozen had [1]). Hij acht het dus mogelijk dat *πενία* iemand afhoudt van diepere studie of tot iets minderwaardigs brengt.

In de Apologie verdedigt hij zijn aannemen van een staatsbetrekking als niet gekozen uit *πενία* die ,,overreedt alles te doen en te dulden om haar te ontvluchten", van deze houding is hij verre, hij staat niet in slaafschen dienst bij een rijke familie, wat iets geheel anders is dan bezoldiging van zijn chef te ontvangen in staatsdienst [2]).

Micyllus beklaagt zich in den ,,Haan" dat deze hem stoort in zijn rijke droomen waardoor hij zelfs 's nachts zijn armoe niet ontvluchten kan [3]). Deze prijst zijn *βελτιστὴ πενία* waarin hij mag philosopheeren en ziet er voor M. een bron van gezondheid en ichaamskracht in waardoor hij gehard wordt en weet eindelijk zijn aanvankelijken tegenstander te overtuigen [4]).

Onder de ,,mercede conducti" geven velen armoede op als oorzaak van hun levensstand, haar vreezend als een heel lastig ding. Kwamen zij nu in die positie werkelijk tot opheffing der armoede, dan zou Lucianus hen niet berispen. Maar thans is zij blijvend, terwijl ze dient te worden weggenomen; wie meent dat hij als mercede conductus de *πενία* ontvliedt, misleidt zich grootelijks [5]).

IV. Stobaeus-fragmenten.

In de bewaarde stukken uit Iuncus' *περὶ γήρως* wordt onder meer van gedachten gewisseld over de verhouding van armoede en ouderdom. Tweeërlei standpunt wordt ontwikkeld. Eenerzijds worden de kwalen en rampen van den ouderdom breed verhaald, de algemeene toestand is ziekelijkheid die, ook al vereischt zij geen medischen bijstand, toch iemands welvaart verteert en hem den naam van *εὐδαίμων* ontrooft [6]). Overvalt den bejaarde daarbij nog armoede, dan zal hij verlangen naar het einde omdat hij in alles te kort komt, zonder gids en helper is, zonder voldoende kleeding, onderdak, schoeisel, zelfs mist hij iemand om voor hem water te putten, wie hem ziet beklaagt hem tot zijn familie toe, hij is een *Ἰλίας κακῶν* [7]). Bij een grijsaard vergeleken heeft een jongmensch

---

[1]) 18 (I 23): *εἴ τις αὐτῶν ὑπὸ πενίας ἐθελοκακεῖ καὶ πρὸς τὴν ἥττω ἀποκλίνει φύσιν οὐκ ἀγεννῆ διαφθείρων.* [2]) 10 v.v. (I 717 v.v.). [3]) 1 (II 702). [4]) 22 (736), 33 (750). [5]) 5 (I 659, 660). [6]) V 1050, 18. [7]) 1051, 17.

vele psychische en physische voordeelen; ook al treft hem ziekte of armoe, hij kan dit ten einde dragen en als een goed athleet overwint hij wat hem overvalt [1]).

Deze argumentatie blijft niet onweersproken. Noemt ge een oud man *πτωχός*, gebrekkig, verwaarloosd, zoodanige kwalen zijn niet kenmerkend voor den ouderdom. Ook jongeren worden er door getroffen in de opkomst van hun leven, voor een grijsaard in zijn levensavond is de schade veel minder. Maar vooral mag niet vergeten dat in dusgenaamde rampen vriendenhulp helpend optreedt en met name ook het wijsgeerig inzicht dat, voor wie er op vertrouwt, een leider en beschermer, rijkdom en licht is [2]).

Bij Nicostratus vinden we de vraag naar de huwelijksmogelijkheid van *πένητες* in zijn *περὶ γάμου* afzonderlijk besproken. De teleurstelling die het huwelijk velen achteraf had bereid, was daartoe aanleiding. De welmeenende schrijver, die bevordering van hun geluk bedoelt, onderscheidt in hen twee groepen. Eerst de lieden die in hun arbeidskracht voor zichzelf en de hunnen een voldoende bron van inkomsten hebben en geen hulp behoeven, voor dezulken is er geen bezwaar te huwen. Anders echter staat het met de zéér armen (*σφόδρα πένητες*), zij behooren te overwegen hoe het in dagen van ziekte moet gaan, waarvan hun vrouw dan moet leven. Het aangaan van een huwelijk moet hun sterk worden ontraden [3]).

Aan het eind van de breede weerlegging der Peripatetici die de rechtvaardigheid als het midden tusschen *πλεονεξία* en *μειονεξία* zagen, doet Hierax uitkomen dat een dergelijke toestand onbestaanbaar is, immers wie niet door anderen wordt geknecht en van *βιάζεσθαι* vrij is, erkent toch dat velen sterker zijn en dat aan het object zijn van anderer voordeel niet is te ontkomen. Er volgt: ,,Maar als iemand behoeftigen wil steunen en verweesden tot een huwelijk brengen en gevangenen bevrijden, dan is dat wellicht mogelijk, maar niet voor wie genoemde *μέσοτης* huldigt, want hij staat er bloot aan bij anderen achter te blijven en aan 't kortste eind te trekken'' [4]).

[1]) 1052, 8. [2]) 1028, 8. [3]) IV 595, 2. [4]) III 368, 5: *ἀλλ' εἴ τις βούλοιτο δεομένοις ἐπαρκεῖν καὶ ὀρφανὰς συνεκδιδόναι καὶ αἰχμαλώτους λύσασθαι, ταῦτα μὲν ἴσως δυνατόν ἐστι ποιεῖν, ἀλλ' οὐ τῷ γε τιμῶντι τὴν προειρημένην μεσότητα· πλεονεκτεῖσθαι γάρ ἐστι καὶ μειονεκτεῖν τὸν ταῦτα ποιεῖν ἀνεχόμενον.* Dezelfde gedachtenreeks bij Lysias (Hemelrijk, 137) en Panaetius (Cic. de off. II 55).

SAAMVATTING.

Bleek ons een gunstig oordeel over πενία regel bij de representanten der wijsgeerige scholen, dit heeft ook doorgewerkt bij hen die door populair-wijsgeerige gedachten beïnvloed deze in eigen arbeid en leven verwerkten.

Bij Dio voelen we sterk den band met zijn tijd en de eischen die deze stelt; hij verwacht terecht voor de sociale ontwikkeling van het keizerrijk alles van een sterken vrijen arbeidenden stand, speciaal ten plattelande. En de meer behoudende levensopvattingen die daar heerschen verhoogen de zedelijke kracht en begunstigen het milieu waarin deze handwerkers zullen leven. Gewaakt dient te worden tegen beroepen die moreel nadeelig kunnen werken en vooral tegen het euvel der arbeidsschuwheid, waardoor het improductieve proletariaat der groote stad gestadig vermeerdert. Hiernaast vinden we in de meer moraliseerende beschouwing de aanvaarding van πενία om verschillende redenen. Mochten er al nadeelen uit voortkomen, eigen energie en kracht van overtuiging zal onzen weg in het leven wel effenen. Het bezwaar dat dit bestaan ons zorgen schenkt, valt weg als we letten op de veel zwaarder zorgen waardoor rijken worden geplaagd. Innerlijke factoren in 's menschen persoon beslissen tenslotte over de waarde die men aan πενία toekent, ook over de vraag of men eenige beperking in zijn bestaan wil aanvaarden. Dat hier de bekende ruimere beteekenis van πενία een vertaling met „armoede" uitsluit, zij nog ten overvloede geconstateerd. Ook in de boven geciteerde passage van Nicostratus wordt tusschen πένητες en „armen" nadrukkelijk onderscheiden.

§ 3. *Andere gegevens.*

I. HELLENISTISCHE DICHTERS.

Wanneer Theocritus zijn Χάριτες tot Hiero zendt met de bedoeling dat de geadresseerde er door mag worden bewogen zich het lot van den dichter aan te trekken omdat het eigen belang van den tyran toch gebaat wordt door dichterlijke verheerlijking en zijn roem alleen langs dien weg blijft voortleven, stelt hij scherp de tegenstelling tusschen den vermogende en den onbemiddelde. Van eerstgenoemden is de roem tot zelfs in den Hades bekend dank zij den arbeid der dichters, maar wie dit voorrecht missen moet wordt

vergeleken met een arbeider wiens handen door 't hanteeren van een houweel zijn vereelt en die zijn geërfde bezitlooze πενία beweent [1]).

In hetzelfde milieu, maar met geheel andere beoordeeling brengt ons [Theocr.] XXI. De auteur van dit stuk, die een moralistisch doel voor oogen heeft, teekent hier het schamel leven van visschers die door ononderbroken arbeid zich een karig bestaan trachten te verzekeren.

In aansluiting aan oudere gedachten als van Aristophanes heet het dat πενία de bewerkster is van alle τέχναι, zij leert ons inspanning en moeite, die zelfs des nachts nauwelijks ons verlaat [2]). Tot in détails wordt hun verblijf beschreven met de instrumenten van hun beroep, alles even simpel omdat πενία hen vast houdt. De eene visscher vertelt zijn makker hoe hij in den droom een gouden visch ving en besloot zijn beroep neer te leggen, de ander neemt er een loopje mee en spoort hem aan maar weer te beginnen om niet van honger om te komen [3]).

Waar Rhianus het menschelijk onverstand teekent zooals het de gaven der goden onverstandig beheert, verwijt hij aan armoedige lieden dat ze aanzienlijken luide berispen en voor hun moed en deugden geen oog hebben, maar in hun tegenwoordigheid niets durven zeggen of doen en zoo in neerslachtigheid en getob verkwijnen [4]).

Een arme, aldus Sotades, die bezit wil krijgen en een rijke die het wil vermeerderen hebben de onrust der ziel gemeen [5]).

Leonidas van Tarente klaagt Laphria over zijn armoede, waardoor hij — zwerver en arm — haar slechts karige offergaven bieden kan; als zij hem uit de gehate armoe redt, zal zij op ruimer gave kunnen rekenen [6]). Hij is zoo arm dat er voor muizen in zijn broodzak niets is te vinden [7]). Bij deze klachten past goed wat hij een doode in een grafepigram laat zeggen: ,,Ieder moet maar huwen en kinderen verwekken, ook al kwelt hem moeilijke πενία, hij zorge voor ondersteuning van zijn leven'' [8]).

[1]) XVI 31: μηδ' ἀκλεὴς μύρηαι ἐπὶ ψυχροῦ Ἀχέροντος, ὡσεί τις μακέλᾳ τετυλωμένος ἔνδοθι χεῖρας ἀχὴν ἐκ πατέρων πενίην ἀκτήμονα κλαίων. [2]) XXI 1: ἁ πενία, Διόφαντε, μόνα τὰσ τέχνας ἐγείρει· αὔτα τῶ μοχθοίο διδάσκαλος. cf. Hemelrijk, 91. [3]) vs. 63. [4]) Stob. III 227. [5]) fr. 9, 6 (Diehl): ὡς πένης θέλει σχεῖν καὶ πλούσιος πλέον σχεῖν, ἴσον ἔχουσιν αὐτῶν αἱ ψυχαὶ τὸ μεριμνᾶν. [6]) A. P. VI 300; variaties hierop zijn VI 190, 191, 231. [7]) VI 302. [8]) VII 648.

Uit later eeuwen kunnen hier nog genoemd M. Argentarius, die *πενία* een geneesmiddel der liefde noemt [1]), en Lucilius die arme onbeschaafde lieden bespot welke zich als Cynisch philosoof uitgaven [2]).

SAAMVATTING.

In het door ons besproken tijdvak vinden we buiten de wijsgeerige kringen nagenoeg geen gegevens die ons het oordeel der betrokken auteurs over *πενία* bieden, de historici b.v. bieden ter zake niets.

Wel verdient het onze aandacht dat in de genoemde plaatsen uit Hellenistische dichters naast een enkele uitspraak die tot tevredenheid wil aansporen en de rust der ziel beoogt, in de specifiek Alexandrijnsche dichterkring het oude gevoelen dat *πενία* een last en smaad is, blijft voortleven. Op z'n best wordt haar de lof gegund dat zij tot arbeid in staat stelt. Maar de dichters die aan de hoven der vorsten verkeeren en van dit aanzienlijk milieu ook den invloed ondergaan, zijn geheel vreemd aan eenige voorkeur voor een leven met bescheiden middelen, te meer daar hun werk zijn inhoud juist voor een goed deel dankt aan leven en werken van rijken en machtigen.

B. OOSTERSCH-GRIEKSCHE BRONNEN.

§ 1. *Joodsch-Hellenistische gegevens.*

I. OVERZICHT OVER DE GEGEVENS VAN HET OUDE TESTAMENT.

Een zelfstandig onderzoek en bespreking van de vraag, welke indrukken en oordeelen het Oude Testament over armoede bevat, ligt buiten de bevoegdheid van den schrijver en is in het verband van deze studie niet noodzakelijk.

Daar echter de gegevens uit Joodsch-Hellenistische bronnen, willen zij in hun eigensoortigheid doorzien zijn, een nadere bekendheid vereischen met wat het O. T. op dit punt biedt, meen ik te mogen volstaan met een beknopte weergave van het geschrift van H. Bruppacher, getiteld: „Die Beurteilung der Armut im Alten Testament" (Gotha-Stuttgart, 1924), dat de laatste behandeling dezer stof geeft.

[1]) V 113. [2]) XI 154: *εἴ τις ἀχαλκεῖ, μηκέτι πεινάτω, θεὶς τὸ χιτωνάριον.*

In heel het O. T. wordt armoede geteekend als een ramp en ongeluk, welk scherp oordeel voert tot waarschuwing tegen alles wat armoede zou kunnen veroorzaken.

Deze afkeurende beoordeeling komt niet allereerst op uit het nadeel dat stoffelijk gebrek voor het menschelijk leven brengt, maar ziet veel meer op de droeve gevolgen voor den betrokkene, zoowel maatschappelijk als geestelijk, die zich nu als iemand van lager positie en stand bejegend ziet en een prooi wordt van geweldadige verdrukking door machtiger lieden. In den handel wordt hij bedrogen, voor het gerecht mist hij voldoende steun, daar de toepassing der geldende rechtsbepalingen veel te wenschen overlaat. De klacht dat armen slachtoffer van omkooperij worden keert geregeld terug. Behoeft hij geld, dan is hij onbeschermd tegen de woekerpractijken der rijken, terwijl toch immers elk leenen uiting van barmhartigheid zijn moet en rente uitsluit. Deze hulpelooze zwakheid treft vooral bij weduwen en weezen, die niet in staat zijn tot eenigerlei zelfstandige actie en daarom geheel op ondersteuning zijn aangewezen. De afkeer van het leven der armen is tot een afkeer van hunne personen zelven geworden. Uit deze smaad en druk kan God alleen redding geven.

Al wordt ook steeds de vergankelijkheid van den rijkdom geponeerd, aan het vonnis over armoede doet dit niets af, van ascetische waardeering der armoede is niets te bespeuren. Jahwe bestrijdt haar in zijn volk, zoekt dit tot welstand te brengen zoodat het in overvloed leven kan. Hij eischt gerechtigheid en barmhartigheid, opheffing der ellende. Vooral de prediking der profeten dringt deze gedachten sterk aan.

Ten opzichte van de motieven waarin deze beoordeeling wortelt, is allereerst op het kenmerkende der O. T. openbaring te wijzen. Hierin komt de almacht van Jahwe uit, die als schepper en onderhouder boven het sociale leven staat, zelf alles bezit en van eigen overvloed ruim mededeelt. Menschelijke hoogheid en zelfverheffing worden door Hem vernederd, deze hybris roept conflicten op tusschen rijken en armen waarin de laatsten het onderspit delven, daarom vinden zij bij God steun. Heel het menschenleven moet als gave Gods beschouwd, dan valt ook het rechte licht op rijkdom. Van Jahwe's zorg voor armen en zwakken is heel het O. T. vol. En de Godskennis van zijn volk wordt ook openbaar in hun recht

doen aan armen en bedrukten. Steeds zoekt Jahwe het goede voor zijn volk, dat naar zijn geboden moet wandelen.

Het is niet mogelijk om sympathie met ascetische idealen voor Israel aannemelijk te maken, altijd vinden we Jahwe's macht en rijkdom en de prediking die eischt dat de ellende der vromen dient weggenomen. De ,,prophetische'' beschouwing der armoede wint het van de ascetische. De door sommigen onderstelde ,,partij der armen'' vindt in de bronnen geen voldoenden steun [1]).

Hierbij dient nog vermeld dat het overwegend ,,diesseitig'' karakter der O. T. Godsopenbaring voor het Israëlitische leven ook een sterker nadruk op aardsche goederen ten gevolge had. In dit aardsche leven moet de wil van Jahwe volbracht worden, die gerechtigheid en heil voor alle volksgenooten bedoelt.

Wat de oorzaken der armoede betreft, die vermeld worden, is allereerst te noemen de verkeerde leefwijze die er toe leiden kan, vooral de Spreuken waarschuwen tegen traagheid, lichtzinnigheid, ook tegen borgtocht. Verder komen allerlei rampen in aanmerking, als b.v. hongersnood en droogte. Belangrijker factor is het gemis aan gemeenschapszin, waardoor in plaats van steun te ontvangen, de arme verdrukt wordt en onrechtvaardig bejegend. De kans om er bovenop te komen wordt hem ontnomen, hij is een gemakkelijk voorwerp van de verdrukking der machtigen. Of als hij het nog niet was, dan is armoede toch het einde van deze gewelddadige behandeling. Terwijl eindelijk op enkele plaatsen armoede ook als goddelijke straf voorkomt.

II. Philo.

Ten opzichte van het lichaam kan aan armoede allerminst een versterkende invloed worden toegekend. Werken *πενία* en *ἀδοξία* samen met lichaamsgebreken en komt soms nog zielelijden hierbij, dan geeft dit een droef beeld van noodlottige omstandigheden waardoor het lichaam wordt neergedrukt [2]). Met roemloosheid en lage geboorte (*δυσγένειά*) verwekt *πενία* een strijd naar het uitwendig bestaan der menschen, men wordt tot de smadelijkste dingen gedwongen en geraakt in conflicten die voor wapengeweld

[1]) Dit tegen A. Causse, Les ,,Pauvres'' d'Israel, 1922. [2]) II 232, 29: *τὰ μὲν δὴ τυχηρὰ τίς οὐκ οἶδεν, ὅταν πενία καὶ ἀδοξία σώματος νόσοις ἢ πηρώσεσι συνενεχθῶσι;*

niet onderdoen [1]). Naast blindheid en velerlei ziekten behoort armoede tot de moeilijk te dragen dingen (*τὰ δυσυποµόνητα*), waarin zwakken van geest zich slap betoonen, maar wie *φρονήσεως ὑποπλέῳ* zijn verzetten zich ertegen met kracht [2]).

De nadeelen kunnen ook innerlijk van aard zijn. Een met armoede verbonden roemloosheid brengt met andere medewerkende factoren de wijsheid aan 't verwelken nog voor ze is opgebloeid [3]). En zij kan voor verstandigen en wijzen een belemmering zijn hun edele gezindheid naar buiten te openbaren [4]).

Iets lastigs is dus *πενία* steeds, ook al is de kortste lichamelijke krenking erger kwaad [5]). Wanneer armen bovendien nog aan de gevaarlijke kwaal der *φιλαργυρία* lijden, vergapen ze zich aan het bezit van rijken en bewijzen hun schier goddelijke eer [6]). Wie weinig bezit en op de bezitters jaloersch is, verspeelt ook de kans om medelijden (*ἔλεος*) te ontvangen [7]).

Onder invloed van het Oude Testament komt dit laatste gezichtspunt bij Philo sterk naar voren, *πενία* verdient noodzakelijk medelijden [8]) en wie dit betoont zal, evenals bij het eeren der ouders daarmee èn den betrokkenen èn God welgevallig zijn [9]).

III. Josephus.

Deze deelt ons mede van zijn tijdgenoot Johannes van Gischala, iemand van onbetrouwbaar en bedrieglijk karakter, hoe hij aanvankelijk arm was en in zijn geldgebrek langen tijd een beletsel had voor een volledig openbaren van zijn slechtheid [10]).

[1]) III 65, 3; VI 10, 9: *ἔστι δέ τις καὶ µετ' εἰρήνην πόλεµος τῶν ἐν τοῖς ὅπλοις οὐκ ἀποδέων, ὃν ἀδοξία καὶ δεινὴ σπάνις τῶν ἀναγκαίων συγκροτοῦσιν, ὑφ' οὗ βιασθέντες ἐγχειρεῖν καὶ τοῖς δουλοπρεπεστάτοις ἀναγκάζονται.* [2]) V 267, 14: *πρὸς ἃς οἱ µὲν ὀλιγόφρονες µαλακίζονται, µηδ' ὅσον ὑπ' ἀτολµίας ἐγερθῆναι δυνάµενοι, ὅσοι δὲ φρονήσεως ὑποπλέῳ καὶ γενναιότητος ἐπαποδύονται καρτερῶς καὶ σφόδρα ἐρρωµένως ἀντιφιλονεικοῦντες.* [3]) II 47, 21: *καίτοι καὶ γάµος καὶ παιδοτροφία καὶ πορισµὸς τῶν ἀναγκαίων ἀδοξία τε µετὰ ἀχρηµατίας καὶ πραγµατεῖαι . . . πρὶν σοφίαν ἀνθῆσαι, κατεµάραν.* [4]) II 223, 16: *τὸ δὲ κάλλος τῶν ἐν ταῖς διανοίαις ἀγαλµάτων οὐκ ἴσχυσαν ἐπιδείξασθαι διὰ πενίαν ἢ νόσον σώµατος ἢ τὰς ἄλλας κῆρας ὅσαι τὸν ἀνθρώπινον περιπολοῦσι βίον.* [5]) VI 131, 4: *πενία γὰρ χαλεπὸν µέν, καὶ µάλισθ' ὅταν κατασκευάζηται πρὸς ἐχθρῶν, ἔλαττον δὲ τῆς εἰς τὰ σώµατα ὕβρεως, κἂν ᾖ βραχυτάτη.* [6]) V 6, 9. [7]) IV 91, 8: *ὀλίγα κέκτησαι, µὴ φθόνει τοῖς ἔχουσι· πένητα γὰρ βάσκανον οὐδεὶς ἂν ἐλεήσαι.* [8]) V 295, 7: *ἣν κολάζεσθαι µὲν οὐ θέµις, ἐλεεῖσθαι δὲ ἀναγκαῖον.* [9]) III 163, 17: *τιµῶν γὰρ γονεῖς ἢ πένητας ἐλεῶν ἢ φίλους εὐεργετῶν . . . . εὐαρεστήσεις µὲν πάντως τοῖς χρωµένοις, θεοῦ δ' ἐνώπιον εὐαρεστήσεις.* [10]) B. J. II 21, 1: *πένης δὲ τὰ πρῶτα καὶ µέχρι πολλοῦ κώλυµα σχὼν τῆς κακίας τὴν ἀπορίαν.*

IV. Pseudo-Phocylides.

In deze collectie spreuken wordt onder meer ook gewaarschuwd tegen onrechtvaardige behandeling van *πένητες* zooals die voor het gerecht kan voorkomen [1]), het recht van den arme op het bedongen loon wordt vastgesteld [2]).

De arme is voorwerp van medelijden; wanneer hij iets vraagt mag men hem dit niet weigeren of hem afschepen [3]); wie *πλοῦτος* bezit behoort daarvan te geven aan behoeftigen, zelf heeft hij het van God ontvangen. Er zij gelijkheid in levenswijze en eendracht in alles [4]).

Voorts lezen we de vermaning dat een goed man toch nooit boos worde op een *πένης* [5]).

Saamvatting.

In scherpe tegenstelling met de zuiver Grieksche auteurs waar de stelling dat het leven der *πένητες* met wat goeden wil en zelfbeheersching zeer wel te dragen is geregeld terugkeert, staat de hier rondweg uitgesproken erkenning dat *πενία* een lastig ding is en het leven ten zeerste bemoeilijkt. Om in dezen nood te voorzien, klinkt steeds de opwekking tot barmhartigheid, dat men van het zelf ontvangene mededeelt aan wie toch eveneens een schepsel Gods is. De beschouwingswijze van het Oude Testament heeft hier volledig doorgewerkt, de sociale gezichtspunten die de O. T. Openbaring bracht, zijn richtsnoer gebleven voor het zedelijk handelen.

Daarnaast zij opgemerkt dat de hier beklaagde *πενία* in graad aanmerkelijk zal verschild hebben van die waaraan elders gedacht werd, in de Oostersch-Grieksche wereld zal de scheidslijn tusschen hoogere en lagere klassen veel markanter zijn geweest dan in het Westersch milieu.

§ 2. *Christelijke auteurs.*

I. Apostolische vaders en Apologeten.

Een afzonderlijke bespreking van wat het Nieuwe Testament ons leert over *πενία* ligt meer op het terrein der exegese dan dat die hier behoeft te worden geboden.

---

[1]) Ps.-Choc. 10: *μὴ ‹τ›ρίψῃς πενίην ἀδίκως, μὴ κρῖνε προσώπον.* [2]) ibid. 19: *μισθὸν μοχθήσαντι δίδου, μὴ θλῖβε πένητα.* [3]) ibid. 22: *πτωχῷ δ' εὐθὺ δίδου μὴ δ' αὔριον ἐλθέμεν εἴπῃς.* [4]) ibid. 28 v.v. [5]) ibid. 83.

De schrijvers, wier gevoelen in deze paragraaf wordt vermeld, komen toch vooral ter sprake opdat de langzaam groeiende verbinding van Schriftuurlijke en buiten-Schriftuurlijke motieven in hun beschouwingen kon worden in 't licht gesteld en voorts zij er aan herinnerd dat de practische houding tegenover armoede, de aandrang haar te lenigen of zoo mogelijk te voorkomen, in Oud en Nieuw Testament dezelfde is, waarin de eenheid der Openbaring uitkomt ook bij verschil van tijd en milieu.

Dat de gemeenteleden tot onderlingen steun verplicht zijn, is in de Didache meer dan eens met nadruk uitgesproken, de behoeftige onder de broeders mag niet worden afgewezen [1]). Tegenover den weg des levens staat de weg des doods, daarop wandelen zij die geen medelijden hebben met armen, de behoeftigen afwijzen en over bedrukten geen leed dragen [2]).

Zooals naastenliefde Christenplicht is, zoo openbaren dwaalleeraars zich juist omgekeerd als lieden zonder medegevoel met weduwen, weezen, bedrukten, aldus schrijft Ignatius aan de gemeente te Smyrna [3]).

De arme, zegt Clemens Romanus, die steun ontvangen heeft, is verplicht daarvoor God te danken dat zijn gebrek is verholpen [4]). Dat God om het lijden der armen en de verdrukking der behoeftigen zich zal verheffen, blijkt in de verschijning van den Christus, die het deel is der nederigen [5]).

De brief van Diognetus citeert 2 Cor. 6 : 10 en laat er op volgen: zij komen in alles te kort en hebben in alles overvloed [6]).

Polycarpus rekent zorg voor weduwen, weezen en armen (*πένητες*) onder de taak van den *πρεσβύτερος* [7]).

In de apologie van Aristides wordt ten gunste der Joden vermeld dat zij uit liefde tot de menschen hun God navolgen door zich over armen te ontfermen, gevangenen los te koopen en gestorvenen te begraven [8]). Van de Christenen geldt desgelijks: als een arm geloofsgenoot gestorven is en iemand hem ziet, zorgt hij naar ver-

---

[1]) 4, 8: *οὐκ ἀποστραφήσῃ τὸν ἐνδεόμενον.* [2]) 5, 2: *οὐκ ἐλεοῦντες πτωχὸν κτλ.* [3]) 6, 2. [4]) I 38, 2: *ὁ δὲ πτωχὸς εὐχαριστείτω τῷ θεῷ, ὅτι ἔδωκεν αὐτῷ, δι' οὗ ἀναπληρωθῇ αὐτοῦ τὸ ὑστέρημα.* [5]) I 16, 1: *ταπεινοφρονούντων γάρ ἐστιν ὁ Χριστός, οὐκ ἐπαιρομένων ἐπὶ τὸ ποίμνιον αὐτοῦ.* [6]) 5, 13: *πάντων ὑστεροῦνται, καὶ ἐν πᾶσιν περισσεύουσιν.* [7]) 6, 1. [8]) 14, 3.

mogen voor zijn begrafenis. Heeft iemand armoede en gebrek aan leeftocht, dan vasten zij twee of drie dagen om den armen aan hun noodzakelijk voedsel te helpen [1]). Kortom, de bezitter deelt den niet-bezitter zonder een zweem van afgunst mede [2]).

De levensverandering, die wij hebben ondergaan, aldus Justinus, blijkt onder meer hierin dat wij vroeger geld en bezit boven alles stelden, thans echter ons bezit samenbrengen en aan elken behoeftige (*δεόμενος*) daarvan mededeelen [3]). Wat ons tot onderhoud wordt geschonken, besteden wij aan onszelf en aan behoeftigen [4]).

Dat de schrijver voor *πενία* een absoluten voorkeur aan den dag zou leggen, is vrijwel uitgesloten als hij terloops opmerkt: ,,Zooals allen zich zoeken te onttrekken aan het aanvaarden van *πενία* of *ἀδοξία πατρική*, zoo zal de verstandige niet verkiezen wat de rede hem afraadt'' [5]).

Ten opzichte van den onderlingen steun vergelijke men nog deze passage uit een beschrijving der godsdienstoefening: ,,de welvarenden, die dat ook willen, geven elk een vrijwillige gave, het totaal wordt bij den *προεστὼς* gedeponeerd, deze helpt weduwen en weezen, zieken en die om andere redenen te kort komen, gevangenen en aanwezige vreemden, hij draagt zorg voor allen die in nood zijn'' [6]).

Onder het beeld van olm en wijnstok, die op elkaar aangewezen zijn en eerst in onderlinge verbinding rechte vruchten dragen, schetst Hermas de verhouding van armen en rijken [7]). De rijke wordt door zorgen afgeleid en in gebedskracht staat hij ver bij den arme ten achter. Steunt hij daarentegen den arme, zoo zal hij voor zijn weldadigheid loon bij God ontvangen, daar de arme rijk is in smeek- en dankgebed en zijn gebed veel vermag, terwijl hij tevens den rijke er in gedenkt. De arme, die de gave des gebeds ontvangen heeft, geeft deze den Heere weder, en de rijke besteedt wat hem door God is geschonken. Beiden steunen zoo elkander.

II. Clemens Alexandrinus.

Zoowel in *πενία βίου* als in *περιουσία* is het mogelijk goed te leven [8]). Wie *πένης* is, ontvangt vanzelfsprekend steun van zijn

[1]) 15, 8. 9. [2]) 15, 7: *ὁ ἔχων τῷ μὴ ἔχοντι ἀνεπιφθόνως ἐπιχορηγεῖ.* [3]) I 14, 2. [4]) I 13, 1; cf. 15, 10. [5]) I 12, 8. [6]) I 67, 6. Parallelplaatsen geeft Geffcken, Zwei Gr. Apologeten, pag. 87. 90. [7]) Sim. II 4 v.v. [8]) Str. I 35, 4.

geestverwanten, aan ieder Christen past immers weldadigheid aan bedrukten, zoodat Clemens zelfs zeggen kan dat men slechts zelden een rechtvaardige broodsgebrek ziet lijden, en dan nog waar geen ander rechtvaardige zich bevindt [1]). Voor ware Godskennis is armoede of bezitloosheid geen beletsel [2]), een arme scheide niet van zijn broeder, blijve niet weg uit de gemeente [3]). Er zijn zelfs duidelijk aanwijsbare nadeelen met *πενία* verbonden. Allereerst dat zij de ziel aftrekt van noodzakelijke bespiegeling en dwingt zich met *πορισμοὶ* bezig te houden, althans die zich nog niet geheel aan God gewijd heeft [4]). Daartegenover houdt overvloed van *ἐπιτήδεια* de ziel vrij en onbelemmerd, die het aanwezige goed weet te gebruiken. En als wij voornemens zijn barmhartigheid te betoonen, kan soms *πενία* ons in de uitvoering van dit voornemen verhinderen [5]). Voor den echten *γνωστικὸς* gaat er van *πενία* geen schrikaanjagende werking uit, hij wederstaat elke vrees, is zijn begeerten meester, en onderscheidt scherp tusschen wat *φοβερὸν* is en wat het schijnt, zooals dood ziekte armoede, die meer een zaak van waan dan van waarheid zijn [6]). Voor hem geldt dat de ware *πενία* bestaat in een verlegenheid krachtens de wereldsche begeerten [7]). Voor arme broeders vraagt hij niet overvloed om zelf mede te deelen, maar voorziening in wat zij missen. Clemens laat er op volgen: *πενία* en ziekte en dergelijke beproevingen overkomen dikwijls iemand als waarschuwing, en tot terechtbrenging van het voorbijgegane, en ter bekeering van het toekomende [8]).

SAAMVATTING.

De georganiseerde zorg voor de armen is een overal voorkomend verschijnsel in de Christelijke gemeente. Zonder ophouden keert

---

[1]) Paed. III 39, 2; 40, 1. [2]) Protr. 105, 2: *ἐμποδὼν γὰρ ἵσταται οὐδὲν τῷ σπεύδοντι πρὸς γνῶσιν θεοῦ, οὐκ ἀπαιδευσία, οὐ πενία, οὐκ ἀδοξία, οὐκ ἀκτημοσύνη.* [3]) Str. III 2, 4. [4]) Str. IV 21, 1: *καὶ αὕτη τῶν ἀναγκαίων, τῆς θεωρίας λέγω καὶ τῆς καθαρᾶς ἀναμαρτησίας, ἀπασχολεῖν βιάζεται τὴν ψυχήν, περὶ τοὺς πορισμοὺς διατρίβειν ἀναγκάζουσα τὸν μὴ ὅλον ἑαυτὸν δι' ἀγάπης ἀνατεθεικότα τῷ θεῷ, ὥσπερ ἔμπαλιν ἥ τε ὑγίεια καὶ ἡ τῶν ἐπιτηδείων ἀφθονία ἐλευθέραν καὶ ἀνεμπόδιστον φύλασσει τὴν ψυχὴν τὴν εὖ χρῆσθαι τοῖς παροῦσι γινώσκουσαν.* [5]) IV 38, 3. [6]) VII 65, 1 v.v. [7]) VI 99, 5: *πενία δὲ ἡ κατὰ τὰς κοσμικὰς ἐπιθυμίας ἀπορία.* [8]) VII 81, 4 v.v. § 6: *πενία μὲν οὖν πολλάκις καὶ νόσος καὶ τοιαῦται πεῖραι ἐπὶ νουθεσίᾳ προσφέρονται καὶ πρὸς διόρθωσιν τῶν παρεληλυθότων καὶ πρὸς ἐπιστροφὴν τῶν μελλόντων.*

de vermaning terug er toch in te blijven volharden, het betreft hier immers een kenmerk van een goed Christelijk leven. De beweldadigde arme betoone zijn dankbaarheid en gedenke in zijn gebeden zijn weldoeners die tot vergemakkelijking van zijn leven het hunne doen. Want bezwaren kleven er aan zijn toestand genoeg, Clemens legt nadruk op het gemis aan vrijen tijd voor religieuze overdenking daar alle aandacht op voorziening in eigen behoeften is geconcentreerd. Wie echter in de kennis Gods diep is doorgedrongen, ziet zich verheven boven vooroordeelen en is los van den uiterlijken vorm die schijnbaar afstootend is.

HOOFDSTUK III.

HET OORDEEL OVER πλοῦτος.

In overeenstemming met de sombere beschouwing van πενία is de gunstige beoordeeling die in de periode vóór Alexander gewoonlijk van πλοῦτος gegeven wordt[1]). Met nadruk wordt hij genoemd als een steun en hulp in het leven, die tegen moeilijkheden beveiligt en die ook in het maatschappelijk verkeer voordeelen afwerpt voor een πένης onbereikbaar. Een oordeel dat niet slechts door invloeden van stand en traditie is ingegeven, maar soms ook wordt verdiept wanneer als zedelijke verheffing in πλοῦτος wordt genoemd dat hij rechtschapen menschen tegen onrecht weet te vrijwaren (Plato). Verder is met bezit eer en aanzien verbonden, voorts vooral de mogelijkheid van een vrij leven dat men naar eigen believen kan inrichten, tenslotte ook de kans tot het genieten van weelde, die echter in deze periode een nog vrij beperkte omvang heeft.

Onder de nadeelen die daarnevens worden aangeduid, komt vooral uit de hebzucht (πλεονεξία, αἰσχροκερδεία) die bezit brengt in handen van lieden die uit lagere kringen stammen en den ouden adel van zijn plaats verdringen. In geleidelijke overgang van beteekenis wordt langzamerhand het accent van den lageren stand verlegd naar de mindere zedelijke kwaliteiten die πλοῦτος in hun handen tot een verderf brengend middel maken. En schromelijke willekeur (ὕβρις) is het gevolg van hun welstand.

Hiernaast komt in Socrates' tijd, en voor wat de literatuur betreft het eerst bij Xenophon, naar voren de last en bezwaren welke πλοῦτος bereidt. De nu meer zelfstandig zich uitsprekende πένητες stellen er zich tegenover en de wijsgeerige politici erkennen het euvel dat voor de staatsgemeenschap in de verbinding van πλοῦτος met ὕβρις gelegen is.

[1]) cf. Hemelrijk, 110 v.v.; 120 v.v.

A. Westersch-Grieksche bronnen.

§ 1. *De opvattingen der wijsgeeren.*

I. Cynici.

Van Antisthenes lezen we de uitspraak dat de rijken niet weten wat voor hun leven het meest noodig is, gezien 't feit dat zij voor hun bezit meer zorg hebben dan voor wijsheid [1]). Zonder ἀρετή geeft πλοῦτος evenmin genot als een maaltijd zonder gezelschap [2]).

Onder de menschentypen die de aandacht der Cynici trokken en hun spot uitlokten, namen de geldgierigen (φιλάργυροι) een voorname plaats in. Van Diogenes stamt de later vaak herhaalde vergelijking met waterzuchtigen wier dorst onleschbaar is, daar immers de hartstochten worden aangewakkerd naar mate in het begeerde goed wordt voorzien [3]). Bion heet de geldgierigheid de metropolis van alle slechtheid [4]). Dezelfde zegt elders dat gierige rijken knechten van hun bezit zijn, zij zorgen er voor alsof het hun eigendom is, maar hebben er evenmin voordeel van als van andermans goed [5]).

Ook waar de geldgierigheid geen rol speelt, valt het oordeel over πλοῦτος niet anders uit. Geen eigendom, slechts geleende gave van Tyche is het bezit, zegt Bion [6]). Sterker nog, πλοῦτος wordt beschermd door schrielheid, waaraan eerst zedelijke rechtschapenheid een eind doet komen. Monimus noemt rijkdom een uitbraaksel van Tyche [7]). Diogenes vergeleek de meeste rijken met boomen die op onbereikbare plaatsen staan en wier vruchten slechts voor de vogels zijn, zoo besteden zij hun πλοῦτος niet aan τὰ ἐπιεικῆ τῶν πραγμάτων, maar aan minderwaardig genot en ijdelen roem [8]). Waarin dit gepast gebruik van rijkdom bestaan zou hebben,blijkt niet nader, de zeer algemeene uitdrukking doet vermoeden dat de geheele zin slechts ter wille van de tegenstelling met het verder omschreven misbruik dienst doet.

De indruk die de personen der πλουσίοι op Diogenes maken, is allerminst verheffend. Door ijdelheid en rijkdom zijn ze opgeblazen en doen zijn waardeering voor de menschen dalen [9]). Elk spoor

[1]) Gnom. Vatic. 6. [2]) Stob. III 13, 7. [3]) Stob. III 419, 8. [4]) 417, 5. [5]) D. L. IV 50. [6]) Stob. V 944, 1. [7]) 766, 8. 15. [8]) 750, 7. [9]) D. L. VI 24.

der ἀρετὴ is in zulk een milieu onmogelijk [1]). Vooral wanneer deze openbaring van πλοῦτος met een duidelijk blijkend gemis aan echte beschaving verbonden is, treft hij hen met zijn spot. Schapen met gouden vacht mogen ze heeten [2]). Bion vergelijkt minderwaardige rijken met slechte beurzen, die precies zooveel waard zijn als ze aan contanten bevatten [3]). Eenig middel ter zedelijke verbetering is παιδεία, in den zin zooals de Cynische school haar leert, deze mag met recht de rijkdom der armen en het sieraad der rijken genoemd worden [4]).

Crates verwerpt consequent iederen vorm van πλοῦτος: ,,ik wil geen geld verzamelen, strevend naar bezit als scarabee of mier, maar wil δικαιοσύνη bezitten" [5]). Zijn vrouw Hipparchia deelt zijn standpunt volkomen. En Metrokles acht πλοῦτος iets schadelijks, tenzij iemand er een waardig gebruik van maakt [6]). Een vage uitspraak, die twijfelt aan een herhaald voorkomen van dit gebruik, het als een uitzonderingsgeval stelt, maar niettemin breekt met het absolute dat in Diogenes' afwijzing gelegen was.

Ook in apophthegmata komt Crates' standpunt uit, een door velen benijd rijke noemt hij medelijdend eenzaam, het bezit van rijke zwelgers is te vergelijken met vijgen die op rotsen groeien waar geen mensch eenig nut van heeft. De waan heeft al hun rijkdom doen vergaan [7]).

Bij Phoenix treedt het verschil tusschen maatschappelijk bezit en karakter scherp naar voren. Voor velen zijn de ἀγαθὰ geen σύμφορα, sommigen van ons — beste menschen — vergaan van honger, terwijl nietswaardige lieden πλοῦτος bezitten. Hoe en waartoe ze die gebruiken, weten zij niet, ze zoeken het in allerlei opsmuk (huizen, hallen enz.), maar ondanks al hun kostbaarheid zijn ze zel geen cent waard [8]).

De anonymus μισάνθρωπος bestrijdt de massa die iemand om zijn bezit verheerlijkt, hij heeft dan veel vrienden en is der goden gunsteling, terwijl in πενία ieder hem haat, tot zijn naaste verwanten toe, waarover de spreker een vloek uitspreekt vol haat, omdat zoo ,,ons leven wordt omgekeerd" [9]).

---

[1]) Stob. V 766, 12. [2]) D. L. VI 47. [3]) Stob. V 744, 9 [4]) D. L. VI 68. [5]) fr. 1, 6. [6]) D. L. VI 95 v.v.: οὗτος ἔλεγε τὸν πλοῦτον βλαβερόν, εἰ μή τις ἀξίως αὐτῷ χρῷτο. [7]) Stob. III 475. 478; fr. 10. [8]) I 1 v.v., 18 v.v. Diehl. [9]) reg. 22 (Diehl I, pag. 299).

Dezelfde tegenstelling vinden we bij Cercidas, maar dan onder het gezichtspunt gesteld van de (al of niet werkende) goddelijke toelating. ,,Waarom maakt het lot Xenon niet arm en brengt het aan ons geld tot onderhoud, dat nu onnut naar hèm stroomt?" De godheid kan, wat hij wil, uitvoeren en den vuilen woekeraar en verkwister en gierigaard zijn *συνοπλουτοσύνα* ontnemen en die aan arme tobbers schenken. Is het oog van Dike afgewend? Is de weegschaal van Zeus niet meer zuiver? Deze vragen moeten *μετεωροκόποι* maar uitmaken, de dichter houdt het liever met *Παιὰν* en *Μεταδὼς* en *Νέμεσις*. Ieder ,,licht levend man" eere haar zoolang het leven hem gunstig is, de gehate *ὄλβος* en verlokking der fortuin moet men uitspuwen [1]).

Den tegenstander die in het bezit van vermogen opheffing van een gemis ziet, antwoordt Teles in zijn bestrijding, dat sommigen wel veel bezitten, maar door vuile gierigheid (*δι' ἀνελευθερίαν καὶ ῥυπαρίαν*) niet gebruiken [2]). Wanneer bezit in eenigen vorm iemands onverzadelijkheid, gierigheid en hoogmoed niet kan opheffen, dan evenmin het gevoel iets te missen, het bewerkt geen verandering van karakter, zoolang iemand onverzadelijk blijft is hij in een toestand van gebrek [3]). Dit betreft niet het bezitten, maar veeleer het gebruiken [4]). Want door *ῥυπαρία* en *δειλία* laat men zijn bezit ongebruikt, voor zich zelf geeft men niets uit en anderen deelt men niets mede, het zijn *κτήματα* en geen *χρήματα* die a.h.w. verzegeld zijn [5]). Wie nu aan zichzelf of een ander dit gevoel van gemis wil ontnemen, zoeke niet naar stoffelijke middelen. Een kwaal kan nooit door iets gelijkends genezen worden, met het geven van *χρήματα* vordert men bij een hoogmoedige of verkwister niets, evenmin als het baat bij de Ptolemaeën dienst te nemen [6]). De Cynische school alleen biedt doeltreffende genezing, Crates maakt de menschen vrij en eenvoudig, daar wordt men zooals ook Metrokles was bescheidener van karakter (*ἀφελέστερος τῷ τρόπῳ*). Blijft het karakter onveranderd, dan is alle tevredenheid uitgesloten en blijven de begeerten waaruit het gevoel van gemis opkwam voortbestaan [7]).

Dat *πλοῦτος* voor de beoefening der philosophie nuttig zou zijn, strijdt met de ervaring. Dank zij hun bezit hebben de rijken het

[1]) fr. 1, 1. 5 v.v. 27 v.v. [2]) pag. 33, 1 v.v. [3]) 35, 8 v.v. [4]) 36, 6. [5]) 37, 6 v.v. [6]) 39, 1 v.v. [7]) 40, 4. 41, 3. 42, 4.

veel te druk, in hun verdorvenheid hebben zij de volle medewerking van hun rijkdom, ze missen de harding der πένητες, verder de onbezorgdheid van dezen, daar ze in gevaren ook aan anderen hebben te denken [1]). En als iemand mocht meenen dat men hun in de steden meer eer bewezen heeft dan aan de armen, dan moet hij letten op Aristides en Lycurgus en vele anderen die ondanks hun armoede in de hoogste eer stonden [2]).

II. Oude Stoa.

Evenmin als armoede een ramp mag genoemd, past voor πλοῦτος de kwalificatie van ἀγαθόν. Hij brengt noch voordeel noch nadeel, men kan er goed en slecht gebruik van maken, hij leidt noch tot geluk noch tot ongeluk, want echt geluk is ook zonder πλοῦτος heel goed bereikbaar [3]). En als men bovendien nog let op de zedelijk afkeurenswaardige middelen waardoor πλοῦτος gewonnen kan worden, blijkt hier ten overvloede dat het praedicaat „goed" er niet aan mag worden toegekend [4]).

Bij nadere onderscheiding valt πλοῦτος evenals gezondheid en derg. onder de dingen die voorkeur verdienen (τὰ προηγμένα), die een zekere waarde hebben en zoo zelfs nut afwerpen voor het leven naar de natuur [5]). In deze dingen ligt iets waardoor we ze prefereeren boven andere, wordt ons de gelegenheid geschonken dan kiezen we πλοῦτος boven πενία [6]). Dit beteekent geen waardeering van πλοῦτος om zichzelven, alléén als middel en ter wille van iets anders verdient hij voorkeur, slechts indirect en niet onmiddellijk wekt hij de ὁρμή op [7]).

Hetzelfde wil Chrysippus uitdrukken wanneer hij zegt dat ieder die rijkdom, gezondheid, vrijheid van inspanning en gaafheid van lichaam voor totaal niets acht, gek is; het absoluut onverschillige van genoemde factoren wordt hier in krasse woorden ontkend, zonder dat overigens van een afwijking van het gemeenschappelijk standpunt der school kan worden gesproken [8]). En elders betoogt hij dat de wijze in zijn optreden als rhetor en staatsman zoo zal handelen alsof πλοῦτος en eer en gezondheid ἀγαθὰ waren, een

---

[1]) 45, 5 v.v. [2]) 47, 10. [3]) III 28, 13. 31: ἐνδέχεται γὰρ καὶ χωρὶς τούτων εὐδαιμονεῖν. [4]) 36, 28 wordt πορνοβοσκία als voorbeeld geciteerd. [5]) 30, 31. 31, 5. [6]) 30, 11. 31, 30. [7]) 32, 36. 35, 2. [8]) 33, 20. cf. Bonhöffer, die Ethik des Stoikers Epiktet, 170.

uitspraak die voor Plutarchus aanwees hoe de terminologie der school onduidelijk was en hoe hun leer met de practijk van het leven niet te rijmen viel [1]). Wel mag opgemerkt dat in de scherpe formuleering der paradox opzet zal hebben gescholen.

Rijkdom is en blijft een adiaphoron, waarvan de uitwerking verschillend is en door de menschen bepaald wordt. Dit illustreert de vergelijking dat van denzelfden wijn de een dronken wordt en de ander gekalmeerd [2]). Voor dwazen (*ἀνόητοι*) is een goed gebruik van al wat adiaphoron is uitgesloten [3]). Ons redelijk inzicht (*σοφία, φρόνησις*) is richtsnoer voor de keuze der middelmatige dingen. Onze wijsheid vermag juist speciaal de rechte keuze hieruit te doen, deze keuze zelve is aan lof en blaam wel onderworpen [4]).

Ieder die naar Stoischen trant ,,opgevoed'' is, zegt Aristo, behoudt zijn gemoedsrust zoowel in *πλοῦτος* als in *πενία*, terwijl de ,,onopgevoede'' (*ἀπαίδευτος*) in beide geschokt wordt [5]).

Dit uitsluitend bezit van het inzicht, van de kennis van goed en kwaad en *οὐδέτερα* maakt hen die het zich hebben toegeëigend tot alléén rijken, wijzen, knappen. Rijk is in den diepsten grond niet wie veel bezit, *ὁ πολυκτήμων*, zooals de groote massa meent, maar de wijze [6]). Hij alleen bezit de kostbare *ἀρετή*, hij alleen is daarom rijk, schatrijk zelfs daar hij een godszoon is geworden en zijn bezit eeuwig gelijk blijft zonder te verouderen [7]). Stoffelijk bezit is voor dezen geluksstaat niet vereischt, een doodarme kan rijk genoemd mits hij wijs is. Deze ware rijkdom is inderdaad een goed, de dwaas die hem mist is een *πένης* die van de middelen om rijk te zijn beroofd is [8]).

MIDDEN-STOA.

Het op Panaetius als bron berustend werk van Cicero ,,de officiis'' geeft ons enkele mededeelingen hoe deze representant der Midden Stoa over rijkdom oordeelde.

De geringschatting van uiterlijke dingen die hij huldigt laat geen lofprijzen van rijkdom toe, veeleer geldt dit uitdrukkelijk als eigen aan benepen en kleinzielige menschen. Wie boven hen

[1]) 175, 8. [2]) I 89, 24. [3]) III 29, 43. [4]) 47, 4. [5]) I 89, 21. [6]) III 155, 19. Dit heet een *παραβαίνειν τὴν κειμένην λέξιν, τὸν κείμενον τῆς τῶν ὀνομάτων χρήσεως διορισμόν.* [7]) 156, 6. 36. [8]) I 53, 26. III 155, 14.

verheven is, zal het geld verachten als hij het mist, terwijl het bezit ervan hem tot weldoen en vrijgevigheid voeren zal [1]). Verbonden met deze geringschatting is de rechtvaardigheid die geen vrees voor armoede kent, noch ooit rijkdom boven wat recht en billijk is stellen zal, wat met name uitkomt in den algemeenen lof die wordt toegekend aan wie nooit door geld zich laat leiden [2]). Toch is begeerte naar uitbreiding van het vermogen niet onbepaald afkeurenswaardig, als elk onrecht maar gemeden blijft; lieden van karakter is het immers niet om gemak of genot te doen, maar ook om anderen behulpzaam te zijn [3]).

Van bewondering voor rijkdom is echter een schadelijke invloed op de openbare zeden uitgegaan, wie rijkdom bezit kan er genot van hebben maar dit blijft onzeker. Zoo is het wenschelijk dat bij een vermogend en rechtschapen man niet zijn bezit maar zijn zedelijke kwaliteit wordt geprezen [4]).

Waar vermogen aanwezig is, zijn weldadigheid en mildheid vanzelfsprekend te beoefenen. Hierbij moet echter nauwkeurig acht gegeven op de grenzen die er aan zijn gesteld; immers moet rekening gehouden met de grootte van het vermogen, waarbij zoowel hebzucht als zorgeloosheid die tot verlies van bezit zou leiden moeten vermeden [5]).

Indien eenigszins mogelijk moet de geldelijke ondersteuning secundair zijn, daar persoonlijk hulpbetoon voorkeur verdient. Dit laatste is edeler en voornamer, trouwens ook onuitputtelijk wat van geldelijken steun niet kan getuigd worden. Daarom behoeft deze uiting van mildheid niet te worden veracht, men zij echter voorzichtig bij de uitoefening ervan, daar velen hun fortuin hebben verloren door onberaden royaliteit. Ware mildheid is van verkwisting steeds duidelijk onderscheiden [6]). Terwijl de verkwister zijn geld aan onbeduidende liefhebberijen besteedt die hem geen roem nalaten, stelt de vir liberalis het op prijs gevangenen los te koopen, schuld van vrienden op zich te nemen, bij het uithuwelijken van dochters te steunen en zoodanige hulp te bieden die verwerving of vermeerdering van vermogen beoogt [7]). Hierop ziende verbaast

---

[1]) I 58. [2]) II 38. [3]) I 25. [4]) II 71. [5]) I 42, II 64. [6]) II 52, 54.
[7]) II 55: liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt aut aes alienum suscipiunt amicorum aut in filiarum collocatione adiuvant aut opitulantur in re vel quaerenda vel augenda.

Cicero zich dat Theophrastus in zijn werkje ,,de divitiis" in den breede de kostbare uitoefening van openbare ambten geprezen had, waarin hij een vrucht de rijkdoms ziet. Cicero daarentegen acht de juist genoemde vruchten der mildheid veel belangrijker, van verkwisting tot het winnen der volksmenigte is hierbij geen sprake.

Dit verschil in waardeering bij de beoordeeling is gegrond in de onderscheiden politieke en maatschappelijke sfeer, waarin Athene en Rome sterk divergeeren. Athene kent de gewoonte dat vermogende burgers vrijwillig een liturgie op zich nemen en het roemrijk volbrengen daarvan zich tot hooge eer rekenen, bezield als zij zijn door edele φιλοτιμία.

Rome is tijdens Cicero het terrein waar om de macht gestreden wordt met de hoogste krachtsinspanning en waar de partij die finantiëel het sterkst is en over de ruimste reserves beschikt, de overhand krijgt. Vandaar de ongunstige indruk, waaraan Cicero lucht gaf, hem ingegeven door intieme bekendheid met allerlei knoeierij en omkooping waarin het geld zijn onedele triumphen zocht te vieren in den strijd om de macht in de staat.

Voor het gevoelen van Posidonius zijn we aangewezen op de mededeelingen in Seneca's 87e brief aan Lucilius. Daar verdedigt Seneca enkele oud-Stoische syllogismen, die allen in het: ,,divitiae (fortuita) non sunt bona" eindigen, tegen bestrijding van den kant der Peripatetici. In deze verdediging komt hij ook op het gevoelen van Posidonius, wiens onderscheiding van een causa efficiens en een causa praecedens hij ten eigen behoeve overneemt [1]).

Posidonius is in zijn vraagstelling psycholoog, hij vraagt naar oorzaken en werkingen, hij wil ,,die Vorgänge des Innern ergründen"; terwijl het de syllogistiek slechts om Denksätzen en Denkinhalten te doen was, vraagt hij naar de werkingen der uiterlijke dingen op de ziel. ,,Der Begriff des Gutes oder Übels geht in seinem Denken aus der prädikativen Funktion in die Kausale über". Hij onderscheidt een causa efficiens (bewerkende oorzaak) en een causa praecedens („auslösende", opwekkende oorzaak). Bewerkende oorzaak zijn de zielekrachten, deze worden geprikkeld door uiter-

---

[1]) § § 12, 15, 22, 28.

lijke dusgenaamde bona, deze kunnen zoo tot causa praecedens malorum en dan zelf tot mala worden. Of iets dus goed of slecht, dat is van goede of slechte werking is, hangt af van persoonlijke ervaring. Het kwaad bewijst zichzelf door de ,,Erregung'' die het opwekt, het is een sollicitare of inflare. De echte bona zijn zuiver, ze zijn kenbaar aan het extollere en dilatare, ze wekken in de ziel animi magnitudo, fiducia, securitas, waartegenover staan de insolentia, tumor, arrogantia. In zijn conclusie: fortuita non sunt bona, ligt de nadruk niet op het wezen der fortuita als op iets met een bepaalden inhoud voorzien, maar op hun werkingen, hun drijven op ons. Zijn syllogisme in § 35 is een correctie van dat in § 12. Het nadeel dat hij in rijkdom ziet is zuiver innerlijk van aard [1]).

Jongere Stoa.

Wie dankzij strenge opvoeding en sobere levenswijze, schrijft Musonius, de stelling dat *πλοῦτος* geen goed is aanvaardt als iets dat bij hem past, die zal niet gemakkelijk rijkdom najagen of het leven of de lust, zoo min als hij *πενία* vreezen zal [2]).

De eenvoudige leefwijze die de strenge schrijver voorstaat, verzet zich tegen alles wat de grenzen van het noodzakelijke overschrijdt. Onze huizen moeten als beschutting dienst doen om koude en felle hitte te temperen, de woning moet ons natuurlijk *σπήλαιον* zijn zonder eenige overdadigheid en versiering. Dit alles is overtollig en niet noodzakelijk, voor leven en gezondheid onnoodig en maar veel zorg gevend [3]). Een zelfde gedragslijn moet in de kleeding gevolgd, kostbaarheid is overbodig, alles moet dienen tot bescherming van het lichaam als een *πανοπλία*, niet tot pronk [4]).

Zoo is ook het letten op 't bezit bij de huwelijkskeuze verboden, *πλοῦτος* is evenmin als schoonheid of hooge geboorte in staat het gemeenschapsgevoel of de eendracht te sterken die toch in het huwelijk de hoofdzaak zijn [5]). Reeds Antipater had zich in dien zin uitgesproken [6]).

Evenzeer protesteert Musonius er tegen dat gegoede menschen,

---

[1]) Bewerkt naar K. Reinhardt, Poseidonios, 336—342 (1922). [2]) pag. 4, 3. 5, 1 Hense. [3]) pag. 107, 16—108, 13: *ταῦτα πάντα περιττὰ καὶ οὐκ ἀναγκαῖα, ὧν γε χωρὶς καὶ ζῆν καὶ ὑγιαίνειν ἐστι, πραγματείαν δ' ἔχει πλείστην.* [4]) 105, 13—106, 3: *φυλακῆς ἕνεκεν τοῦ σώματος, ἀλλ' οὐκ ἐπιδείξεως.* [5]) pag. 69, 4 v.v. [6]) S. V. F. III 254, 6.

die toch geen πενία als voorwendsel kunnen opgeven, soms zelfs wel rijken, het van zich verkrijgen de later geboren kinderen niet op te voeden om zoo het bezit der ouderen te vermeerderen. Het bezit van broers en zusters staat veel hooger dan dat van χρήματα en wel om twee redenen: χρήματα wekken aanslagen van de zijde van anderen, tegen wien de broeders hulp kunnen bieden, en voorts hebben de χρήματα zelf hulp noodig terwijl broers onze beste steun zijn [1]). Op gelijke wijze spreekt Hierokles uit dat geldliefde en daarnaast de meening dat πενία een ontzaglijke ramp is, oorzaak is van de bezwaren om alle of althans de meeste kinderen op te voeden [2]).

Wanneer de traditioneele opvatting πλοῦτος als een troost (παραμύθιον) voor bejaarde lieden ziet, teekent Musonius hiertegen verzet aan, πλοῦτος schenkt wel genot uit spijzen en dranken en liefdesverkeer, maar geen welgemoedheid en vrijheid van smart — waaraan rijke γέροντες nog al eens behoefte hebben — eer het tegendeel, waardoor bezit geen goede steun des ouderdoms blijkt [3]).

Echte πλοῦτος bezit alleen wie in staat is zich datgene te verwerven waaraan nergens eenig gebrek kleeft [4]), schatten als van Croesus en Cinyras zijn eigenlijk armoede. Eén goed doel kan echter met πλοῦτος bereikt worden, namelijk weldoen, zoowel gemeenschappelijk als individueel. Dit kan ons ware vrienden geven en ons tot roem strekken. Een dergelijk nut is onbereikbaar in het kwistig pronken en verfraaien van huizen, wat toch niet te vergelijken is met het voordeel dat mildheid jegens stad en medeburgers voor ons afwerpt [5]).

Rijkdom, gezondheid en eer zijn niet in onze macht, aldus Epictetus, alleen een goed gebruik der voorstellingen [6]). Derhalve kan πλοῦτος niet als ἀγαθὸν in aanmerking komen. Evenmin schenkt rijkdom geluk, men zie slechts hoe het leven der thans rijk zijnden ook jammer is. De allerrijksten zijn diep rampzalig en ongelukkig als ze niet de vereischte opvattingen (δόγματα) hebben [7]).

Juist het bezit der juiste opvattingen over wat wèl en nièt in onze macht (ἐφ' ἡμῖν) is en dat tot zelfvertrouwen voert, maakt

[1]) pag. 80, 4 v.v. [2]) Stob. IV 603, 12. [3]) pag. 93, 7 v.v. [4]) fr. 34: τὸ ἀνενδεὲς πανταχοῦ. [5]) pag. 108, 13—109, 8. [6]) II 19, 32. [7]) III 22, 27· IV 10, 36.

ons waarlijk vrij, zoodat we rijken en vorsten recht in de oogen durven zien [1]). Het gebruik der voorstellingen is sterker dan de lust, de arbeid, eer en rijkdom [2]). Om den mensch ongehinderd (ἀκώλυτος) en volkomen zelfstandig (αὐτεξούσιος) te maken, daartoe zijn rijkdom en eereambten niet in staat [3]). Men mag ruimschoots eer en rijkdom in Rome bezitten en daarvan een weldadig gebruik maken, toch bestaat dan nog het gevaar dat men niet weet wie god of mensch, wat goed en kwaad is, speciaal wie men zelf is; wie dit laatste niet weet moet het bij Epictetus niet kunnen uithouden [4]). De schikking der voorzienigheid is goed, aan de besten geeft zij het beste, het is immers beter eerbiedwaardig (αἰδήμων) dan πλούσιος te zijn [5]). In deze goddelijke leiding berust Epictetus volkomen, wil zij hem in of buiten een ambt, arm of rijk laten leven, hij zal het aanvaarden en haar openlijk rechtvaardigen [6]). Een opzettelijk begeeren van πλοῦτος zou den mensch in plaats van vrij onderdanig (ταπεινὸς) maken en aan anderen ondergeschikt, de hooge waardeering van al dat uitwendige knecht immers den mensch [7]). Tracht hij uit zucht naar πλοῦτος of naar een magistratuur in Rome bij den keizer in de gunst te komen, dan stelt hij zich onder de beschikkers daarvan als heeren (κύριοι), bidt hen aan alsof ze goden waren. Eigen souvereiniteit wordt er door gehinderd. Het zich schikken naar de godheid echter maakt onzen weg veilig, niet of we soms een rijke als reisgenoot hebben [8]). Gedurig op de godheid ziende en vertrouwende kunnen we ons reinigen van begeerten en hebzucht [9]). En een der spreuken sluit zich hierbij aan met de vraag waarom iemand die in armoede geboren is, naar πλοῦτος zou jagen in plaats van gelukkig te zijn in het blijven ter plaatse [10]).

Onderzoek u, of ge rijkdom wilt of geluk, zegt een andere spreuk. Rijkdom is noch goed noch in uw macht, geluk wel. Voorts is het eene een tijdelijke gift der fortuin, het andere een gave van onze overtuiging (προαίρεσις) [11]).

Daar πλοῦτος roept tot πολυτέλεια die een κακὸν is, trekt hij af van σωφροσύνη en is daarmee niet te vereenigen [12]). Kortom, heeft de leerling van Epictetus tegenover het bezit van den rijke

[1]) III 26, 34. [2]) III 24, 71. [3]) IV 1, 62. [4]) II 14, 18 v.v. [5]) III 17, 5. [6]) II 16, 42. [7]) IV 4, 1. [8]) IV 1, 60. 94. 98. [9]) II 16, 45. [10]) gnomol. 12. [11]) gnomol. 8. [12]) gnom. 10.

niets te stellen, dan is hij ellendig; is hij echter boven de behoefte aan πλοῦτος uitgegroeid zoodat hij hem niet meer noodig heeft, dan bezit hij iets van oneindig meer waarde [1]). In het algemeen is πλοῦτός een οὐκ ἀγαθόν; is de inhoud absoluut slechts dan zie men niet naar den stralenden vorm, maar verachte het bedrog [2]).

Zoo wordt dus allereerst tegen een opzettelijk begeeren van πλοῦτος gewaarschuwd, van wege de niet geringe gevaren waartoe dit leidt. Want aan het μετ' ἐπιθυμίας πλουτεῖν is onmiddellijk verbonden dat we jaloersch worden, bevreesd voor verlies, dat we komen tot afkeurenswaardige woorden, overleggingen, daden [3]). Waar echter rijkdom aanwezig is, moet deze niet achteloos beheerd, daar de verantwoordelijkheid van den mensch voor zijn leven en al wat tot instandhouding daarvan dient, gehandhaafd blijft [4]). Van zorgeloosheid wil Epictetus niets weten; al zal hij nooit een Croesus zijn, zijn bezit verwaarloost hij niet [5]). Hierin komt toch de gave der godheid uit die niet mag worden geminacht. Maar grooter gave nog is het ons geschonken schiftend en keurend gebruik dat wij van deze gaven maken [6]). Dan zullen we ten opzichte van rijkdom ook afwachten wat ons wordt toebedeeld, alsof het een maaltijd gold; wie het ontvangene niet aanraakt maar zich afwijzend toont, zal als een συνάρχων onder de goden worden opgenomen [7]).

Dat Marcus Aurelius πλοῦτος als adiaphoron erkent, behoeft nauwelijks vermeld. Het ware levensgeluk ligt er niet in [8]). Men vrage zich af of iets wel goed kan zijn waarvan we later moeten concludeeren dat het groote bezwaren medebrengt [9]). Met het λογικὸν en πολιτικὸν ἀγαθὸν is πλοῦτος als iets geheel andersoortigs niet te vergelijken [10]).

Op één plaats rekent Marcus rijkdom onder de gunsten welke de goden in hun welwillendheid aan menschen geven, die eigenlijk tot andere gedachten behoorden te worden gebracht door philosophen maar jegens wie men, als dit niet gaat, zelf welwillend moet zijn [11]).

---

[1]) IV 9, 1 v.v. [2]) gnom. 10. 9. [3]) IV 9, 5. [4]) cf. Bonhöffer, Die Ethik des Stoikers Epiktet, 41. 74. [5]) I 2, 37. [6]) II 23, 5. [7]) Ench. 15. [8]) VIII 1, 5. [9]) V 12, 4. [10]) III 6, 4. [11]) IX 11, 2.

III. Epicureërs.

Van een begeerte naar rijkdom alsof daaruit alles goeds ontspruiten zou wil Epicurus niets weten. Tegenover het genot dat stoffelijke overvloed biedt stelt hij het genot der zelfgenoegzame tevredenheid [1]). Het streven naar het kostbare is volstrekt geen noodzakelijke begeerte of iets dat uit noodwendig gemis voortkomt, het gaat niet terug op een natuurlijk gemis of iets dat onze harmonie (σύστασις) verstoort [2]). De noodzakelijke èn natuurlijke begeerten zijn bijna voor niets te bevredigen, de rijkdom der natuur is licht verkrijgbaar [3]); juist in dit bedenken hoeveel men noodig heeft is een groot genot gelegen en onder dit gezichtspunt is πλοῦτος die ons meer bezwaart dan helpt overbodig [4]).

Vóór alles gaat het er om aan πλοῦτος de juiste grenzen te stellen, eerst dan is echt rijk zijn mogelijk wanneer de tevredenheid met het aanwezige den toon aangeeft die niet afhangt van hoogst onzekere verwachtingen [5]). Aldus zegt ook Athenaeus' epigram op Epicurus dat de grenzen van den rijkdom der natuur zeer nauw getrokken zijn, terwijl onze ijdele verwachtingen het terrein als onbegrensd zien [6]). Zullen we den juisten kijk krijgen op dezen rijkdom der natuur die eng begrensd en gemakkelijk te verkrijgen is, dan moet nuchtere redeneering de gronden van ons doen en laten onderzoeken en de waanvoorstellingen uit onze ziel verdrijven, die immers vijanden onzer gemoedsrust (ἀταραξία) zijn [7]). Dit inzicht wijst ons steeds op wat absoluut noodig is, waardoor ook onze vrijheid van smart (ἀλυπία) gehandhaafd blijft. Wie de grenzen van het leven kent, weet hoe εὐπόριστον datgene is wat het gevoel van gemis kan opheffen en het geheele leven volkomen maken [8]). Reeds de overweging dat alle rijkdom tezamen de onrust onzer ziel niet kan stillen noch ons noemenswaardige vreugde schenkt, doet ons onszelf tevreden stellen met εὐπόριστα καὶ λιτότατα [9]). De gemoedsrust blijft gehandhaafd als aan ieder eigen bezit het ruimst voor komt, zorg voor den dag van morgen zou haar reeds verstoren [10]). De wijsgeeren sporen ons aan ons er in te oefenen, niet hoe het noodzakelijke moet verworven, maar te blijven vertrouwen als dit ontbreekt [11]). Wie naar rijkdom streefden en slaag-

[1]) fr. 458. [2]) fr. 456. [3]) fr. 456, 468. [4]) fr. 458. [5]) W. S. 25, fr. 458 [6]) D. L. X 12. [7]) K. D. 15, D. L. X 132. [8]) K. D. 21. [9]) W. S. 81, fr. 470. [10]) fr. 474, 490. [11]) fr. 481.

den, bereikten slechts een verwisseling van ellende, geen verdrijving, en waar men „een berg van rijkdom ophoopt met minderwaardig zaken doen". blijft het leven er toch armelijk bij [1]). De ware gelukzaligheid wordt niet geschonken door veel geld of invloed maar door vrijheid van smart, getemperde hartstocht en een zielestemming die de grenzen van het natuurlijk leven in het oog houdt. Ware rijkdom is slechts mogelijk bij uitroeiïng der begeerten [2]).

IV. Neo-Pythagorici.

Een vorst wordt eerst door ἀρετή volwaardig geacht, schrijft Diotogenes, daar πλοῦτος iets algemeens is en binnen het bereik van den eerste den beste, de ware vorst weet zichzelf in genoegens te beheerschen en is mededeelzaam van zijn bezit [3]). Ieder welvarende die aan minder bedeelden te hulp komt, verdient volgens Charondas eer en lof daar hij de zonen en beschermers van zijn eigen land helpt, hij moet echter toezien wien hij steun verleent [4]).

Desondanks is rijkdom niet noodzakelijk. Is hij er, nu dan geen droefheid meer; ontbreekt hij, dan er niet naar zoeken. Perictione laat dit allereerst voor het huwelijk gelden, dat men niet om πλοῦτος een vrouw kiezen moet, in het algemeen is de schade immers grooter dan het nut en verstoort het de gemoedsrust [5]). Bepaald ongewenscht is de verhouding, wanneer in het huwelijk de vrouw door bezit en geboorte de meerdere is van haar man wegens het gevaar der overheersching, het omgekeerde is evenmin wenschelijk, ieder huwe in eigen stand [6]).

Apollonius van Tyana is voor zich zelf vrij van elke begeerte naar πλοῦτος of van bijzondere waardeering er voor. Voor een wijze is het leven van een πένης beter, koninklijke schatten zijn hem kaf (ἄχυρα), geen middelen tot gebruik [7]). De ruilhandel, die hij aan de grenzen van Aethiopië aantreft, ontlokt hem de wensch dat het goed zou zijn als πλοῦτος niet in eere stond en er gelijkheid bloeide [8]). Van Aristides legt hij het getuigenis af dat

[1]) fr. 479, 480. [2]) fr. 548, 135. [3]) Stob. IV 266, 4: κοινωνατικὸς περὶ τὰ χρήματα. [4]) 152, 9 v.v. [5]) Stob. V 691, 1 v.v.: βλάπτει γὰρ μᾶλλον ἐς ἀτυχίην ἔλκοντα ἢ ὠφελέει. [6]) Aldus Callicratidas: V 687, 1 v.v. [7]) Philostr. I 159,7; 41, 15 v.v. [8]) 205, 15: καλῶς δ' ἄρ' εἶχεν, ἵνα ὁ πλοῦτος ἀτίμως ἔπραττεν ἰσότης τε ἤνθει . . . ὁμονοούντων τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ γῆ πᾶσα ἐδόκει μία.

door hem eens een hartstocht voor πενία ontstaan is. [1]) Zilver en goud en verdere opsmuk zijn hem even onwerkelijk als Tantalus' tuinen, ze hebben maar een schijn van substantie [2]).

Bij dit negatief standpunt blijft hij niet staan, voor niet-wijzen acht hij een eerlijk bezit van πλοῦτος wel wenschelijk [3]), en waar hij iemand in rijkdom aantreft acht hij het zijn taak dezen het echte gebruik ervan te leeren.

Vooraf gaat echter de vraag of πλοῦτος wel eerlijk is verworven. Roof, doodelijk vergift, grafschennis als bronnen van rijkdom zijn geheel te verwerpen, een dergelijk bezit is berucht en wreed; heeft iemand echter rijkdom verworven door erfenis of eerlijken handel dan is elke poging hem dien te ontrooven, onder den schijn van wettelijkheid, ongepast [4]). In het gebruik moet echter de gemeenschap ervan profiteeren, al staat deze κοινωνία steeds aan misverstand en berisping bloot, daar wij vaak den een van verkwisting en den ander van klaplooperij beschuldigen [5]). Het besteden van zijn bezit ten algemeenen nutte is voor den gever oorzaak van bewondering, voor de betrokken stad van welvaart [6]). Wanneer een Indisch vorst zijn schatten vóór alles aan vrienden laat ten goede komen bij persoonlijke behoefteloosheid, vindt dit bij Apollonius onbepaalde instemming. Zij moeten hun schatten wel gebruiken omdat zij koningen zijn, dan komt het bezit tot zijn recht [7]). Zelf had Apollonius met Vespasianus over rechtvaardigen rijkdom onderhandeld en hem geraden niet te hechten aan πλοῦτος die men weglegt (ἀπόθετος), die immers niet beter is dan zand, noch aan wat van de menschen als belasting binnenkomt, maar hem veeleer te gebruiken door behoeftigen te helpen en het bezit der vermogenden te beveiligen [8]).

Den bezitters onthoudt Apollonius zijn critiek niet. Aan een jongmensch van meer bezit dan ontwikkeling, die hem zijn vermogen opsomt en de menschen om hun πλοῦτος benijdbaar acht

---

[1]) 237, 9: δι' ὃν καὶ πενίας ἔρως ποτὲ ἤνθησεν. [2]) 145, 8. [3]) 159, 9: πλουτεῖν ἀδόλως. cf. S. I. G[3]. 1268, 30. [4]) 277, 21: κληρονομήσας ἢ διδούσης ἐμπορίας ἐλευθερίου τε καὶ μὴ καπήλου. [5]) 126, 25; 277, 25. [6]) 129, 13: εἰς τὸ κοινὸν πλουτεῖν. [7]) 41, 15; 67, 20: μακάριε τοῦ θησαυροῦ, εἰ χρυσοῦ τε καὶ ἀργυροῦ ἀντερύῃ τοὺς φίλους, ἐξ ὧν ἀναφύεταί σοι πολλά τε καὶ ἀγαθά. [8]) 305, 18; 196, 16: πλούτῳ δ' ἂν ἄριστα βασιλέων χρῷο τοῖς μὲν δεομένοις ἐπαρκῶν, τοῖς δὲ πολλὰ κεκτημένοις παρέχων ἀσφαλῆ τὸν πλοῦτον.

stelt hij de vraag: wie is een beter beheerder, ὁ πεπαιδευμένος of ὁ ἀπαίδευτος? Als het antwoord uitblijft, zegt hij: het huis bezit jou, niet jij het huis [1]). Zulke typen hebben het meest last van sycophanten die zij niet kunnen afweren, algeheel gebrek is het einde. Eenig deugdelijk redmiddel is het toevlucht nemen tot bekwame leermeesters, voor weinig geld verwerft men veel en hun rhetorica zal een uitplukken van πλοῦτος kunnen stuiten [2]).

Wel blijft het bezwaar dat een toenemend vermogen medebrengt, dat men door de bezorgdheid ervoor geknecht wordt, daar men sycophanten, overheden, verwanten, slaven te vriend moet houden en een geheele kudde vrienden verzorgen [3]). Dit maakt het bezit precair en eigen bestaan zelfs onzeker. Smalend spreekt Apollonius van zijn tegenstander Euphrates, die door allerlei middelen een groot fortuin verworven had, de invloedrijken in 't gevlei zocht te komen en nu een Egyptenaar als aanklager gewonnen had terwijl hij nooit een drachme aan een wijsgeer afstond en zijn rijkdom voor anderen toegesloten hield [4]).

Voor de massa die de zedelijke en verstandelijke opvoeding mist, blijft πλοῦτος een ideaal. Aan een fluitspeler die zich beroemt alles te geven wat men hem vraagt, merkt A. op dat velen liever rijk zijn dan goede luisteraars van muziek en vraagt hem of hij diegenen soms rijk maakt die er naar streven. Neen, luidt het antwoord, maar ik zou het wel willen [5]). Wie naar πλοῦτος begeerig is vindt daarvoor steun in de verhalen der dichters, als correctief moeten hier Aesopus' fabels genoemd die voor σοφία meer geschikt zijn en niet onze hartstochten aanwakkeren [6]).

V. Eclectici.

De anonyme schrijver περὶ ὕψους komt in zijn epiloog te spreken over de vraag naar het verval der welsprekendheid en den invloed der tijdsomstandigheden die er toe leiden kon [7]). Dat voor de meer edele naturen nadeel schuilen zou in den alom heerschenden vrede is uitgesloten, veeleer geldt dit van den eindeloozen krijg dien onze begeerten in ons voeren. Liefde tot geld en genot, waaraan wij allen lijden, berooft ons van de ware vrijheid en doet ons geheel ten onder gaan. De schrijver verklaart niet te kunnen inzien

[1]) 181, 27 v.v. [2]) 248, 13 v.v.; 277, 28. [3]) 278, 15. [4]) 318, 6 v.v. [5]) 180, 22. [6]) 175, 13. [7]) cap. 44, 6 Jahn- Vahlen.

hoe het mogelijk is een onbegrensden rijkdom te eeren en zelfs te vergoddelijken zonder bloot te staan aan de nadeelen die onze ziel ervan ondervindt. Immers een rijkdom zonder maat en tucht is op 't nauwst verbonden met weeldezucht (*πολυτέλεια*) en hun onderling samengaan kweekt opgeblazenheid, hoogmoed, verblinding. Zijn deze kinderen van *πλοῦτος* eenmaal volwassen geworden, dan brengen zij in de ziel als onverbiddelijke meesters overmoedigheid, wetteloosheid, onbeschaamdheid. Te midden van deze ondeugden is er voor zielegrootheid geen plaats.

Galenus' Protrepticus schrijft het aan de dwaasheid van Tyche toe dat zij lieden van aanzien en beteekenis passeert en onwaardigen rijk maakt, niet voor vast echter, maar het weldra hun weer ontnemend [1]). Zulke menschen bezitten trouwens geen enkel goed, slechts verheffen zij zich op tijdelijke gaven van Tyche [2]). Vele dwazen, zoo heet het verder, die steeds naar rijkdom uitzagen, hebben in noodlottige omstandigheden bezit en leven tegelijk verloren [3]). En wie slechts om zijn bezit geëerd is, verliest daarmee ook al het overige wat hij daardoor had [4]). Jonge menschen, die van aanzienlijken huize zijn, voorts nog rijk en knap van postuur, stel dat dit in één persoon samen voorkomt, loopen groot gevaar als mensch verachtelijk te zijn [5]). Hermes daarentegen, de uitvinder van elk ambacht, handelt anders. Hij oordeelt niet naar rijkdom of adel of publiek aanzien, maar eert slechts wie goed leeft, in zijn beroep vooraanstaat, en daarin naar goddelijke ordinantie werkzaam is [6]).

Aan het eind van zijn betoog over de athleten ontkent Galenus dat zij zich op hun groot bezit mogen beroemen. Integendeel, altijd steken ze in de schuld, zoowel tijdens hun optreden als daarna, niemand van hen is beter bij kas dan de eerste de beste rentmeester van een aanzienlijk heer [7]). Trouwens, niet het *πλουτεῖν* door een beroep is vermeldingswaard, maar het kennen van een ambacht dat onverliesbaar is en zelfs in een schipbreuk niet verloren gaat [8]). Dit vindt men niet bij rentmeesters, belastingpachters of kooplui; verliezen die hun bezit, dan is hun beroep weg, hun

[1]) pag. 2, 26 Kaibel. [2]) 7, 1. [3]) 5, 24 v.v. [4]) 6, 28. [5]) 11, 15. [6]) 4, 27. [7]) 21, 21 v.v. [8]) *τὸ τοιαύτην ἐπίστασθαι τέχνην ἣ καὶ ναναγήσασι συννεκκολυμβήσει.*

bedrijfskapitaal is op en ze krijgen geen onderpand of hypotheek om op nieuw te beginnen.

Met het toekennen van het epitheton „goed" mag volgens Maximus Tyrius niet kwistig omgegaan. Als ge iets goed noemt wat het niet is, gezondheid, schoonheid, overvloed van goud en zilver, adeldom enz., is dit een verklappen der mysteriegeheimen, een veronachtzamen der godheid, daar het dingen betreft die meer naar de maatstaf van de lust dan naar die van het goede worden gemeten [1]).

De begeerte naar rijkdom openbaart zich gewoonlijk in een ontevredenheid met wat men heeft en een hooge verwachting van wat men mist [2]). Deze hooggespannen verwachtingen (ἐλπίδες) doen de menschelijke actie nooit tot rust komen, drijven al maar voort, den handelaar (χρηματιστὴς) op hoop van rijkdom, den strijder op hoop van overwinning, tot eindelijk een plotselinge gebeurtenis de kans doet keeren. Grenzen zijn er aan πλοῦτος niet gesteld, maar het wezen ervan is onbegrensd, de dorst er naar verergert, het verkregene is altijd minder dan het verwachte [3]).

Daarom moet men ook den goden niet om bezit bidden, het is geen καλὸν of ἀναγκαῖον, men hindere het lot niet dat hierover beschikt en uw verzoek niet inwilligt. Bovendien, stel uw karakter is goed en ge verandert het, ge krijgt wellicht een verdorven aard en ontvangt πλοῦτος als πορνόβοσκος of koopman of roover [4]).

Bezit men eenmaal rijkdom, dan mag hij niet in den grond begraven worden als een θησαυρὸς ἄργος, uw goede gezindheid kome naar buiten, eerst dan ondervindt ge zelf er nut van en helpt anderen.

SAAMVATTING.

Overzien we hier in het kort onder welke gezichtspunten over rijkdom wordt gesproken en welke beoordeeling ervan gegeven wordt, dan vertoont zich in het begin der door ons besproken periode de meest radicale beschouwing in het standpunt der zuivere Cynici, die zoo in hun polemiek tegen rijken en rijkdom opgaan dat de mogelijkheid van een betere besteding van het bezit nauwelijks ter sprake komt.

---

[1]) 39, 4. [2]) 36, 2. [3]) 7, 5 v.v. [4]) 11, 7. [5]) 21, 5.

De overige richtingen, hierboven bezien, hoe uiteenloopend ook in velerlei opzicht, naderen elkaar in de practische benadering van de vraag naar de waardeering van πλοῦτος in die mate, dat de principiëele eenheid van de grondlijnen der moraal, die door de populariseerende predikers in eigen kring en naar buiten verkondigd wordt, hier voor ons treedt.

Enkele punten kunnen wij als onderdeelen van dit thema nader onderscheiden.

1. Voorop gaat de algemeene waarschuwing tegen een opzettelijk begeeren van πλοῦτος, alsof dit onder alle omstandigheden iets goeds zou zijn. Er kan ook een werking van uitgaan die onze hartstochten prikkelt. Hoe of ons oordeel uitvalt hangt van onze zedelijke overtuiging af en deze moet onafhankelijk zijn van uiterlijke dingen. Wordt dit laatste uit het oog verloren, dan is daarmede een goed stuk van onze vrijheid prijsgegeven en hebben we ons aan iets buiten ons dienstbaar gemaakt. Bovendien zal een juistere kijk op onze plaats in het leven en onze roeping ook het besef versterken dat wij onze begeerten niet mogen uitstrekken naar wat ons niet wordt toebedeeld.
2. Naast het schadelijke van het begeeren moet genoemd het overbodige van het bezitten van πλοῦτος. Voor een echt gelukkig en goed leven is het bezit van rijkdom een onverschillige zaak, daar gemoedsrust en tevredenheid domineeren. Zoo verliest rijkdom het voordeel dat vroegere generaties er in zagen als troost voor den ouderdom, aanbeveling voor het huwelijk, beslissende factor bij het opvoeden van kinderen. En waar het de levensinrichting betreft, klinkt gedurig een protest tegen de in deze periode veel sterker dan vroeger gedifferentiëerde weelde, die onze behoeften vergroot in plaats van die te vervullen, terwijl toch een sober bestaan aan de ontvouwing van onze persoonlijkheid geen enkele hindernis in den weg stelt.
3. Is bij iemand bezit aanwezig, is dit eerlijk verworven en dus niet a priori besmet, dan komt het erop aan dit op de juiste wijze te benutten. Het zonder meer prijs te geven wordt nooit geraden, ook een Apollonius wil anderen niet dwingen tot wat hij voor zichzelf vrijwillig deed. Het juiste gebruik ervan dient gezocht in vrijgevigheid en mildheid jegens hen die onzen steun behoeven, dus allereerst vrienden wien we een dienst bewijzen

kunnen en dan vooral de gemeenschap, jegens wie wij ons verdienstelijk kunnen maken door haar in eigen voorspoed te doen deelen.

§ 2. *Auteurs onder wijsgeerigen invloed.*

I. Dio Chrysostomus.

Aan zijn lof der πενία beantwoordt een scherpe critiek op rijkdom en rijken. In het algemeen is de rijke als een munt die door niemand geprezen maar wel algemeen gebruikt wordt en eindelijk afslijt en ongeldig wordt [1]). We zagen reeds eerder dat aan rijken wordt ten laste gelegd een afwijzende houding tegenover vreemden, ze zijn gewoonlijk krenterig en gierig, slechts een hoogst enkele rijke is royaal en mild van aard, als regel staan ze in mildheid bij de minder gegoeden ver ten achter. Dio is zich bewust dat dit gevoelen met vele dichtercitaten in strijd is, waarin de opinie der massa duidelijk en bondig is weergegeven, zoodat bestrijding der volksdenkbeelden het best in den vorm van polemiek met dichters geschieden kan, op Cleanthes' voetspoor [2]).

Reeds op zichzelf beschouwd heeft rijkdom, nog afgedacht van het gebruik, zijn bezwaren. Een prijzen van rijken die overigens minderwaardig zijn zou gelijk staan met een prijzen van Aethiopische gevangenen die in gouden ketenen rondloopen [3]). Alle kostbaarheden die grond van bewondering vormen, zijn niets waard en onnut; dit geldt a fortiori voor dwazen wier onbeduidendheid in een leven als ταπεινοὶ voor de massa nog bedekt kan blijven [4]).

De huwelijksplechtigheden der rijken worden met veel formaliteiten ingeleid en eindigen gewoonlijk met twist en ongenoegen. En de oude zonde der ἀργία, reeds door Hesiodus berispt en in Dio's dagen minder dan ooit te dulden, komt meer op rekening van πλοῦτος dan van πενία [5]).

Dit alles neemt niet weg dat een matige rijkdom den bezitters het leven gemakkelijker maakt, wordt hij echter te groot dan vermeerderen de zorgen en vergaat soms al het genot [6]). Eens spreekt Dio het onomwonden uit dat zijn toehoorders aan hun kinderen

---

[1]) XLIX 28. [2]) XIII 91, 97 v.v. [3]) LXII 3. [4]) XLVIII 3. [5]) XIII 80, 116. [6]) LXVII 18.

ook πλοῦτος toewenschen ter vergrooting van hun aanzien [1]). Het feit dat de Rhodiërs van alle Grieken het rijkst zijn maakt hun handelwijze in de standbeelden-affaire nog meer laakbaar [2]).

Men vergelijke tenslotte nog de beschrijving van den φιλοχρήματος δαίμων, die aan alle kanten vermogen saambrengt, dit bijna als het hoogste goed ziet als „een minnaar nog blinder dan de blinde πλοῦτος" [3]); nu eens heerscht hij alleen over de ziel, dan weer volgt hij andere δαίμονες daar rijkdom een gewillig dienaar is van elke begeerte en streven [4]); het slachtoffer vergadert πλοῦτος die onnut en verborgen blijft, waarvan hij niets zal uitgeven of gebruiken [5]).

II. Plutarchus.

Het gevoelen dat πλοῦτος een zeer groot goed zou zijn is hoogst gevaarlijk, het kwelt ons gedurig, rooft den slaap, prikkelt ons en stoot neer en worgt, ontneemt ons alle vrijmoedigheid; dat πενία een zeer erge ramp zou zijn is eveneens onjuist en een gevolg van onjuiste opvattingen [6]).

Onderscheidingen als de Stoa geeft verwerpt Plutarchus, hij spot met hun idealen rijke die in de practijk soms heel anders is [7]).

Zelf gaat hij uit van de φρόνησις. Deze bestaat in het goed gebruik maken van rijkdom, eer, gezondheid enz.; door haar alleen zijn deze dingen aangenaam en eervol en nuttig, zonder deze echter onnut, onvruchtbaar, schadelijk [8]). Alleen als middel tot iets anders, niet onder alle omstandigheden mag πλοῦτος gebruikt worden [9]). Voor ieder die tot goed gebruik niet in staat is, is het bezit van rijkdom volstrekt onnut [10]), dus bij iemand die geen ἀρετὴ

[1]) XI 11: διαφέροντες ἀρετῇ καὶ δόξῃ καὶ πλούτῳ καὶ δυνάμει τῇ πάσῃ σχεδόν. οὐ γὰρ μόνον πλούτῳ φασὶν ἀρετὴν καὶ κῦδος ὀπηδεῖν, ἀλλὰ καὶ πλοῦτος ἀρετῇ συνέπεται ἐξ ἀνάγκης. [2]) XIV 55, 100. [3]) IV 92: τύφλου δικαίως καὶ λεγομένου καὶ γραφομένου τοῦ πλούτου τυφλότερος ἐραστής. [4]) § 99: διὰ τὸ πάσης ἐπιθυμίας καὶ σπουδῆς ὑπηρέτην δὲ καὶ διάκονον ἀπροφάσιστον εἶναι τὸν πλοῦτον. [5]) ἀνέξοδον δὲ καὶ ἀχρεῖον φυλάττοντα τὸν πλοῦτον τῷ θεῷ, κατάκλειστον ἔν τισι κρυπτοῖς καὶ ἀφέγγεσι θαλάμοις. [6]) II 165 A., 450 A. [7]) 1058 B. v.v. [8]) 99 F.: τὸ πᾶσι καλῶς τούτοις χρῆσθαι δυνάμενον καὶ δι' ὃ τούτων ἕκαστον ἡδὺ γίνεται καὶ ἔνδοξον καὶ ὠφέλιμον· ἄνευ δὲ τούτων δύσχρηστα καὶ ἄκαρπα καὶ βλαβερά, καὶ βαρύνει καὶ καταισχύνει τὸν κεκτημένον. [9]) Stob. V 778, 17. [10]) 23 E.: ὧν ἡ κτῆσις ἀνόνητός ἐστι τοῖς χρῆσθαι καλῶς μὴ δυναμένοις. cf. Stob. IV 89, 11: Μὴ παιδὶ μάχαιραν, ἡ παροιμία φησίν· ἐγὼ δὲ φαίην ‹ἂν›, μὴ παιδὶ πλοῦτον μηδὲ ἀνδρὶ ἀπαιδεύτῳ δυναστείαν.

bezit of zonder meer als een dwaas geldt, bij wien in hybris en in een ongebreidelde genotzucht zijn door groot bezit verergerde verdorvenheid openbaar wordt [1]). Voor zulk iemand blijft bij den dood niets meer over, zijn rijkdom vergaat roemloos terwijl slechts het zedelijk goede (*τὸ καλόν*) onvergankelijk is [2]). En waar de rampzalige geldliefde door geen bezit van hoe grooten omvang ook wordt bevredigd, concludeert de schrijver dat *πλοῦτος* evenmin van eenige andere ramp verlossen kan [3]). Al is de slechtheid niet in staat ons *πλοῦτος* te ontnemen, wel verstoort zij de rijken en wie zich gelukkig achten [4]). De bron van waar geluk is innerlijk, de mensch brengt het uit zich zelf voort, door innerlijke vreugde wordt *πλοῦτος* ons aangenamer [5]).

De beschouwing der massa is zuiver uiterlijk, de schoone schijn maakt haar blind voor de schaduwzijden [6]), verlies van rijkdom staat voor haar gelijk met verlies van de kans tot pronken, wat ze alleen met het overtollige doen, niet met het noodzakelijke [7]); de ijver voor *πλοῦτος* komt bij haar niet op uit een natuurlijk gemis maar dringt van buiten in door een lastig waandenkbeeld [8]). Rijkdom in ongeluk heeft men liever dan geluk wat hun iets kost [9]). In het openbare leven gaat men voor rijkdom en eer uit den weg en knielt er voor, echter niet voor ervaring of deugden of leeftijd; hun vleierij siert de rijken openlijk met allerlei voortreffelijkheden en deze verdragen zelden een openhartig woord van lagergeplaatsten en verlangen een gehoor van applaudisseerenden als in een theater [11]). Hun rijkdom wordt pas openbaar in het groot aantal toeschouwers en getuigen, anders zou hij „blind" wezen, vandaar talrijke invitatie's tot kostbare diners [10]). Zonder eenig getuige wordt rijkdom immers echt blind en glansloos. Eet de rijke met zijn vrouw alleen, dan gebruikt hij eenvoudig gerei; is er echter een *σύνδειπνον* wat met een *πομπὴ καὶ θέατρον* saamvalt, dan komen de kostbaarheden voor den dag, een *δρᾶμα πλουσιακὸν*

---

[1]) 36 D., Stob. V 779, 2. [2]) Stob. V 805, 8. [3]) 523 D. v.v. [4]) 500 A. [5]) 100 D.: *καὶ πλοῦτος ἡδίων καὶ δόξα λαμπροτέρα καὶ δύναμις, ἂν τὸ ἀπὸ ψυχῆς ἔχῃ γῆθος.* [6]) 471 B. [7]) I 346 F.: *πλούτου γὰρ ἀφαίρεσιν οἱ πολλοὶ νομίζουσι τὴν κώλυσιν αὐτοῦ τῆς ἐπιδείξεως, ἐπιδείκνυσθαι δὲ τοῖς περιττοῖς, οὐ τοῖς ἀναγκαίοις.* [8]) II 523 D. [9]) 58 C. v.v., 62 F. [10]) 679 B.: *ἄπλουτον γὰρ οἴονται τὸν πλοῦτον καὶ τυφλὸν ἀληθῶς καὶ ἀνέξοδον, ἂν μὴ μάρτυρας ἔχῃ, καθάπερ τραγῳδία θεατάς.* cf. 94 A.

wordt opgevoerd [1]). Hier is de onverzadelijke geldliefde (*φιλοπλουτία*) die steunt op onware en onredelijke opvattingen [2]). Wanneer zij, zooals bij verdorven lieden, nog verbonden is met genotzucht, nijd, vijandschap en slecht karakter, zijn bij scherpe waarneming ook andere fouten te ontdekken als verborgen vreesachtigheid wegens kwaad geweten (*δεισιδαιμονία*), arbeidsschuwheid, vrees voor den dood, veranderlijkheid van neigingen en ijdele roemzucht [3]). Zoo was zij ook de diepste kwaal van Crassus, nog geprikkeld door het gevoel bij Caesars lauweren achter te blijven, en hem tenslotte voerend tot een roemloos en jammerlijk levenseinde [4]). Evenals Telemachus staren de meesten zich blind op uiterlijke praal, een geluk dat zonder toeschouwers en getuigen waardeloos is [5]).

Krijgt een overvloedige *πλοῦτος* over ons macht, dan geeft die zorgen en beslommeringen waardoor alle hoogere aspiraties verkwijnen en de begeerte naar *φιλοσοφία* wordt weggenomen [6]). Voor haar is juist omgekeerd innerlijke losheid van 't bezit een belangrijke steun; wanneer philosophen rijke lieden naar de oogen zien maken zij zichzelf slechts verachtelijker [7]). De wijsbegeerte alleen geeft een blijvenden glans en vreugde daar men zoo het echt goede in zich draagt. Met deze *ἀρετὴ* kan geen opsmuk van *πλοῦτος* worden vergeleken [8]).

Verder worde hier nog gewezen op wat de schrijver over de betrekking van *πλοῦτος* tot het huwelijk uitspreekt. Een vrouw mag op haar bruidsschat geen vertrouwen stellen, een rijke vrouw is een last die geen nut geeft als zij in levensinrichting en karakter niet met haar man harmonieert [9]). En den man van zijn kant past voorzichtigheid jegens het bezit van zijn vrouw, hij mag haar niet tot deemoedige gedweeheid brengen maar moet haar zelfgevoel voorzichtig besturen[10]); wanneer zij rijk is mag hij haar niet arm maken maar betoone zich onafhankelijk en vrij in inzicht en zelfbeheersching. Het zal niet met Plutarchus' meening in strijd zijn geweest wanneer Protogenes in den Amatorius zegt: den rijkdom van een vrouw te verkiezen boven haar *ἀρετὴ* of *γένος* is *ἀφιλότιμον*

---

[1]) 528 B. [2]) 524 C. [3]) 556 B. [4]) I 551 D. [5]) II 527 E. [6]) 526 F.: *ἐπαγαγὼν τῇ ψύχῃ τὰς φροντίδας ἐκ τῆς φιλαργυρίας καὶ τὰς ἀσχολίας, ὑφ' ὧν μαραίνεται τὸ γαῦρον καὶ τὸ φιλότιμον καὶ τὸ φιλάνθρωπον.* [7]) 472 C.; 142 D. [8]) 528 A. [9]) 139 F.; 141 A. [10]) 139 B.

κἀνελέυθερον, hem te ontvluchten waar hij met deze beide factoren is verbonden is ἀβέλτερον [3]).

Aan de φιλοπλουτία, waarvan reeds meermalen sprake was, is een afzonderlijk tractaat der Moralia gewijd, de inhoud volge hier in 't kort.

De schrijver begint zich ten sterkste te verzetten tegen de vulgaris opinio die πλοῦτος in elken vorm bewondert en herinnert zijn tegenstanders dat vrijheid van pijn, hoogheid van zin, standvastigheid, zelfvertrouwen, tevredenheid niet voor geld te koop zijn. Zelfs wordt de geldliefde door bezit niet bezworen. Anders immers dan bij spijzen en dranken blijft de begeerte naar steeds meer bezit gedurig wakker, het middel maakt de kwaal erger. Wordt iemand er door aangegrepen dan let hij niet meer op wat noodig is voor eigen bestaan maar jaagt hij naar bijzondere zeldzaamheden waarvan geenerlei profijt te wachten is. Gevolg is dat men zich in schulden steekt uit zucht naar kostbaarheden, wat uitloopt op het verlies zelfs van het oorspronkelijk bezit.

Wie werkelijk gebrek heeft, zou daarvan wellicht bevrijd zijn als hij een ambacht vond of een schat of financiëel door vrienden werd geholpen, maar wie steeds naar meer streeft behoeft zuivering, de verkeerde vooroordeelen dienen uitgeroeid [4]). Zijn begeeren kent toch geen grenzen, terwijl de menschelijke levensbehoeften juist eng begrensd zijn en welomschreven.

Behalve dit treft bij de φιλοπλουτία ook dat zij zich richt op 't bezit van dingen die zij niet gebruikt, veel meer goed besloten bewaart, zij wekt de begeerte op maar ontneemt het genot van 't verworvene. Het leven der zoodanigen wordt er geheel door in beslag genomen en wordt onvrij. Naast dit type — ὀνώδης καὶ μυρμηκώδης — staat een ander dat de schrijver θηριώδης noemt en dat vooral door listige maatregelen als jacht naar erfenissen en bedrog op bezitsvermeerdering bedacht is. Hun krenterigheid en schrielheid is ondragelijker dan de losbandigheid van anderen.

Eindelijk wordt gevraagd of dit oppotten soms met het oog op het nageslacht gebeurt. Dit blijkt inderdaad het geval, maar men denke hier niet aan het gebruik dat de kinderen van 't bezit der ouders maken. Dit moet van geslacht tot geslacht overgeleverd, tot plotseling van buiten af wordt ingegrepen en de successie van

[1]) 754 B. [2]) 524 C.

πλοῦτος wordt onderbroken. De opvoeding is er eene tot φιλαργυρία en de geldliefde vervult de kinderen lang voor zij de beschikking over 't bezit hebben, het is hun eenigst levensideaal. Bij het leven der ouders trachten zij nog er zooveel mogelijk van te genieten maar zelf eigenaars geworden verandert hun houding in uiterst strenge gierigheid. De gestadige bezorgdheid voor het vermogen maakt iedere ontplooiïng van ethische deugden onmogelijk.

Zeker, er is nog wel royaal bezitsgebruik. Niet-gebruiken en slecht gebruiken zijn te onderscheiden, maar beide te verwerpen. De grond voor bewondering van πλοῦτος ligt niet hierin dat een gebruik van τὰ ἀρκοῦντα er door zou zijn mogelijk gemaakt, zie slechts naar 't leven der groote figuren in de geschiedenis, en nietrijken beschikken vrij over dit alles. Alleen om het overdadige bewondert men rijkdom. We moeten oppassen, zoo besluit Plutarchus, een optocht of feest niet hooger te prijzen dan ons eigen leven. Zonder toeschouwers mist πλοῦτος alle glorie, terwijl echte σωφροσύνη met wijsbegeerte en godskennis een eigen glans bezitten en vreugde geven. De tafelluxe der rijken moet hun bezit aan anderen laten zien, maar openbaart ook helder het gemis aan echte σωφροσύνη.

III. Lucianus.

Evenmin als eer of genot kan rijkdom een bijdrage zijn tot een leven in echte voortreffelijkheid, betoogt Hermotimus, wie tot wijsheid en dapperheid komen wil veracht πλοῦτος [1]). In werkelijkheid is dit niet altijd zoo, Lycinus haalt een voorbeeld aan van een wijsgeer die een zijner leerlingen te lijf ging om het niet-voldoen van een geldschuld. Mag iemand ook al de zorg voor kleine kinderen hebben, deze moeten tenslotte ook opgeleid tot ἀρετή opdat zij samen philosopheeren in minachting voor πλοῦτος [2]).

Als Adimantus in het „Navigium" van zijn πλοῦτος-verwachting hoog heeft opgegeven, komt Lycinus hem waarschuwen. Al uw rijkdom hangt aan een dunnen draad. Immers hoe lang ge dien hebben zult is geheel onzeker. Vóór de fijnste gerechten worden opgedischt kunt ge den laatsten adem uitblazen, er zijn ook gevallen waarin iemand tijdens zijn leven door een jaloersch daemon be-

[1]) 7 (I 746): οὐδὲν γάρ ἐστι ταῦτα πρὸς τὸν ἐν τῇ ἀρετῇ βίον. [2]) 9 v.v. (748, 749).

roofd werd. En voor ziekten en rampen blijft ge allerminst gevrijwaard [1]). De Menippeïsche dialogen spreken in gelijken geest. M. rekent πλοῦτος onder het onvaste in het menschelijk leven, hetwelk na te jagen neerkomt op verwaarloozing van werkelijk ernstige dingen en veracht de wijsgeeren die tegenover hun leerlingen rijkdom verachten maar in eigen leven hun leer verloochenen [2]). In de „Necyomanteia" schildert hij hoe Minos speciaal de door πλοῦτος verwaand gewordenen aanpakt die hun sterfelijkheid waren vergeten [3]), nu staan ze ontbloot van al hun vroegere glorie voor hem. Wie onder de menschen koning of satraap was, is beneden een bedelaar of vischverkooper enz. [4]). Vanwege hun misdrijven jegens πένητες en andere geweldenarijen worden ze krachtens een psephisma veroordeeld, wat hun lichaam aangaat tot de gewone tuchtiging der booswichten, hun ziel keert terug en zal in ezels voortleven die door πένητες worden gedreven [5]).

Micyllus, eerst hartstochtelijk vriend van al wat goud is, ontvangt van den haan een terechtwijzing op grond van eigen ervaring, immers de πλούσιοι leven veel ellendiger dan hij [6]). Dat hij dit niet weet is grond van zijn klacht over eigen armoede en bewondering voor rijken [7]). Als ge hun zorgen kent, zegt de haan, zult ge om u zelf lachen. Deze zorgen zijn velerlei. In oorlogstijd wordt hun bezit verwoest, worden zij zelf tot een speciale belasting genoopt, terwijl iemand als Micyllus slechts om eigen leven heeft te denken en geen gevaar loopt. In vredestijd is hij de woordvoerder der democraten in de ecclesia voor wien de anderen bevreesd zijn. Zij zorgen voor uw levensveraangenaming, gij moogt hen vrij critiseeren, zijt zonder vrees voor sycophanten en verheugt u in uw πενία, zoo houdt de haan hem voor [8]). Om de proef op de som te geven geleidt de haan Micyllus naar het huis van 'n zekeren rijke Simon die 's nachts door slapeloosheid wordt gestoord en steeds met zijn bezit bezig is. Nu roept M. uit: zulk een rijkdom wensch ik mijn vijanden, en ziet in dat zijn vroegere wenschen

---

[1]) 26, 27 (III 265, 266). [2]) 4 (II 755): καταφρονήσας αὐτῶν καὶ τὴν περὶ ταῦτα σπουδὴν ἀσχολίαν τῶν ἀληθῶς σπουδαίων ὑπολαβών. cf. cap. 30 (787). [3]) 12 (I 473). [4]) 17 (480). [5]) 20 (483). [6]) Gallus 15 (II 725). [7]) cap. 20 (733). [8]) cap. 21 v.v. Deze schildering ziet geheel op Athene's bloeitijd, niet op den tijd van den schrijver, aldus R. Helm, Lucian und Menipp, 328.

dwaas waren en 2 obolen hem grooter rijkdom zijn dan de kans steeds door slaven bestolen te worden [1]).

Scherp hekelt Lucianus een overigens onbestudeerd man die op zijn boekenschat prat ging. Als het bezit van boeken den bezitter tot een beschaafd man stempelt, dan is dit een uitsluitend voorrecht van rijken die boven πένητες uit bieden [2]). Eenig doel is pronkzucht, het laten zien dat ge veel uitgeeft aan dingen die den bezitter overigens in iets nuttig zijn [3]).

Anderen denken er anders over. Micyllus is oorspronkelijk een φιλόπλουτος bij uitstek, van jongsaf heeft hij deze begeerte gekoesterd en verleert ze moeilijk [4]). De parasiet verdedigt zijn technè met op te merken dat de rijke, als hij alleen is, doodarm schijnt en eerst tot zijn eer komt door verkeer met παράσιτοι. Hij is hun meerdere, die van zijn minderen gediend wordt en beschermd, hierin blijkt hoe ze hem ten nutte zijn [5]).

In het geschrift dat naar Nigrinus genoemd is prijst deze in zijn wijsgeerig onderricht de vrijheid welke de wijsbegeerte schenkt zoodat men los komt van algemeen vereerde voorrechten als πλοῦτος en derg. Ook Lucianus schepte hierin vroeger behagen en was dus over het afwijzend standpunt van Nigrinus eerst teleurgesteld, terwijl hij pas later er ten volle mede verzoend werd en zich toen als uit het donker in het helderste licht overgezet gevoelde [6]). Wie naar kostbaarheden het geluk afmeet en rijkdom hartstochtelijk liefheeft, ervaart de vrijheid niet, spreekt nooit onbewimpeld, is blind voor de waarheid en aan vleierij en slaafschheid verknocht [7]).

Daarbij komt dan nog de onstandvastigheid der fortuin, men is vol van verwachtingen die niet verwezenlijkt worden. Wie in Rome als rijken uitkomen geven stof tot vermaak door hun gedragingen en de eerbied welke zij voor zich opeischen. De hen vleiende cliënten staan intusschen op nog lager peil, de lof van hun begunstigers is hun eenigst levensdoel; werd deze vrijwillige slavernij nagelaten, zij zouden verzocht worden de voorspoed der rijken toch vooral niet onopgemerkt te laten. Want de zucht om bewonderd te worden van wege eigen πλοῦτος zit dieper dan de begeerte naar πλοῦτος

[1]) cap. 29 v.v. [2]) Adv. ind. 4 (III 102, 103). [3]) cap. 19 (115). [4]) Gallus 12, 13, 28. [5]) Paras. 58, 59 (II 880, 881). [6]) cap. 4 (I 42). [7]) cap. 15 (54).

zelf. Ver boven dit gedoe staat de wijsgeer, hij leert anderen rijkdom te verachten en moet daarom zelf eerst boven winstbejag verheven zijn [1]).

IV. STOBAEUS-FRAGMENTEN.

In de op naam van Eusebius bewaarde moraliseerende stukken vinden we meermalen gewaarschuwd tegen geldzucht. Zoo b.v.: „Moge ik nooit begeerte naar geld koesteren zonder einde en verzadiging" [2]), en elders: „Geldliefde weet geen voldoende grens te vinden voor het verwerven" [3]). Een dagelijks overvloeiende rijkdom brengt de geldliefde niet tot staan, verergert ze veel meer als hout dat in een brand geworpen wordt. Verlies van bezit is voor dwaze geldzucht (*φιλοχρηματίη*) veel heilzamer dan gedurig toestroomende rijkdom. Genezing brengt slechts het verstand, wie dit bezit weet ook zijn goederen te beheeren als eigenaar en niet als slaaf [4]). Wie zijn vermogen niet kan gebruiken gelijkt op iemand die waande dat de staatsschatkist zijn eigendom was [5]). Deze gierigheid ten opzichte van zichzelf, gepaard met aanhoudend bijeenschrapen en op vermeerdering van goed bedacht zijn, is geen echte rijkdom. Een zoodanige is slechts een bewaarder en verzorger van andermans goederen, zonder eenig persoonlijk voordeel [6]) Men heeft 't er voor over dom en dwaas geacht te worden als men zelf maar rijkdom verzamelt in onredelijke zuinigheid, liever dan flink te heeten ten koste van noodzakelijke uitgaven [7]).

Soms vervallen de menschen in een ander uiterste, het gebeurt vaak dat voor zichzelf overdreven spaarzame menschen vrijwel al hun bezit prijsgeven om door de volksmenigte te worden bejubeld. Dwazen eeren en bewonderen menschen van grooten rijkdom maar verder minderwaardig, terwijl zij verstandigen die onbemiddeld zijn verachten [8]).

Het afkeuren der geldzucht geldt niet alleen de individuen, ook de geheele staat. Wil deze tot waar geluk komen, dan moet *ἀρετὴ* boven *πλοῦτος* gesteld. Geschiedt dit niet en is veeleer 't omgekeerde het geval, dat allen als om strijd maar rijkdom begeerig zijn, dan brengt dit bij de betrokkenen een laksche en zorgelooze

[1]) cap. 20—25 (58—65). [2]) Stob. III 53, 9. [3]) 415, 2. [4]) 415, 5 v.v. [5]) 483, 20. [6]) 486, 10: *φύλαξ καὶ πορισατὴς τῶν ἀλλοτρίων χρημάτων.* [7]) 416, 4 [8]) 244, 14 v.v.

houding ten opzichte der ἀρετὴ mee. Wordt deze geminacht en πλοῦτος geëerd, dan volgen machtsoverschrijding (ὕβρις) en trotschheid (ὑπερηφανίη) [1]).

In 't bijzonder is dit toepasselijk op de bekleeders van openbare ambten. Zij moeten die waarnemen met dezelfde zorgvuldigheid waarmee iemand 'n pand van een grooten schat bewaart, hoofdzaak is het zorgvuldig bewaren en onbeschadigd overgeven. Eigen voordeel mag er niet in gezocht worden. Ambt en persoon behooren gescheiden te blijven. Legt ge uw ambt arm neer, goed, ge hebt er niets bijgekregen en bezit ook niets minder dan voor uw ambtelijk optreden [2]).

Een huwelijk om het geld gesloten brengt dubbele slavernij, aldus Nicostratus, zoowel onderdanigheid jegens de vrouw die door rijkdom verwekelijkt is als jegens het bezit. Het voorbeeld der Indiërs die niet naar rijkdom zien maar slechts op karakter en voorkomen letten, verdient waardeering [3]). Hierax antwoordt ontkennend op de vraag of bezit van rijkdom den weg baant tot rechtvaardigheid en andere deugden. Immers bezit spoort aan tot zorgeloosheid, prikkelt de lusten, belaagt rijken en armen tegelijk. Wat tot het lagere dienstig is, kan dus niet bevorderlijk zijn tot het verwerven van het beste [4]). Ook het vrij zijn van begeerte naar eens anders bezit mag niet als rechtvaardigheid worden aangemerkt. Want de bezitter van een groot vermogen, waarmee hij vele anderen zou kunnen helpen, kan bovenmate roemzuchtig en eergierig zijn en niemands zelfstandigheid kunnen verdragen [5]).

De bewaarde stukken uit de syncrisis van πλοῦτος en ἀρετή, die een schoolsch-rhetorische zelfverdediging van πλοῦτος en daarna een bestrijding van zijn beteekenis en waarde bieden, vallen buiten bespreking in dit verband [6]).

Nog enkele spreuken mogen tenslotte hier genoemd worden. Zooals wijn wisselt met het vat, zoo rijkdom met den aard der bezitters (Aristonymus) [7]). Wie πλοῦτος als iets bestendigs ziet, houdt geen rekening met het lot en met ongedachte gebeurtenissen, hij weet blijkbaar niet hoe zwevend voorspoed wel is. (Pytheas) [8]). Deze onvastheid is niet alleen subjectief, maar ook objectief. Vleiers worden door rijkdom onderhouden terwijl zij die zelf op

[1]) IV 92, 1 v.v. [2]) 208, 1 v.v. [3]) IV 536, 10. [4]) V 767, 6 v.v. [5]) III 365, 5 v.v. [6]) V 744, 15; 762, 1. [7]) 772, 15. [8]) 943,15.

hun beurt opmaken, zooals hout een vuur voedt en er zelf in verdwijnt (Aristonymus) [1]). Of met een ander beeld: Zooals goud op een bevende hand zelf ook trilt, zoo trilt en wankelt rijkdom die geladen wordt op een bevreesde en benauwde ziel (Hypsaeus) [2]). De moreel verzwakkende invloed klinkt in de uitspraak dat rijken zich voeten en handen onbruikbaar maken en daarop prat gaan (Anaxarchus) [3]). Of wanneer rijken slechts voogden, geen meesters van hun bezit heeten (Theocritus) [4]). Het leven van een geldgierige gelijkt een doodenmaal, een rijke keur van spijzen, maar geen levensvreugde (Aristonymus) [5]).

SAAMVATTING.

Terwijl de groote massa zich steeds gelijk blijft in bewondering van πλοῦτος, is onder de meer ontwikkelden die dankzij nadenken en studie ook met andere dan louter stoffelijke belangen rekenen, de erkenning van het relatief karakter van πλοῦτος zeer algemeen.

Al naar hun persoonlijkheid is verschilt het accent. Dio, sober en streng in leven en levenstoon, met een Cynischen inslag, verwijt den rijken vooral luiheid en inhaligheid, onderstreept sterk de veelvuldige minderwaardigheid van hun karakter en erkent hoogstens het nut dat matig bezit kan afwerpen voor wie het weet te benutten.

Plutarchus, meer beschouwend en minder hartstochtelijk, legt vooral nadruk op de gesteldheid van 's menschen innerlijk dat over zijn gebruik van πλοῦτος en dus over het al of niet nuttige ervan beslist. Vandaar de scherpe bestrijding van de geldliefde en haar uitingen, daarnaast de critiek op de ijdele pronkzucht der massa die met name stoot als zedelijke defecten er achter schuilen, voorts het verzet tegen overvloedigen rijkdom die in den bezitter den drang tot geestesbeschaving doodt.

Als steeds wordt het onvaste en grillige van het bezit als een schaduwzijde genoemd, er bij komt ook de nadrukkelijke erkenning van de zorgen die er mee verbonden zijn en van de vrijheid die het ontneemt. Al mogen deze gezichtspunten geenszins nieuw zijn en integendeel als de andere aan de moralistische traditie toebehooren, het kan niet ontkend dat in de 2e eeuw na Chr. een zekere actualiteit er aan toekwam, naar mate de lasten van den staat op de vermogende klasse steeds zwaarder begonnen te drukken.

[1]) III 472, 4. [2]) V 749, 12. [3]) III 666, 8. [4]) 486, 6. [5]) 421,5.

§ 3. *Andere gegevens.*

I. HELLENISTISCHE DICHTERS.

Dat Ptolemaeus over veel rijkdom de beschikking heeft, acht Theocritus een bijzonderen zegen van Zeus, geen andere koning komt hem in bezit gelijk, hij heeft het deels van voorgangers ontvangen deels ook zelf verworven. Dat hij het niet ongebruikt laat is zijn roem; tempels en vorsten en vrienden en steden ontvangen ervan, ook tooneelspelers. De dichters prijzen hem om zijn weldadigheid: „wat is voor een rijk man schooner dan edelen roem op aarde te verwerven?" Dat deze alleen bestendig is ziet men aan het voorbeeld der Atriden, wier schatten reeds lang zijn vergaan [1]).

Enkele jaren te voren had de dichter tot Hiero in gelijken geest zich uitgesproken. Voor verstandigen, zoo lezen wij, bestaat het nut van den rijkdom niet in het stil laten liggen maar in het besteden ervan, deels voor zichzelf deels voor een zanger. Naast weldoen aan verwanten en anderen, offers voor de goden, gastvrijheid voor vreemden, valt vooral nadruk op eerbewijzen aan dienaars der Muzen die onsterfelijken roem aan hun begunstigers schenken. De Thessalische vorsten danken hun roem niet aan hun rijk bezit maar aan Simonides' dichterstalent, wat waren de Homerische helden zonder Homerus' poëzie? De ware roem komt van de Muzen, niet van 't bezit, de levenden immers verteren slechts het bezit der dooden [2]).

We zien dus dat Theocritus in zijn gedichten ter eere van machtige tijdgenooten met nadruk hen wijst op de verplichting tot een goed gebruik van hun *πλοῦτος*, deze komt pas tot zijn recht bij een nuttige en eervolle besteding. Met dit gezichtspunt sluit hij zich aan bij gedachten die in de Oud-Grieksche adelspoëzie gangbaar waren en bij Pindarus meermalen zijn uitgesproken [3]).

Bion wijst op de kortheid van het leven en vraagt wat voor zin toch wel al onze arbeid en inspanning heeft, tot hoelang wij onze zinnen zetten op winsten en ondernemingen, steeds naar meer *ὄλβος* begeerig [4]).

Zijn uitspraak draagt een persoonlijk karakter, „persentiscimus

---

[1]) XVII 75, 95, 104—120. [2]) XVI 23 v.v., 34 v.v. [3]) b.v. Nem. I 31: *οὐκ ἔραμαι πολὺν ἐν μεγάρῳ πλοῦτον κατακρύψαις ἔχειν, ἀλλ' ἐόντων εὖ τε παθεῖν καὶ ἀκοῦσαι φίλοις ἐξαρκέων.* [4]) fr. 5, 6 Wil.

taedia Bionis non quantum exspectaverat aequalibus accepti'' [1]).

Callimachus bekent van zichzelf dat zijn handen leeg van πλοῦτος zijn [2]), hij bidt Zeus om ἀρετὴ en ὄλβος (of ἄφενος), beide zijn noodig voor 's menschen welzijn [3]). De verbinding dezer woorden wijst naar oudere dichters als Hesiodus en Solon, maar de beteekenis van ἀρετὴ is hier een andere geworden, bedoeld is namelijk dichterlijke bekwaamheid terwijl vroeger standsaanzien en rijkdom als onafscheidelijk werden gedacht en in deze verbinding weergegeven. Dat de dichter van absolute bewondering voor πλοῦτος niet weten wil, blijkt ook uit epigram 1, waar een huwelijk in gelijken stand boven een rijker den voorrang heeft.

Isyllus laat zijn medeburgers tot Asclepius bidden om onberispelijken rijkdom naast vrede en εὐνομία [4]), Aristonous vraagt hem om ὄλβος ἐξ ὁσίων [5]).

Bij Rhianus lezen wij hoe de menschelijke dwaasheid bij rijken zichtbaar wordt in zelfverheffing en trots die de menschelijke grenzen overschrijdt en onder de goden wil verkeeren [6]).

Wie rijk zijnde naar meer uitziet, is in dezelfde mate arm als hij overvloed heeft, aldus Sotades. Een rijke bezit slechts onbestendig goed, rampen treffen hem en steeds vreest hij zijn val [7]). Nog enkele citaten uit de Anthologie mogen hier volgen.

Leonidas laat in een grafepigram den steen klagen over de onbestendigheid van πλοῦτος, de man die eertijds schatrijk was en in aller oog gelukzalig, bezit nu slechts een onbeduidend stukje aarde [8]).

In een gedichtje ter eere van iemands meerderjarigheid betuigt Apollonides dat anderen den gelukkige met kostbare gaven verblijden, hij zelf echter met zijn kunst omdat ,,de Muze niet achterstaat bij πλοῦτος'' [9]).

Nicarchus spot met iemand die eerst πτωχὸς καὶ κηπεὺς was, maar later vooruitkwam en zijn naam veranderde, op de markt blijft hij als vroeger Στέφανος heeten, niet Φιλοστέφανος [10]). Boek XI der A. P. bevat verschillende epigrammen op gierigaards, zoo

---

[1]) Aldus v. Wilamowitz[2], pag. 169. [2]) epigr. 32. [3]) hymn. I 94. cf. v. Wilamowitz, Hellen. Dichtung, II 11. [4]) B. 15: πλοῦτος ἀμεμφὴς (Diehl). [5]) 1, 46. 2, 13 (Diehl). [6]) Stob. III 227, 15. [7]) fr. 9, 4; fr. 10, 5: τοῦτο χρόνων ἄδηλος ἴσχυς; fr. 12. [8]) A. P. VII 740: ὁ πᾶσι μακαρτός, φεῦ, γαίης ὅσσης ὅσσον ἔχει μόριον. [9]) A. P. X 19. [10]) XI 17.

zegt b.v. Lucilius: „als ge even lang leefdet als een hert of een kraai, was het verzamelen van πλοῦτος nog te vergeven, maar niet nu ge een mensch zijt wien de ouderdom snel aangrijpt. Daarom kwel uw ziel niet door onduldbare zorgen, het profijt ervan zal voor anderen zijn die er niets voor gedaan hebben" [1]).

II. Polybius.

Wanneer de dood van Attalus I van Pergamum is verhaald, constateert Polybius dat onder alle uiterlijke omstandigheden alleen zijn rijkdom hem tot het koningschap heeft geleid en laat dan volgen: „Wordt deze met verstand en durf beheerd, dan geeft hij groot nut tot elke onderneming, maar zonder genoemde factoren is hij voor de meesten oorzaak van rampen en verderf, hij verwekt immers afgunst en belaging en brengt de grootste schade voor lichaam en ziel" [2]). Slechts weinigen zijn in staat steunend op de kracht van hun bezit deze gevaren af te wenden. Daarom verdient Attalus' μεγαλοψυχία bewondering omdat hij zijn schatten alleen tot het verwerven van zijn rijk gebruikte. Deze ethische eigenschappen welke aan πλοῦτος een goede toepassing verzekeren, ontbreken juist bij de geldgierigen. De zeer vermogende Aetoliër Alexander, die zich uit hechtenis kon loskoopen, weigerde er drie talenten aan te geven en zou volgens den schrijver nog liever wellicht gestorven zijn; daar hij toevallig kort daarop werd vrijgelaten, is zijn houding niet prijzenswaard door het onvoorzien succes, zijn gierigheid blijft een bewijs van ἀλογιστία [3]).

Uitvoeriger wordt de werking der φιλαργυρία belicht in het conflict tusschen Perseus en Eumenes dat aan den strijd met Rome voorafging. Eumenes had den ander voorgesteld voor 500 talenten zijn onzijdigheid te zullen bewaren en voor nog 1500 talenten bovendien als bemiddelaar met Rome op te treden. Perseus aanvaardde slechts het laatste. Daar Eumenes met het voorgeschenk al genoeg in zijn schik was, zag hij verder van het geheele plan af daar zijn geslepenheid Perseus' schrielheid niet kon verwringen, onverrichterzake zijn zij beiden uiteengegaan [4]).

[1]) XI 389. [2]) XVIII 41, 2 (Büttner-Wobst): ὃς μετὰ νοῦ μὲν καὶ τόλμης χειριζόμενος ὡς ἀληθῶς μεγάλην παρέχεται χρείαν πρὸς πᾶσαν ἐπιβολήν, ἄνευ δὲ τῶν προειρημένων τοῖς πλείστοις κακῶν παραίτιος πεφύκε γένεσθαι καὶ συλλήβδην ἀπωλείας. καὶ γὰρ φθόνους γεννᾷ καὶ ἐπιβουλὰς καὶ πρὸς διαφθορὰν σώματος καὶ ψυχῆς μεγίστας ἔχει ῥοπάς. [3]) XXI 6, 9. [4]) XXIX 8.

Polybius geeft hierop een uitvoerige nabetrachting, het geheele geval illustreert hoe hebzucht de menschen dwaas maakt. Ook al meende Eumenes het ernstig, zekerheid van restitutie kon hij niet geven, zelfs niet eens — gezien hun rivaliteit — op geloof van Perseus' zijde rekenen en kwam het plan uit, zijn verbond met Rome en daarmee rijk en leven waren ten einde. Anderzijds had Perseus de kans moeten aangrijpen, dan was er althans het voordeel een conflict tusschen Rome en Eumenes te hebben uitgelokt, dit was de gevoeligste wraakneming die hij op hem kon toepassen. Maar de overheersching der *φιλαργυρία* belette hem dit geheel [1]). In het bekende stuk dat over de bevolkingsschaarschte van Griekenland handelt, wordt ook de geldliefde der menschen als oorzaak genoemd; als men gehuwd is en kinderen heeft wil men hoogstens een tweetal grootbrengen om ze rijk en in weelde te kunnen achterlaten. In geval van oorlog of ziekte leidt dit tot het uitsterven der familie [2]).

III. Latere historici.

Hoe machtige en welgestelde lieden bij de besteding van hun fortuin aan de eene zijde het gevaar van hebzucht hebben, aan de andere dat van verkwisting blijkt ook uit enkele passages van het geschiedwerk van Diodorus.

De jonge Romeinen, die met de Hellenistische cultuur in aanraking kwamen en in hun levensinrichting zich emancipeerden van de vaderlijke traditie's, zijn door hun *πλοῦτος* tot weelde en losheid van wandel gekomen waartoe hun bezit de middelen bood [3]). Verkwisting verdrijft de beproefde soberheid van leven, het oorlogshandwerk verslapt onder de binnensluipende gemakzucht. Moreele deugden tellen niet meer. Dat gemis aan karakter en innerlijke beschaving voor iemands uitwendig bestaan, hoe voorspoedig ook, noodlottig kan worden blijkt uit wat ons wordt bericht over een zekeren Damophilus uit Enna, wiens ruwe aard zijn zelfstandige positie en rijk vermogen overheerschte en hem eerst zatheid (*κόρος*), dan hybris, eindelijk verderf bracht, waartoe afbeuling van slaven aanleiding gaf [4]).

---

[1]) XXIX 9. [2]) XXXVI 17. [3]) XXXVI 26, 7; XXXVII 3, 2.
[4]) XXXIV 2, 35: *ἀνάγωγος γὰρ καὶ ἀπαίδευτος τρόπος ἐξουσίας ἀνυπευθύνου καὶ τύχης μεγαλοπλούτου κυριεύσας τὸ μὲν πρῶτον κόρον ἐγέννησεν, εἶθ' ὕβριν κτλ.*

Ook de tragische gang van Marius' leven is sprekend. In zijn jeugd beslist *ἀφιλάργυρος*, in zijn ouderdom belust op de schatten van Mithridates en de welvaart der Aziatische steden, is zijn pogen totaal mislukt met gelijktijdige ruïneering van eigen vermogen [1]). Meer nog, de door Marius gewenschte *πλοῦτος* is de uiteindelijke aanleiding geworden tot de slachting die Sulla cum suis onder de aanzienlijken te Rome aanrichtte.

Hieraan wordt een algemeene opmerking vastgeknoopt: de zoo fel omstreden *πλοῦτος* veroorzaakt den betrokkenen soms groote rampen, immers voert hij tot onrechtmatige en onwettige daden en beschermt elk onbeheerscht genot. In hun eigen val volgt mede ongeluk voor de steden [2]).

Deze dwaze voorkeur voor het goud en overmatige begeerte ernaar passen goed bij oud-Grieksche lofverheffingen op *ὁ χρύσος*, maar beter is de prijs der *σοφία* die boven het goud uitgaat [3]).

Slechts aan de grenzen der *οἰκουμένη*, ver van de centra, is de waardeering anders en beter. De romantische berichten over de Balearen spreken van een leven zonder goud of zilver, zonder rijkdom en dus zonder nijd [4]); de in Brittannië heerschende eenvoud van leefwijze contrasteert scherp met de weelde die van *πλοῦτος* het gevolg is [5]). De Arabische Sabaeërs dankten een lange periode van ongestoord geluk aan het feit dat zij geheel geïsoleerd lagen ten opzichte van stammen die andermans *πλοῦτος* uit eigen hebzucht voor een buitenkansje aanzagen [6]).

Over Nicolaus van Damascus is ons een mededeeling bewaard hoe hij omgang met rijken te Rome vermeed, vooral met lieden uit de volksklasse omging, zijn tijd in bespiegeling doorbracht en zijn bezit niet voor eigen gebruik behield [7]). Daar men aan een en

[1]) XXXVII 29, 2 v.v. [2]) XXXVII 30, 1: *ὅτι ὁ περιμάχητος ἀνθρώποις πλοῦτος μεγάλαις περιβάλλει συμφοραῖς ἐνίοτε τοὺς ἐπιθυμήσαντας αὐτοῦ μεταλαβεῖν· προτρεπόμενος γὰρ εἰς ἀδίκους καὶ παρανόμους πράξεις καὶ χορηγὸς γενόμενος πάσης ἀκρατοῦς ἡδονῆς, τοῦς ἄφρονας χωρεῖ πρὸς τὰ φαῦλα τῶν ἔργων.* [3]) 30, 2. Het adespoton, vertaald bij Hemelrijk 103, wordt geciteerd. Er volgt: *καίτοι γε πόσῳ κρεῖττόν ἐστι προφέρεσθαι τῶν ποιημάτων τὰ τὴν ἐναντίαν ἔχοντα τούτοις παράκλησιν, ποτνία σοφία, σύ μοι ἄνδανε. ὄλβου δ' ἔμοι μὴ χρυσέου φαεννὰν ἀκτῖνα δαίμων διδοίη πάρος σοφίας.* [4]) V 17, 4: *ἵνα οὖν ἀνεπιβούλευτον ἔχωσι τὴν κτῆσιν, ἀνεπίμικτον ἑαυτοῖς ἐποίησαν τὸν ἐξ ἀργύρου τε καὶ χρύσου πλοῦτον.* [5]) V 21, 6. [6]) III 47, 8. *ἐκ πολλῶν χρόνων τὴν εὐδαιμονίαν ἀσάλευτον ἔσχον διὰ τὸ παντελῶς ἀπεξενῶσθαι τῶν διὰ τὴν ἰδίαν πλεονεξίαν ἔρμαιον ἡγουμένων τὸν ἀλλότριον πλοῦτον.* [7]) fr. 138 (Jacoby).

ander aanstoot nam, merkte hij tot zijn verdediging op dat het bezit (κτῆσις) op zichzelf niets waard is, het gebruik (χρῆσις) daarentegen allen nadruk ontvangen moet. Wordt het besteed in een verkwistend en onmededeelzaam leven, dan verdient het afkeur; komt het echter ten goede aan een leven in orde, gemeenschapszin en vriendschap, dat zoowel nemen als geven in zich sluit, dan is dit oneindig veel beter. Hij stelde er prijs op met verstandige lieden om te gaan, die onder het volk meer dan onder de βαρυπλούτοι vertegenwoordigd waren, zijn oordeel is ingegeven door het feit „dat er veel goed geluk noodig is als πλοῦτος tot billijkheid (ἐπιεικεία) voeren zal, de meesten immers voert hij tot genotzucht en hoogmoed".

IV. Strabo.

Hoezeer deze geograaf ook een open oog heeft gehad voor de stoffelijke welvaart der landen die hij beschreef, louter voordeel ziet hij hierin niet. Mag een gebied al rijk zijn door het voortbrengen van kostbare producten als reukwerk en edelsteenen, voor hen die hiervan verstoken zijn is het leven toch niets minder dan voor de beter bedeelden [1]). Wanneer het van een bron te Halicarnassus heet dat haar water verslappend werkte op wie er van dronken, corrigeert de schrijver dit gevoelen, niet klimaat of water maar πλοῦτος en gemis aan zelftucht in levensinrichting zijn oorzaak van verslappende weelde [2]).

Nadeel van πλοῦτος is voorts dat anderen er door worden geprikkeld, dit maakt het bezit dubieus en geeft zorg. De historie van Delphi's tempelschat bewijst dit; eens van vele schatten voorzien is tijdens Strabo de tempel πενέστατον, het gewijd karakter der plaats bood geen beveiliging [3]).

Zoo was het ook juist het gerucht dat van den rijkdom der Arabieren ging, verworven door handel in reukwerk en kostbare steensoorten, waardoor Augustus een expeditie onder Aelius Gallus tegen hen uitzond, hij dacht of rijke vrienden in hen te zullen krijgen of rijke vijanden te zullen overwinnen. De uitslag was intusschen anders [4]).

[1]) II 5, 26: ὧν τοῖς σπανιζομένοις οὐδὲν χείρων ὁ βίος ἐστὶν ἢ τοῖς εὐπορουμένοις. [2]) XIV 2, 16: ἔοικε δὲ ἡ τρυφὴ τῶν ἀνθρώπων αἰτιᾶσθαι τοὺς ἀέρας ἢ τὰ ὕδατα· τρυφῆς δ' αἴτια οὐ ταῦτα, ἀλλὰ πλοῦτος καὶ ἡ περὶ τὰς διαιτὰς ἀκολασία. [3]) IX 3, 8: ἐπίφθονος δ' ὢν ὁ πλοῦτος δυσφύλακτός ἐστι, κἂν ἱερὸς ᾖ. [4]) XVI 4, 22.

Dat een goed gebruik van πλοῦτος mogelijk is, mag de Rhodische politiek illustreeren. Hun zorg voor het gemeenebest zoekt de massa der πένητες saam te houden, waartoe σιταρχία dienstig is, benevens liturgieën, zoodat de πένης voedsel heeft en in de behoeften der stad tevens wordt voorzien [1]).

V. Tweede Sophistiek.

De sophisten wier levens ons door Philostratus zijn geschetst, behooren over het algemeen tot de hoogere klassen der samenleving en genieten dienovereenkomstig luister en aanzien. Hun biograaf wijst er gedurig op, zoo bij Herodes Atticus, Adrianus, Rufus, Damianus en Hippodromus [2]). En van velen wordt uitdrukkelijk getuigd dat zij hun bezit gebruikten ten bate van de gemeenschap en van wie zich om steun tot hen wendden. Zoo helpt Antiochus zijn medeburgers en geeft hun extra koren als er tekort is, Alexander besteedt zijn πλοῦτος aan onberispelijke genoegens, Apollonius komt δεόμενοι te hulp, evenzoo Proclus en Damianus die gratis rechtsbijstand bood aan wie niet in staat was te betalen [3]). De meeste eer genoot wel Herodes Atticus, die volgens Philostratus het best van alle menschen zijn bezit gebruikt heeft. Dit duidelijk te doen uitkomen acht de schrijver gewenscht omdat πλοῦτος iets moeilijks en lastigs is, niet een heel gemakkelijk ding [4]). Verwijt men hem wel dat hij blind is, in dit geval is hij ziende geworden daar hij rondom zag naar allen en alles en zijn rijkdom belegde in ,,de gezindheden der deelhebbenden'' [5]). Taak van den deugdelijken gebruiker is behoeftigen te steunen en bij niet behoeftigen gebrek te voorkomen; als πλοῦτος ἀσύμβολος blijft,

---

[1]) XIV 2, 5 (corrupte plaats): δημοκηδεῖς δ' εἰσιν οἱ Ῥόδιοι, καίπερ οὐ δημοκρατούμενοι, συνέχειν δ' ὅμως βουλόμενοι τὸ τῶν πενήτων πλῆθος. σιταρχεῖται δὴ ὁ δῆμος καὶ οἱ εὔποροι τοὺς ἐνδεεῖς ὑπολαμβάνουσιν ἔθει τινὶ πατρίῳ, λειτουργίαι τέ τινές εἰσιν . . . . ὀψωνιαζόμενοι, ὥστ' ἅμα τόν τε πένητα ἔχειν τὴν διατροφὴν καὶ τὴν πόλιν τῶν χρειῶν μὴ καθυστερεῖν, καὶ μάλιστα πρὸς τὰς ναυστολίας. cf. H. van Gelder, Geschichte der alten Rhodier, 275. [2]) II pag. 56, 16; 93, 15; 101, 2; 107, 5; 115, 9. [3]) pag. 75, 6; 77, 11; 102, 27; 105, 7; 108, 6. cf. 107, 5 (over Damianus): αὐτός τε πλούτῳ ποικίλῳ καὶ πολυπρεπεῖ κατεσκευασμένος ἐπήρκει μὲν καὶ τοῖς δεομένοις τῶν Ἐφεσίων, πλεῖστα δὲ ὠφέλει τὸ κοινὸν χρήματά τε ἐπιδίδους καὶ τὰ ὑποδεδωκότα τῶν δημοσίων ἔργων ἀνακτώμενος. [4]) pag. 55, 24: τουτὶ δὲ μὴ τῶν εὐμεταχειρίστων ἡγώμεθα, ἀλλὰ τῶν παγχαλέπων τε καὶ δυσκόλων. [5]) pag. 56, 1 v.v.

is hij dood en zijn de schatkamers feitelijk een gevangenis [1].

Een dergelijk gebruik van πλοῦτος is alleen mogelijk als de sophistische παιδεία in voldoende mate als zedelijke grondslag kan vooropgesteld [2]). Ontbreekt deze, dan is schadelijke werking van rijkdom te duchten, immers is πλοῦτος een kwaad leermeester van teugellooze karakters (ἀκόλαστοι φύσεις); wie van πλοῦτος a.h.w. dronken is, wentelt zijn medemenschen hybris toe [3]).

SAAMVATTING.

De schrijvers wier getuigenis boven werd aangevoerd, verschillen onderling veel in tijd en milieu, maar zijn daarin eenigermate verbonden dat zij los staan van de populair-ethische traditie die tot op Socrates' dagen teruggaat, zoodat waar hun oordeel zich uitspreekt dit niet in die mate door historische invloeden is bepaald als bij vroeger besprokenen. Het ander karakter van hun geschriften spreekt hier trouwens ook mede.

Enkele en dan nog vroege gegevens uit het Hellenistisch tijdvak wijzen terug naar de oude waardeering van πλοῦτος, al is er deze beteekenisvolle nuanceering dat ook in de uitingen van lof als bij Theocritus de grondslag der levenshouding als in het karakter liggend wordt erkend en het gebruik van rijkdom aan strenge keur is onderworpen.

Nadrukkelijker zijn de eischen bij latere auteurs. Verstand en wijsheid moeten leiding geven aan de besteding van πλοῦτος, des te meer noodig omdat de gevaren van gierigheid en verkwisting blijven dreigen. De oude nadeelen van onrecht en willekeur zijn niet geweken, ook de waarde van 't bezit blijft betrekkelijk. Slechts een enkel maal als bij Strabo komt even de erkenning van een leven met beperkte middelen uit [4]), in bronnen van historischen aard kan een persoonlijke noot ook weinig verwacht worden. Wanneer Nicolaus omgang met lieden uit het volk beslist prefereert boven contact met minderwaardige rijken, mag hierin wellicht iets uitkomen van een vrijere houding uit het Oostelijk milieu

---

[1]) pag. 56, 7: ἔλεγε γὰρ δή, ὡς τὸν ὀρθῶς πλούτῳ χρώμενον τοῖς μὲν δεομένοις ἐπαρκεῖν, ἵνα μὴ δέωνται, τοῖς δὲ μὴ δεομένοις, ἵνα μὴ δεηθῶσιν. [2]) pag. 105, 17. [3]) pag. 51, 3; 55, 25. [4]) Hij stond onder Stoischen invloed, cf. Christ-Schmid[6] II 1, 409.

meegebracht tegenover Westersch standsbewustzijn [1]). Slechts bij de Sophisten der 2e eeuw is de bewondering voor πλοῦτος ongemengd aanwezig, zoo luidde als nergens elders in de door ons besproken periode. Hier is te letten op het sociaal gebruik van hun bezit door deze menschen, die hun biograaf als sociaal-voelenden teekent, en wellicht mag ook gewezen worden op de romantisch-repristineerende trekken die het cultuurideaal van hun richting kenmerkten, welke immers gaarne bij Athene's bloeitijd aansluiting zocht.

B. Oostersch-Grieksche bronnen.

§ 1. *Joodsch-Hellenistische gegevens.*

I. Philo.

In aansluiting aan de Aristotelische onderscheiding die τὰ περὶ ψυχήν, τὰ περὶ σῶμα, τὰ ἐκτός onderscheidt, acht Philo πλοῦτος in het algemeen te behooren tot de „uitwendige goederen", τὰ ἐκτὸς ἀγαθά, ook wel als τὰ ἐκτὸς πλεονεκτήματα aangeduid [1]). Elders heet het in Stoischen trant: geen enkel uitwendig iets is waarlijk goed, noch eenig lichamelijk goed, noch eenig deel der ziel, alleen de leidende functie (τὸ ἡγεμονικὸν) [2]). Of ook: de δικαιοσύνη verklaart alles wat tusschen ἀρετὴ en κακία in ligt, voor ἀδιάφορον, waaronder ook πλοῦτος valt [3]).

Van hier uit kan men een meer negatieve en een meer positieve waardeering van πλοῦτος bereiken.

Met al wat uitwendig is, deelt rijkdom de onzekerheid (ἡ ἀσαφεία) [4]), in een enkelen dag kan een groot bezit verdwijnen, rijkdom en roem zijn εἴδωλα καὶ ἀμενηναὶ σκίαι [5]). Blijdschap over zulke uiterlijke dingen is uitgesloten [6]). Wij maken slechts gebruik van vreemd bezit en hebben dit niet in eigendom, we moeten bedenken dat God het ons kan ontnemen [7]).

---

[1]) Overigens was hij zelf van zeer aanzienlijken huize, zie Christ-Schmid[6] II 1, 374. [2]) II 24, 24. IV 48, 20. II 227, 15. IV 212, 10. [3]) V 324, 19: ἐπειδὴ τὸ πρὸς ἀλήθειαν ἀγαθὸν οὐδενὶ τῶν ἐκτός, ἀλλ' οὐδὲ τῶν περὶ σῶμα, μᾶλλον δὲ οὐδὲ παντὶ μέρει ψυχῆς, ἀλλὰ μόνῳ τῷ ἡγεμονικῷ πέφυκεν ἐνδιαιτᾶσθαι. [4]) I 285, 30. [5]) IV 88, 13. [6]) V 7, 9. [7]) I 289, 1: κυρίως γὰρ οὔτε ἐπὶ χρημάτων ἢ κτημάτων περιουσίᾳ οὔτε ἐπὶ δόξης λαμπρότητι οὐδὲ συνόλως ἐπί τινι τῶν ἐκτὸς ἀψύχων τε ὄντων καὶ ἀβεβαίων καὶ ἐξ ἑαυτῶν τὰς φθορὰς δεχομένων χαίρειν ἔνεστι. [8]) I 198,5.

Grond van vertrouwen mag πλοῦτος niet zijn, ook aan den slechtsten valt hij ten deel; stel eens dat alleen verstandigen πλοῦτος ontvingen, dan was dit volstrekt geen eigen verdienste [1]). Zulks te meer omdat leeghoofden zich op hem verheffen, die voorbijzien dat πλοῦτος geen deel heeft aan het wezenlijk goede en aan verandering onderhevig is [2]). Een dwaas acht een rijke om zijn bezit al aanstonds lofwaardig en stelt τὸ φρόνιμον ἐν τῷ τυχηρῷ, terwijl juist het omgekeerde vereischt is omdat het onvaste door het blijvende moet geleid worden [3]). Voor kleine geesten zijn rijkdom en roem schadelijk [4]), maar tegen een nuchter doorzicht (νηφοῦσα διανοία) kan πλοῦτος niet op [5]).

Op hen die naar een dieper levensopvatting staan heeft de eisch vat dat πλοῦτος geminacht behoort te worden, in tegenstelling met de massa wier zinnen zijn omgekocht [6]). De aartsvaders zijn hierin reeds voorgegaan [7]). Wanneer wij ons aan de macht der ijdele waanvoorstellingen hebben onttrokken, wordt πλοῦτος als een schijnbaar goed erkend [8]).

Ook zijn er verschillende kwade gevolgen van πλοῦτος. Velen zijn er door opgeblazen geworden en tot ἀλαζονεία vervallen [9]), zooals die zich onder meer uit in een afkeer van alle εὐτελεία [10]), een opzettelijk streven naar grootdoenerij en teugelloosheid, en een menschentype toont dat als in een roes leeft [11]).

Wie zich πλοῦτος ten doel stelt en al zijn levensdaden daarop richt, verwikkelt zich in een menigte zonden, men zie de breede zondenlijst die ten hunnen laste komt [12]). Wat met moeite is bijeengegaard, bewaren de geldlievenden als een goddelijk kunstwerk in het verborgene [13]). Elders heet de geldgierigheid een prikkel tot de zwaarste overtredingen [14]); die zelfs de natuurwetten omverwerpt [15]), van een χρημάτων ἔρως heeft de geheele samenleving te

---

[1]) IV 58, 1: πλοῦτοι δὲ καὶ εὐγενείαι προσορίζονται μὲν καὶ τοῖς φαυλοτάτοις· εἰ δὲ καὶ μόνοις σπουδαίοις, ἐγκώμια προγόνων καὶ τύχης ἀλλ' οὐ τῶν ἐχόντων εἰσίν. [2]) V 75, 3 v.v.: λογισάμενος ὅτι πρῶτον μὲν ἀμέτοχα ταῦτ' ἐστὶ τῆς τοῦ ἀγαθοῦ φύσεως, ἐπεῖτα δ' ὅτι καιρὸν ὄξυν ἔχει τῆς μεταβολῆς, μαραινόμενα τροπὸν τινά, πρὶν ἀνθῆσαι βεβαίως. [3]) III 173, 1. [4]) IV 115, 2. [5]) II 215, 14. [6]) III, 77, 22: ἃ περίβλεπτα καὶ περιμάχητα ὁ πολὺς καὶ ἀγελαῖος ἀνθρώπων ὄχλος κρίνει δεδεκασμέναις μὲν ἀκοαῖς, δεδεκασμένῳ δὲ καὶ τῷ ἄλλῳ τῶν αἰσθητηρίων. cf. 115, 21. [7]) V 341, 9. [8]) II 180, 19. [9]) II 147, 1. [10]) V 90, 7 v.v. [11]) V 316, 17 v.v.; cf. 320, 16. [12]) II 238, 12. [13]) V 6, 6. [14]) V 223, 18. [14]) V 259, 2: ᾗ καὶ τὰ φύσεως ἀνατρέπεται νόμιμα.

lijden [1]). Velen die de hooggeroemde πλουθυγεία bezitten, schijnen het door een gewelddadig aan zich trekken zoover te hebben gebracht [2]).

Toch noemt Philo ergens πλοῦτος overdrachtelijk een ἀγαθὸν dat ons nut als het in onze macht is, dat ons ook verheuging geeft als het nog in de toekomst ligt [3]). Nader beschouwd behoort πλοῦτος tot een νεωτέρα τάξις τῶν ἀγαθῶν, evenals lichaamsschoon en eer [4]). Al wat de ἀρετὴ betreft, is πρεσβύτερον, de rijkdom in algemeen gangbaren zin een νεώτερον [5]).

Onder de voordeelen kan genoemd de bescherming die πλοῦτος aan het lichaam biedt, hij heet een δορύφορος σώματος [6]). Tot een volledig geluk behoort immers welvaart naar het uitwendige, een gezond en sterk lichaam en een ziel die in ἀρεταὶ leeft [7]). De rijke mag zijn overvloed niet opsluiten, maar moet deze voor den dag brengen en het leven der armen door μεταδόσεις steunen [8]). Wat men bezit moet goed gebruikt worden; de schoonheid van πλοῦτος komt uit in hulp aan behoeftigen [9]). De milde sfeer der wet leert de rijken ook deze gemeenschap [10]). En in voorspoed denke men ook om eigen en anderer tegenspoed, het verschil tusschen vroeger en nu geeft een aangename stemming [11]).

Dit maakt πλοῦτος nog allerminst tot een onbepaald goed. Er is een hoogere, ware πλοῦτος die „in den hemel rust" en door wijsheid en vroomheid wordt verworven [12]). Dit leidt ons tot het vaak genoemd verschil tusschen den rijkdom die τυφλὸς en die ziende, zelfs zeer scherp ziende is [13]). Deze laatste bestaat in een overvloed van ἀρεταὶ, die zelve volmaakt zijn [14]). Hij komt slechts voor bij eerwaarde en begenadigde menschen, als gave der wijsheid, door

[1]) IV 302, 23v.v. [2]) II 25, 7. [3]) I 132, 4: λεγέσθω γὰρ καὶ ταῦτα καταχρηστικώτερον ἀγαθά. [4]) II 180, 4. [5]) IV 48, 15. [6]) II 233, 7: δορυφόροι μὲν οὖν σώματος, πλοῦτος, εὐδοξία, τιμαὶ, ὀρθοῦντες αὐτὸ καὶ εἰς ὕψος αἴροντες καὶ γαῦρον ἀποδεικύντες, ὡς τἀναντία, ἀτιμία, ἀδοξία, πενία πολεμίων τρόπον καταράττουσι. cf. V 268, 10. [11]) III 65, 14. [12]) V 226, 2: προφερέτω δ' εἰς μέσον, ἵνα τὸ σκληροδίαιτον τῶν ἀπόρων ἱλαραῖς μεταδόσεσι λιπαίνῃ. [9]) IV 91, 5: περιουσιάζεις, μεταδίδου· πλούτου γὰρ τὸ κάλλος οὐκ ἐν βαλλαντίοις, ἀλλ' ἐν τῇ τῶν χρῃζόντων ἐπικουρίᾳ. cf. III 116, 118 waar sprake is van een ἔρανος aan arme vrienden. [10]) V 111, 24. [113]) V 138, 12. [12]) V 359, 19. [13]) De uitdrukking πλοῦτος τυφλὸς stamt van Plato (Leges 631 C.) en is door Philo veel aangehaald. Verder vinden we de woorden bij Plutarchus, Dio, Philostratus, Clemens Alexandrinus enkele malen. [14]) IV 6, 20; V. 91, 4.

middel van logica, ethica en physica waaruit de deugden opkomen[1]). Deze *ἀρετὴ* rust in het leidende deel der ziel, de grootkoning heeft ondanks zijn *πλοῦτος* die in schatkamers opgeborgen en *ἄψυχος* is nooit iets gezien, zelfs niet in den droom van deze *βλέπων πλοῦτος* [2]). Alleen de wijzen zijn erfgenamen van de *πλοῦτος ψυχικός* [3]). Wie dezen rijkdom bezitten, laten den anderen gaarne over aan de ‚blinden van verstand" [4]). Eerst deze *πλοῦτος* is het rechte tegendeel der *πενία* [5]). De dwaas die inzicht en zelfbeheersching mist, is van de ware *πλοῦτις* beroofd, de vriend der *καλοκαγαθία* bezit dezen allerscherpst zienden rijkdom [6]). Wie achterom ziet in plaats van vooruit en *πλοῦτος τυφλὸς* en al het uiterlijke najaagt, dien wacht een levenseinde als van de vrouw van Lot [7]). Wie op dezen blinden rijkdom steunen, geraken op dwaalwegen, bewonderen wat geen waarde heeft, verachten wat van nature kostbaar is en kunnen hun val niet ontgaan [8]). Daarentegen, de ziel die door God geweid wordt, in Hem alles bezit en *ἀπροσδεὴς ἄλλων* is, bewondert de *βλέπων πλοῦτος* [9]).

II. Josephus.

Bij zijn vermelding van Salomo's droom en gebed om een wijzen geest, vermeldt onze auteur nadrukkelijk met ingenomenheid dat zijn bede geen verzoek om *πλοῦτος* in eenigerlei vorm inhield, bij een jeugdig persoon zou dit niet ongewoon zijn geweest, daar verreweg de meesten zich hiervoor beijveren [10]).

Van de priesters bericht hij dat zij niet om rijkdom of andere toevallige voorrechten (*αὐτόματοι πλεονεξίαι*) in hun ambt zijn gesteld, maar krachtens zedelijke kwaliteiten[11]). Iets verder wordt

---

[1]) V 268, 12: *τοῦτον τὸν πλοῦτον σοφία χορηγεῖ διὰ λογικῶν καὶ ἠθικῶν καὶ φυσικῶν δογμάτων καὶ θεωρημάτων, ἐξ ὧν φύεσθαι τὰς ἀρετὰς συμβέβηκεν, αἷ τῆς ψυχῆς ὑποτέμνονται τὴν πολυτέλειαν εὐκολίας καὶ ὀλιγοδείας ἔρωτας ἐντίκτουσα κατὰ τὴν πρὸς θεὸν ἐξομοίωσιν.* [2]) V 289, 3 v.v. [3]) V 226, 14. [4]) VI 49, 10: *ἔδει γὰρ τοὺς τὸν βλέποντα πλοῦτον ἐξ ἑτοίμου λαβόντας τὸν τυφλὸν παραχωρῆσαι τοῖς ἔτ τὰς διανοίας τυφλώττουσιν.* [5]) V 267, 14. [6]) III 113, 6; 114, 8. [7]) IV 257, 8. [8]) V 91, 7; 268, 7: *εἰ δέ τινες τὸν τῆς φύσεως πλοῦτον παρ' οὐδὲν θέμενοι τὸν τῶν κενῶν δοξῶν διώκουσι, τυφλῷ πρὸ βλέποντος σκηριπτόμενοι καὶ ἡγεμόνι τῆς ὁδοῦ χρώμενοι πεπηρωμένῳ πίπτειν ἐξ ἀνάγκης ὀφείλουσιν.* [9]) II 106, 12: *ἥτις δὲ ὑπὸ θεοῦ ποιμαίνεται ψυχὴ τὸ ἓν καὶ μόνον ἔχουσα, οὗ τὰ πάντα ἐκκρέμαται, ἀπροσδεὴς εἰκότως ἐστὶν ἄλλων, οὐ τυφλὸν πλοῦτον, βλέποντα δὲ καὶ σφόδρα ὀξυδορκοῦντα θαυμάζουσα.* [10]) A. J. VIII 2, 1. [11]) c. Ap. II 21, 3.

de eeuwige waarde der wet hoog verheven boven rijkdom en bezit van steden en andere ἀγαθά, ook al moesten we deze verliezen, de wet blijft onsterfelijk [1]).

Is dus binnen zekere grenzen πλοῦτος als ἀγαθὸν te waardeeren, met de uitwassen staat het anders. De φιλοχρηματία veracht alle tuchtiging, de zucht naar winst is in den mensch sterker dan ééne andere prikkel, aldus merkt de schrijver op bij bespreking van het opensnijden van menschenlichamen om eventueel geldstukken te vinden, tegen Titus' bevel in [2]).

Deze onbedwingbaarheid der hebzucht illustreert de persiflage van het optreden van Gessius Florus te Jeruzalem. Had deze 17 talenten uit den tempelschat weggenomen, sommige opstandelingen hoonden hem openlijk en haalden geldstukken voor hem op als ware hij een armoedig en berooid man, een daad die hem echter nog meer prikkelde in zijn hebzucht [3]).

III. Pseudo-Phocylides.

Natuurlijk is πλουτεῖν ἀδίκως een verboden ding en wordt aan het onstandvastige van den rijkdom herinnerd [4]). Verder moet vooral de geldliefde het ontgelden, de moeder van alle kwaad, die onnoemelijke schade aan de menschen gebracht heeft en zoowel de wereld als de gezinnen met strijd en twist heeft vervuld [5]).

Wie veel πλοῦτος bezit wordt daardoor overmoedig en vervalt tot hybris [6]), daarom verheffe niemand zich op rijkdom, evenmin op wijsheid of kracht, al deze gaven komen van God die souverein is [7]). Daarom zij men niet spaarzaam met πλοῦτος, als sterfelijk mensch is er immers aan het bezit en genot ervan een grens gesteld, in den dood zijn πένητες en vorsten samen vereenigd [8]). Onder de huwelijksvoorschriften treffen we nog de bekende waarschuwing toch geen booze vrouw om haar rijkdom te huwen [9]).

In de Oracula Sibyllina wordt den rijke voorgehouden hoe hij zijn niet-bezittenden volksgenoot een deel van zijn oogst zal afstaan, daarin een φάτις θεοῦ volbrengend [10]).

---

[1]) c. Ap. II 38, 2. [2]) B. J. V 13, 5. [3]) B. J. II 14, 6: κανοῦν περιφέροντες ἀπήτουν αὐτῷ κέρματα καθάπερ ἀκλήρῳ καὶ ταλαιπώρῳ. τούτοις οὐκ ἀνετράπη τὴν φιλαργυρίαν, ἀλλ' ἐπὶ τὸ μᾶλλον χρηματίσασθαι παρωργίσθη. [4]) vs. 5, 27. [5]) vs. 42 v.v. cf. Or. Sib. II 235. [6]) vs. 62. [7]) vs. 53 v.v. [8]) vs. 109. [9]) vs. 109. [10]) III 243 v.v.

SAAMVATTING.

Meer dan bij de beoordeeling van πενία het geval bleek, is het oordeel over πλοῦτος door Grieksche invloeden beheerscht.

Reeds aanstonds waar Philo de ethische terminologie van oudere scholen ten eigen behoeve overneemt, komt dit uit. Naast meer algemeene nadeelen ziet hij in πλοῦτος, dat als alle uitwendige dingen een verschillend gebruik toelaat, vooral het gevaar schuilen dat men er door opgeblazen wordt, zich tot een menigte van zonden laat verleiden en in 't eind aan de geldzucht ten prooi valt. De wijze daarentegen moet zich van al deze strevingen geheel los weten en tot een vrij oordeel in staat zijn.

Slechts overdrachtelijk mag πλοῦτος als iets goeds worden aangemerkt. En het meest waardevolle waartoe bezit kan dienen, is daadwerkelijke steun waardoor armen worden geholpen. Hier vindt Philo weer aansluiting bij de O. T. wetgeving, die tot deze hulpverleening opwekt. Terwijl hij tenslotte in zijn vergeestelijking den waren πλοῦτος stelt in ethische deugden en geheel los maakt uit den stoffelijken levenskring.

§ 2. *Christelijke auteurs.*

I. APOSTOLISCHE VADERS EN APOLOGETEN.

In de Didache geldt onder de kenmerken van den weg des doods de πλεονεξία, op dezen weg wandelen wie de ijdelheid liefhebben, waarin ook rijkdom is begrepen, niet slechts zij die tegenover armen en verdrukten een hoog standpunt innemen, ook de παράκλητοι πλουσίων worden onder hen gerekend. Dat er ook rechtvaardige πλούσιοι zouden zijn in de gemeente, valt buiten den gezichtskring van het geschrift [1]).

Alle leden des lichaams hebben elkaar noodig, aldus Clemens Romanus, de sterke moet zorgen voor den zwakke en de zwakke acht geven op den sterke, zoo moet de rijke den arme hulp bieden, welke laatste zijnerzijds aan God zijn dankbaarheid zal uitspreken. Deze rijken zullen weinige in aantal zijn geweest, de gemeente heeft vertroosting noodig als zij ziet hoe onrechtvaardigen in rijkdom en kinderen Gods in druk leven [2]).

[1]) 5, 1. 2. [2]) I 38, 2: ὁ πλούσιος ἐπιχορηγείτω τῷ πτωχῷ. Terecht merkt R. Knopf herbij op: die Beurteilung von arm und reich ist bei Hermas ganz anders eingestellt wie bei Clemens.

De Christenen die tot navolgers Gods geroepen zijn, schrijft de brief aan Diognetus, kunnen hun taak niet volbrengen als zij hun naaste verdrukken, en meer willen hebben dan de zwakkeren, het rijk zijn en gewelddadig behandelen van minderen strijdt met alle gelukzaligheid [1]).

Justinus schrijft dat God ons in zijn woord leert op Hem die alles geschapen heeft ons vertrouwen te stellen en alleen van Hem redding en hulp te begeeren, dus niet zooals de overige menschen te rekenen op behoud dank zij hun *γένος* of *πλοῦτος*, wijsheid of kracht [2]). Meer dan een zijner tijdgenooten trekt Hermas tegen rijkdom te velde. Wie de goederen dezer wereld zoeken te verwerven en pralend op hun rijkdom de toekomstige goederen niet zoeken en natuurlijk ook geen rechtvaardige gedachten koesteren, vervallen het eeuwig oordeel [3]).

De vraag naar de positie der rijken in de Chr. gemeente voert hem in de ,,toren-allegorie'' tot een uitweiding over dit punt. Als witte ronde steenen, die zonder meer in het bouwwerk niet passen, worden zij voorgesteld. Het bezwaar tegen hen is dat in tijden van vervolging de rijkdom het wint van het geloof en zij den Heere verloochenen ter wille van hun bezit en zaken. Bruikbaar worden zij eerst als hun rijkdom wordt afgehouwen. Ook Hermas, als middelmatig bezitter reeds *πλούσιος* geheeten, had dit zelf ondervonden [4]). Als zondaars worden zij niet uitgestooten, wel terzijde gelaten tot hun boete en bekeering is volbracht [5]) en hun geloof is versterkt, binnen den daartoe gelaten tijd. Hermas zelf is ook behouden gebleven te midden van zijn vroeger zondig leven dank zij zijn blijvend geloof en ingespannen onthouding [6]) .

Voor geloovigen die nog in hun rijkdom verstrikt voortleven, zijn de goddelijke gelijkenissen onverstaanbaar [7]). Ook als het nog niet zoover gekomen is, dat het geloof in tijden van vervolging geloochend wordt, past toch de boete aan wie in hun zaken ver-

[1]) ep. ad Diogn. 10, 5. [2]) Dial. 102, 6. [3]) Vis. I 1, 8: *οἱ δὲ πονηρὰ βουλευόμενοι ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν θάνατον καὶ αἰχμαλωτισμὸν ἑαυτοῖς ἐπισπῶντες, μάλιστα οἱ τὸν αἰῶνα τοῦτον περιποιούμενοι καὶ γαυριῶντες ἐν τῷ πλούτῳ αὐτῶν καὶ μὴ ἀντεχόμενοι τῶν ἀγαθῶν τῶν μελλόντων.* [4]) Vis. III 6, 5—7. [5]) III 5, 5. [6]) II 3, 1 v.v. [7]) Mand. X 1, 4: *οἱ μηδέποτε ἐρευνήσαντες περὶ τῆς ἀληθείας . . . . ἐμπεφυρμένοι δὲ πραγματείαις καὶ πλούτῳ καὶ φιλίαις ἐθνικαῖς καὶ ἄλλαις πολλαῖς πραγματείαις τοῦ αἰῶνος τούτου· ὅσοι οὖν τούτοις πρόσκεινται, οὐ νοοῦσι τὰς παραβολὰς τῆς θεότητος.*

strikt zijn en zich onttrekken aan de gemeenschapsoefening met de gemeente, het κολλᾶσθαι τοῖς ἁγίοις [1]). Erger is het gesteld met Christenen die zich boven hun medebroeders verheffen en bij de heidenen in aanzien zijn. Bepaald anti-Christelijk is hun levenshouding nog niet, maar het verkiezen van omgang met de heidenen en de hoogheid tegen hun geloofsgenooten eischen een strenge en haastige boete [2]). Blijft deze uit, dan wacht hen de dood, anders mogen zij ,,in den toren ingaan''. Zakenmenschen en rijken — Hermas tracht hen uiteen te houden — staan beiden schuldig aan individualistische neigingen, onttrekken zich aan de gemeenschap van Gods knechten, hun ingang in Gods rijk is moeilijk, slechts na haastige boete mogelijk [3]).

Dit κολλᾶσθαι τοῖς ἁγίοις omvat ook dat de rijke niet alleen zichzelf van zijn bezit te goed mag doen en de behoeftigen laat schade lijden. De gedachte van het komend gericht drijve hem er toe zijn goede werken te vermeerderen opdat de ,,deur van den toren'' niet voor hem dicht ga [4]). Laten zij zich in plaats van akkers ψυχαὶ ἠλιβόμεναι winnen, wat ge van God hebt ontvangen, zoo klinkt de vermaning, besteed dat aan weduwen en weezen. Deze bestemming is het doel waarmee ge uw bezit hebt ontvangen, geen verdriet, enkel vreugde zult ge er van hebben [5]). Zoo steunen zij de zielen der armen en dezen van hun kant steunen de rijken door hun gebed. Bij een dergelijk gebruik van πλοῦτος past zelfs een zaligspreking: gelukkig zij die bezit hebben en tot het inzicht komen dat dit van God komt, wie dit inziet kan anderen een dienst bewijzen [6]). Ook zij die door hun rijkdom aanvankelijk blind waren voor de waarheid, mogen toch nog wat behouden als zij het geloof niet verloren hebben. Een deel wordt hun gelaten om daarvan goed te doen [7]). En aan het einde van het werk klinkt nogmaals tot de bezittenden de opwekking: doet goede werken met groote haast, om uwentwil is de torenbouw onderbroken [8]).

---

[1]) Sim. VIII 8, 1 v.v. [2]) VIII 9, 1 v.v. [3]) Sim. IX 20, 1 v.v. [4]) Vis. III 9, 2—6. [5]) Sim. I 9: εἰς τοῦτο γὰρ ἐπλούτισεν ὑμᾶς ὁ δεσπότης, ἵνα ταύτας τὰς διακονίας τελέσητε αὐτῷ. [6]) Sim. II 8: οὕτως καὶ οἱ πένητες ὑπὲρ τῶν πλουσίων ἐντυγχάνοντες πρὸς τὸν κύριον πληροφοροῦσι τὸν πλοῦτον αὐτῶν, καὶ πάλιν οἱ πλούσιοι χορηγοῦντες τοῖς πένησι τὰ δέοντα πληροφοροῦσι τὰς ψυχὰς αὐτῶν. [7]) Sim. IX 30, 4. [8]) Sim. X 4.

II. Clemens Alexandrinus.

Een akropolis van slechtheid is πλοῦτος die verkeerd bestuurd wordt [1]), wie haar altijd aanstaren zijn voor het koninkrijk der hemelen verloren, ze leven weelderig in verkwisting. Veel wordt aan kostbare luxevoorwerpen versmeten [2]). Voorts is slemperij (γαστριμαργία) een gevolg van blindmakenden rijkdom, die niet scherp ziet, en een βίος ἐπιγάστριος te voorschijn roept [3]).

Gelet op deze slechte gevolgen is geldliefde verfoeielijk, ze doet den mensch blozen voor een goeden wandel en overreedt hem tot allerlei leelijks [4]). De geldgierigheid anderzijds, reeds door Paulus verfoeid, verschijnt te zamen met andere zonden en haar aanhangers worden door den Heere verstooten, zij is een vrucht der begeerlijkheid [5]). Alle κακίαι spruiten uit φιλαργυρία en φιληδονία voort, zoodat de echte wijze van al haar smetten vrij moet zijn [6]).

Als een Stoïsche term klinkt de uitspraak: goed is de rechtvaardige en verstandige, niet ὁ πλούσιος [7]). Groote stoffelijke rijkdom, gepaard met onrecht en hoovaardij, is ondanks alle pronk in dit leven ongelukkig en ellendig, om van het hiernamaals maar te zwijgen [8]).

Clemens vergelijkt πλοῦτος met een ἑρπετόν, dat als iemand het niet met handigheid weet aan te pakken, zich om de hand windt en bijt. Slechts een behandeling uit de hoogte geeft de kans om het dier met een bezwering van den Logos te vermorzelen [9]). De ware hoogheid van geest komt juist uit in het minachten van πλοῦτος, niet in het zich er op laten voorstaan, zij dankt haar meerderwaardigheidsgevoel aan een σοφία die niet voor geld te koop is [10]). Een verwerven van πλοῦτος in den buidel hindert ons, die op onzen reis naar de waarheid lichtgegord moeten zijn, zorg voor lastdieren of slaven verhindere nooit onze handreiking aan δεόμενοι [11]).

Wie met hartstochtelijke liefde aan zijn bezit hangt, wordt daar-

---

[1]) Paed. II 38, 5. [2]) II 111, 2. cf. II 125, 1. III 34, 2. [3]) II 14, 4. [4]) III 37, 2. [5]) III 79, 2. Str. III 63, 3. [6]) Str. VII 75, 3. [7]) Paed. II 121, 4. [8]) III 34, 4. [9]) III 35, 1. [10]) II 39, 4: πλοῦτος δὲ ἄριστος ἡ τῶν ἐπιθυμιῶν πενία καὶ ἡ μεγαλοφροσύνη ἡ ἀληθής, οὐ τὸ ἐπὶ πλούτῳ μεγαλοφρονεῖν, τούτου δὲ καταφρονεῖν. . . . . σοφία δὲ οὐκ ὠνητὴ νομίσματι γηίνῳ οὐδ' ἐν ἀγορᾷ ἀλλ' ἐν οὐρανῷ πιπράσκεται κτλ. [11]) III 38, 2.

door verhinderd den roep tot den maaltijd, symbool van de roeping tot het geloof, op te volgen [1]).

Wel in navolging van Philo wordt aan ieder volgeling van God de patriarch Abraham als type van *πλοῦτος*-verachting voorgehouden, waar hij als *ἔπηλυς* zijn overvloed had prijsgegeven [2]).

Hierbij blijft het echter niet. De schrijver is te zeer werkelijkheidsmensch dan dat hij met het negatieve volstaat en het licht der Schrift wil hij er ook over laten vallen. Een goed *πλουτεῖν* is door God niet verboden, wel een onrechtmatige en onverzadelijke rijkdom [3]). Christus zelf heeft hen die den rijkdom voor zich wilden houden zonder hulpbetoon aan behoeftigen tot *μετάδοσις κοινωνίας* aangespoord [4]). Hiermee correspondeert Clemens' gevoelen dat vermogen niet tot eenzaam genot, maar tot *μετάδοσις κοινωνική* bestemd is [5]). Uit het feit dat God Zijn Logos aan ons geslacht gemeenschappelijk gaf, volgt het *κοινὰ τὰ πάντα* [6]). Niet naar eigen genot van bezit moet gevraagd, maar veeleer: waarom zou ik mijn bezit niet aan behoeftigen mededeelen? Van Godswege ontvangen wij vrijmacht tot het gebruik, voorzoover noodig, maar dit gebruik moet gemeenschappelijk zijn [7]) en zonder afhankelijkheid als *ἄρχοντες* er boven staande [8]). Dat één zwelgt en velen gebrek lijden past niet. Kortom, van *πλοῦτος* moet een waardig gebruik worden gemaakt en menschlievend worden meegedeeld [9]). De weldadigheid jegens menschen is een kostbaar bezit voor wie God navolgt [10]). En elders lezen wij dat niet die heeft en bewaart, maar slechts wie meedeelt *πλούσιος* is, het meedeelen en niet het bezitten geeft den rijke te zien [11]). Hier geldt dat Christus als rijk niet rekent naar de gave, maar naar de keuze (*προαίρεσις*) [12]). Waar nu het *εὐμετάδοτον* een vrucht der ziel is, is daar de eigenlijke plaats van *πλοῦτος*. Deze bestaat in rechtvaardigheid en is een onvervreemdbaar bezit [13]). Niet kostbare voorwerpen zijn van hooge

[1]) Str. IV 31, 1: Clemens laat met de vossen in hun holen hier bedoeld zijn de in den grond gravende rijken. [2]) Paed. III 12, 4. [3]) Str. III 56, 1: *καλῶς οὖν πλουτεῖν οὐ κεκώλυκεν, ἀλλὰ γὰρ τὸ ἀδίκως καὶ ἀπλήστως πλουτεῖν.* cf. VI 157, 2. [4]) III 86, 4. [5]) Paed. II 14, 6. [6]) II 120, 3. [7]) II 120, 5: *δέδωκεν γὰρ ὁ θεὸς οἷδ' ὅτι τῆς χρήσεως ἡμῖν τὴν ἐξουσίαν, ἀλλὰ μεχρὶ τοῦ ἀναγκαίου, καὶ τὴν χρῆσιν κοινὴν εἶναι βεβούληται.* [8]) Paed. II 9, 2. [9]) III 34, 1: *πλούτου τοίνυν μεταληπτέον ἀξιολόγως καὶ μεταδοτέον φιλανθρώπως.* cf. II 129, 1. [10]) II 36, 2. [11]) III 35, 5: *ὥστε οὐχ ὁ ἔχων καὶ φυλάττων, ἀλλ' ὁ μεταδίδους πλούσιος, καὶ ἡ μετάδοσις τὸν μακάριον, οὐχ ἡ κτῆσις δείκνυσι.* [12]) Str. IV 35, 1. [13]) Paed. III 36, 1 v.v.

waarde, maar de *ἀρετή*, een denkwijze die de Schepper ons ter toepassing geeft [1]). Zoo kan de ware *πλοῦτος* ook genoemd een overvloed in daden volgens de *ἀρετή* [2]).

Het geloof is de schat des behouds tegenover den ,,gelijkvloerschen rijkdom'', wie echt deugdelijk is bezit een hemelschen schat, welke allen lof waardig is [6]). In dien zin is alléén de Christen rijk [3]); dit sluit mede in het behoefteloos zijn van hen wien de Logos rijkdom schenkt [4]); de ware wijze is dan ook rijk door zijn behoefteloosheid, daar hij *ὀλιγοδεὴς* is en alles goeds bezit door de kennis van het goede [5]).

De homilie: *Τίς ὁ σῳζόμενος πλούσιος* verdient afzonderlijke bespreking, daar zij Clemens' denkbeelden over *πλοῦτος* en het gebruik ervan onder Christenen samenvat en als zoodanig in de oud-Christelijke literatuur een unieke plaats inneemt.

De schrijver begint zijn ontstemming te kennen te geven jegens lieden die de rijken zonder meer bejubelen, deze menschen handelen goddeloos en misdadig, daar zij de harten der rijken nog hoovaardiger maken op hun bezit, waar veel meer van moest worden afgehouwen. Clemens zelf stelt hiertegenover den eisch tot medewerking aan hun heil, wie de waarheid bezit mag op *ἔργα ἀγαθὰ* zich beroemen. Dat voor den Christen-rijke het heil moeilijker te verwerven schijnt dan voor anderen, komt met name door onjuiste Schriftkennis en verwaarloozing van goede werken. Tweeledig is hier de taak van ieder waarheids- en broederlievende: juiste verklaring der Schriftwoorden en voorts een leiden tot de vereischte daden, dan zal hun vertwijfeling verdwijnen. Uitgaande van Marcus 10: 17—31 begint Clemens in caput 5 zijn uitlegging, waarin hij den verborgen zin met onderzoek en begrip wil naspeuren. De vraag van den jongen man stelt Christus op prijs, het gaat om het eeuwige leven, om de rechte kennis van God. Christus wijst hem er op dat zijn wetswerken onvruchtbaar zijn, het volle leven

---

[1]) III 35, 2: *ἡ ἀρετή, ὅς ἐστι λόγος διὰ τοῦ παιδαγωγοῦ παραδιδόμενος εἰς ἄσκησιν.* [2]) Str. VI 99, 5: *πλοῦτος μὲν γὰρ ἀληθὴς ὁ ἐν ταῖς κατὰ τὴν ἀρετὴν πράξεσι πλεονασμός.* [3]) Protr. 93, 3; Paed. III 34, 3. [4]) Protr. 122, 4. [5]) Paed. III 40, 3: *ὁ παιδαγωγικὸς ἡμῶν οὗτος λόγος τὸν πλοῦτον ἡμῖν δίδωσι, καὶ πλουτεῖν οὐ φθόνος τὸ ἀνενδεὲς κτωμένοις δι' αὐτοῦ.* [6]) Str. VII 18, 2: *πλουτῶν μὲν ὡς ὅτι μάλιστα ἐν τῷ μηδενὸς ἐπιθυμεῖν, ἅτε ὀλιγοδεὴς ὢν καὶ ἐν περιουσίᾳ παντὸς ἀγαθοῦ διὰ τὴν γνῶσιν τἀγαθοῦ.*

mist hij alsnog. Of hij dit krijgen zal, hangt wat hem zelf betreft van zijn keuze af, maar over Christus' eisch ontzet is hij heengegaan; oogenschijnlijk betoonde hij een goed voornemen, maar te midden van al zijn bezigheden was hij niet bereid „het ééne werk des levens" te volbrengen. De eisch: *πώλησον τὰ ὑπάρχοντά σου* moet niet letterlijk verstaan als een afstand doen van bezit, maar beteekent *τὰ δόγματα τὰ περὶ χρημάτων ἐξορίσαι τῆς ψύχης*. Bezitloosheid zonder meer is op zichzelf niet benijdbaar, arme stumpers zijn eo ipso nog niet gelukzalig, het is ook niets nieuws *πλοῦτος* vaarwel te zeggen en aan armen of aan zijn vaderstad te schenken, wat velen reeds lang voor Christus gedaan hebben, zij het ook uit verschillend motief [1]).

Het nieuwe in den eisch van Christus is: ziel en gezindheid te bevrijden van de lagere *πάθη* en radicaal uit te bannen al wat met dit streven strijdt. Was vroeger verlies van bezit meestal gepaard met uitbreiding der hartstochten, verheffing boven medemenschen, thans dreigt nog dezelfde mogelijkheid, ondanks het verlies kan de begeerte blijven voortleven en een sterk gevoel van gemis opwekken. Veel nuttiger is daarentegen een voldoend bezit met passende hulp aan anderen. Bezitloosheid zou de *κοινωνία* onder menschen opheffen. Bovendien strijdt deze eisch met vele Schriftplaatsen, waaruit helder blijkt hoe Christus een *δικαία χρῆσις* van het bezit gebiedt, met den eisch der bezitloosheid zou die tot vervulling van elkaars behoeften onvereenigbaar zijn. Slechts een werktuig is *πλοῦτος*, van nature tot dienen niet tot heerschen geneigd, voor het gebruik ervan is de mensch maatgevend. Kortom, niet het bezit moet verwijderd, maar de zielshartstochten die het goed gebruik ervan verhinderen.

Nog langs anderen weg komt Clemens tot gelijke conclusie. Hij vraagt: ziet de eisch op dingen na wier wegneming de *πάθη* overblijven of op andere na wier verwijdering het bezit bruikbaar wordt. Vaststaat dat verlies van bezit op den rijkdom aan hartstochten niet van invloed behoeft te zijn, derhalve geen zedelijk voordeel biedt, waar het verlies slechts *ἀδιάφορα* betrof. Alleen van

[1]) Q. d. s. 11, 4: *οὔτε καινὸν τὸ ἀπείπασθαι πλοῦτον καὶ χαρίσασθαι πτωχοῖς ἢ πατρίσιν, ὃ πολλοὶ πρὸ τῆς τοῦ σωτῆρος καθόδου πεποιήκασιν, οἱ μὲν τῆς εἰς λόγους σχολῆς καὶ νεκρᾶς σοφίας ἕνεκεν, οἱ δὲ φήμης κενῆς καὶ κενοδοξίας, Ἀναξαγόραι καὶ Δημόκριτοι καὶ Κράτητες.*

schadelijke dingen moet men zich ontdoen, die geen goed gebruik toelaten, in 't algemeen geldt dat het uitwendige niet schaadt (*τὰ δ' ἐκτὸς οὐ βλάπτει*).

Eerst de zoo van *πάθη* gereinigde ziel hoort de roep: volg mij. Wie zijn bezit als gave Gods erkent, er den Gever mede dient in den steun aan broeders en zelf er vrij tegenover staat, zelfs verlies er van rustig kan dragen, die is de geprezene *πτωχὸς τῷ πνεύματι*. Daarentegen, wie al zijn *πλοῦτος* in de ziel draagt en gedurig op, vermeerdering bedacht is, kan het koninkrijk der hemelen niet begeeren. Met den dubbelen schat (Mt. 12 : 34) correspondeert ook een dubbele *πλοῦτος, ἀγαθῶν καὶ κακῶν*; ook een dubbele *πτωχεία* de ééne *μακαρίστη*, de andere *πτωχοὶ* zijn *ἄθλιοι*.

Het begrip *πλούσιος* moet eveneens wetenschappelijk bepaald worden, het heil hangt enkel en alleen af van de *ἀρετὴ ψυχῆς*. Een volstrekt onbemiddelde kan dronken van begeerten blijken en een aan bezit rijke tevens nuchter en arm aan lusten. Het tweeërlei levenseinde van den mensch wordt door zijn zielsgesteldheid bepaald, de tegenstelling is *πλούσιος τῶν ἀρετῶν* en *πλουτῶν κατὰ σάρκα*, zoo ook bij de *πτωχοί*. Wie in den geest niet arm en in God rijk is, eischt van den naar de wereld niet arme en in *παθή* rijke den verkoop van zijn zielsbezit, dat is: het inbrengen van een nieuwen *πλοῦτος* in de ziel die het eeuwige leven geeft [1]).

De jonge man in de gelijkenis, die niet inziet hoe iemand tegelijk rijk en arm kan zijn, gaat neerslachtig weg en maakt het moeilijke daardoor voor zich zelf onmogelijk, hoewel dit toch heel goed anders kon als iemand zich op de *πλοῦτος νοητὸς καὶ θεοδίδακτος* richt en de *ἀδιάφορα* goed leert gebruiken. De overigens geheel onvermogende discipelen, die zich zelf nog niet van alle *πάθη* vrij weten, worden bevreesd voor hun eigen zaligheid. Hier geeft Christus' antwoord uitkomst, de *ἀπάθεια* volbrengt de mensch uit zichzelf niet geheel, goddelijke kracht komt hem er bij te hulp.

Wij hebben alles verlaten, zegt Petrus, d.w.z. ons oude geestelijke bezit en zielekwalen weggeworpen en zijn den Meester gevolgd. Jezus' antwoord spreekt van het loon dat na prijsgeving van alles wacht. Wordt ge door uw bezit overweldigd, werp het dan van u

[1]) cap. 19, 3. cf. Str. IV 29 1: *ὑπάρχοντα δέ φασί τινες αὐτὸν εἰρηκέναι τὰ ἐν τῇ ψυχῇ ἀλλότρια, καὶ πῶς τοῖς πτωχοῖς ταῦτα διανέμεται, οὐκ ἔχουσιν εἰπεῖν· ἀλλ' ὁ θεὸς γὰρ πάντα πᾶσι μερίζει κατ' ἀξίαν δικαίας οὔσης τῆς οἰκονομίας.*

weg. Reeds in dezen tijdskring zal u loon volgen, ook tot bezittenden gaat de roeping uit, bij een (inwendige) vervolging moeten zij alle bezit en vrienden verlaten en tot Christus vluchten. Dat de eersten de laatsten zijn en omgekeerd, geldt van allen, breeder kan Clemens er in dit verband niet op ingaan, het programma van zijn taak mag als uitgevoerd gelden, dat nl. Christus de rijken niet om hun bezit heeft uitgesloten als ze naar Gods geboden luisteren en het eeuwige leven boven het tijdelijke waardeeren. Wie vóór zijn bekeering goed had verkregen doet geen onrecht, nog minder wie rijk is geboren, dan zou het onrecht aan Gods zijde zijn en was πλοῦτος slechts χορηγὸς καὶ πρόξενος θανάτου. Wie binnen den kring van zijn bezit maat houdt en God vreest, is πτωχὸς ταῖς ἐντολαῖς, vrij, onoverwinnelijk, zonder kwaal, onverwondbaar door χρήματα.

Met caput 27 is de uitlegging ten einde en begint de nabetrachting. Op grond van het voorafgaande staat vast dat het verwerven van het heil voor rijken niet insluit het prijsgeven van πλοῦτος, ze moeten leeren hoe deze te gebruiken is en hoe het ware leven wordt verkregen. Thans moet bezien „welke hoop de Zaligmaker hen toezegt en hoe het gehoopte in 't bezit komt".

De dusgenaamde hoofdsom der wet eischt allereerst liefde tot God, waaruit wij de ἀφθαρσία verkrijgen, vervolgens liefde tot den naaste als onszelf. Deze laatste „bot uit in weldadigheid". De liefde tot den naaste richt zich allereerst op Christus, dan op de geloovigen, waarbij o.a. Mt. 25 : 34—40 geciteerd wordt. Men moet zoeken weldadigheid te doen aan waardige geloofsgenooten. De αἰώνιος σκηνὴ is het loon der κοινωνία. Ieder rijke moge zich hierheen richten en niet naar aardsche schatten omzien. Niet op eenmaal is deze houding voltooid, er past volharding bij. De kring mag niet te eng genomen, vergissing is mogelijk, bij twijfel liever de onwaardigen nog maar welgedaan ter wille der waardigen. De afstootende uiterlijke verschijning make nooit blind voor den innerlijken rijkdom. Door uw naarstigheid verwerft ge met uw πλοῦτος voor ziel en lichaam een leger trawanten (δορύφοροι), uit allerlei rang samengesteld, dat wonderen vermag en u tot onmisbaren steun is.

In caput 37 zet de schrijver een breeden lof der ἀγαπὴ in, spreekt verder over berouw, vergeving, bekeering. Tot dit laatste is noodig

dat de fiere, machtige rijke zich een mensch Gods als ἀλείπτης en κυβερνήτης voorstelt, dat hij althans voor één eerbied en vrees koestert, althans van één vrijmoedigheid kan verdragen.

Dat bij een oprechte bekeering de hoop op het heil genoegzaam blijft, illustreert ten besluite een verhaal over den apostel Johannes waarvan de strekking is saam te vatten in de vermaning dat, wie zich niet wil bekeeren, niet aan God de schuld geve of aan πλοῦτος of aan zijn val, maar aan zijn eigen ziel die vrijwillig omkomt.

III. Julianus Apostata.

Om zijn bestrijding der Christelijke opvattingen, gepaard met een poging om de moreele principes zijner tegenstanders naar eigen erf over te planten, verdient eindelijk keizer Julianus nog onze aandacht.

Dat de van ouds bestaande en door de goden gesanctioneerde wetten verwaarloosd worden en vergeten, schrijft hij op rekening van πλοῦτος en τρυφή [1]).

In een brief aan Ecdicius is sprake van lieden die door overmatige begeerte naar πλοῦτος zelfs aan goud niet genoeg hebben en nu ook Georgius' boekenschat, waarop Julianus het oog heeft, willen machtig worden [2]). In zijn 2e oratie rekent hij πλοῦτος met lichaamskracht en schoonheid en voorname afkomst onder de dingen die ons misleiden en het terrein van het psychische ons niet laten betreden [3]). Elders heet πλοῦτος een νομιζόμενον ἀγαθόν, dat slechts uitwendig geluk brengt, en bij ἀρετὴ ver ten achter staat [4]). Echt verstandigen hebben genoeg aan den rijkdom der natuur zonder schadelijke begeerten [5]), zij is immers onverliesbaar. En als criterium dat den valschen Cynicus van den echten onderscheidt, geldt met name het eeren van πλοῦτος en het haten van πενία [6]). Wie over rijkdom te beschikken heeft zooals Julianus zelf, en dezen tot eer der goden wil besteden, helpe behoeftige armen, met name die van goed karakter zijn en door hun μεγαλοψυχία geen geld

---

[1]) pag. 154, 1. Bidez. [2]) pag. 185, 5. [3]) 82 A. Spanheim: ἡμᾶς δὲ δεκάζει μὲν πλοῦτος, δεκάζει δὲ ἰσχὺς καὶ ὥρα σώματος καὶ δυναστεία προγόνων ἔξωθεν ἐπισκιάζουσα, καὶ οὐκ ἐπιτρέπει διορᾶν οὐδὲ ἀποβλέπειν ἐς τὴν ψυχήν. [4]) 129 D., 194 B., 184 B. [5]) 85 A.: ὥρισται γὰρ ὁ τοιοῦτος πλοῦτος εὖ μάλα παρὰ τῆς φύσεως καὶ οὐκ ἔστιν αὐτοῦ στέρεσθαι οὔτε τοὺς ὄρνιθας οὔτε τοὺς ἰχθῦς οὔτε τὰ θηρία, ἀλλ' οὐδὲ ἀνθρώπων τοὺς σώφρονας. [6]) 198 B.

begeeren, bleef hun hulp achterwege dan ware dit smadelijk jegens de goden [1]).

De Arianen te Edessa zijn door πλοῦτος overmoedig geworden en hebben de Valentinianen openlijk aangevallen. Nu decreteert Julianus, onder verwijzing naar den Evangelischen eisch om het bezit prijs te geven, dat hun kerkekas aan de soldaten komt en hun grondbezit tot domein wordt verklaard. Zoo wil hij hen helpen tot het verkrijgen van een eeuwig koninkrijk, hun armoe zal hen bescheidener maken! [2])

SAAMVATTING.

Overziende wat ons hierboven uit Oud-Christelijke bronnen als oordeel over πλοῦτος bleek, mag geconcludeerd worden dat de kern hiervan ligt in de steeds weer herhaalde opwekking tot de bezittenden om, uit kracht hunner goddelijke roeping, van hun vermogen onbekrompen mede te deelen aan armere geestverwanten.

Alvorens dit naar de rechte wijze geschieden kan, moet uit het hart van den πλούσιος elk spoor van geldliefde en gierigheid zijn uitgeroeid zoodat hij met een zuiver geweten het gebod Gods bereidwillig gaat volbrengen en van zijn bezit met blijdschap mededeelt aan behoeftigen.

Wel blijken binnen dit kader verschillende nuanceeringen mogelijk. Bij Hermas spreekt voortdurend het gevoel van onrust en zorg voor hun eeuwig lot, met nadruk wijst hij op de gevaren die het Christelijk leven der πλούσιοι bedreigen. Dat er in rijkdom een prikkel ligt die tot afval leiden kan en dat het omgaan met andersdenkenden voor het geloof van rijken gevaarlijk worden kan, staat voor hem vast. Maar hoofdzaak is dat de rijke in een overvloedige weldadigheid zijn Christen-zijn als echt heeft te toonen, dat zijn goede werken dienen moeten tot bevestiging van zijn genadestaat.

Bij Clemens zijn de motieven aan de Schrift ontleend nauw saamgeweven met wat de populaire moralisten als de onafhanke-

---

[1]) pag. 157, 9 Bidez. [2]) pag. 196, 6 Bidez: τὰ χρήματα τῆς Ἐδεσσηνῶν ἐκκλησίας ἅπαντα ἐκελεύσαμεν ἀναληφθῆναι δοθησόμενα τοῖς στρατιώταις, καὶ τὰ χρήματα τοῖς ἡμετέροις προστεθῆναι πριβάτοις, ἵνα πενόμενοι σωφρονῶσι καὶ μὴ στερηθῶσιν ἧς ἔτι ἐλπίζουσιν οὐρανίου βασιλείας.

lijkheid en vrijheid, die van het uitwendige los is, den menschen alom aanprezen. Wel moet erkend dat hij veel meer dan Hermas met Schriftbewijzen werkt en in zijn uiteenzettingen niet anders dan toelichting der Schrift wil geven. De ascetische trek is bij hem veel zwakker, van een „religiöser Unterlegenheit" van den rijke is bij hem geen spoor [1]). Hij wil veel meer de rijken aantrekken, hen ervan doordringen dat hun bezit geen beletsel vormt voor hun zaligheid en dat de kracht van hun godsdienstige overtuiging tot die volheid moet uitgroeien dat hun levensinrichting en dus ook het gebruik hunner goederen dienstbaar wordt aan het aangenomen en geloofde beginsel. De schoonheid en onmisbaarheid der μετάδοσις is een vast punt in de Christelijke beschouwing van πλοῦτος. En wanneer Julianus haar den rijken aanprijst om, zoo te komen tot vernieuwing van de grondslagen der samenleving is dit geen gemeenplaats uit heidensche moralistiek, maar een bewuste navolging zijner tegenstanders.

---

[1]) Vergelijk M. Dibelius, Der Hirt des Hermas (1923) pag. 555

HOOFDSTUK IV.

DE PERSOONLIJKE HOUDING TEGENOVER *πενία* EN *πλοῦτος*.

Van de dagen van Solon af wordt in de classieke periode een matig bezit als de beste waarborg voor het levensgeluk der menschen voorgesteld, terwijl een veroordeeling van de gedurige jacht naar grooter bezit hiermede gepaard gaat. Daarnaast komt met Democritus het gevoelen naar voren dat de stoffelijke bezitstoestand van ondergeschikt belang is, onze innerlijke rust en vrede domineert over uitwendige omstandigheden, hetzij deze door *πενία* dan wel door *πλοῦτος* gekenmerkt worden. En later bij de Socratici wordt deze lijn doorgetrokken tot de wenschelijkheid van beperking der behoeften. Wijsgeerige naturen kennen edeler roeping dan concentratie van hun aandacht op materieele dingen. Een zekere maat van ascese is voor hen vereischte en even goed ook voor de gemeenschap der burgers die naar zedelijke bezonnenheid streven, welke levensrichting met een begeeren van *πλοῦτος* nu eenmaal onvereenigbaar is [1]).

A. WESTERSCH-GRIEKSCHE BRONNEN.

§ 1. *De opvattingen der wijsgeeren.*

I. CYNICI.

De levenswijze die Diogenes betracht en predikt, beveelt zich aan door haar eenvoud. Inderdaad is naar goddelijk plan het menschelijk leven uiterst gemakkelijk, om dit in te zien moet men slechts bekeerd zijn van begeerte naar het overtollige [2]). Deze houding, door vrije keuze gedragen en in zelfstandigheid zich ontplooiend brengt den mensch tot verachting van rijkdom, roem,

[1]) cf. Hemelrijk, pag. 130. [2]) D. L. VI 44.

genot en leven, stelt hem boven armoede en eerloosheid en inspanning en dood en stempelt hem zoo tot iemand van hoogen adel (εὐγενέστατος) [1]).

De hoogste wensch van Crates gaat uit naar bezit van rechtvaardigheid en een πλοῦτος die gemakkelijk te dragen en te bezitten is en voor het streven naar ἀρετή winst afwerpt, als resultaat daarvan zegt hij aan Hermes en de Muzen een wijding toe van reine deugden, die voor hem waardevoller zijn dan weelderige geschenken [2]). Ieder die zich op rechtvaardigheid toelegt, eert de voortreffelijkheid der εὐτελία, welke een dochter der σωφροσύνη is [3]). Voor wijzen als Crates en zijn geestverwanten is zij een onuitputtelijke rijkdom.

Phoenix eischt harmonie tusschen bezit en verstand, de menschen moeten in die mate rijk zijn als zij weten te denken [4]).

De anonyme schrijver κατὰ αἰσχροκερδείας verklaart liever te hebben wat hem zelf voldoende is en voor goed door te gaan dan πολλὰ πρήσσειν (regel 37) [5]).

Op Cynisch standpunt is dit tevreden zijn met het aanwezige een centrale eisch van het leven, wat bij Teles duidelijk uitkomt [6]). Het is niet te verbinden met eenig toegeven aan weeldezucht, afkeer van arbeid of vrees voor den dood als het ergste kwaad [7]). Intusschen zijn deze παρόντα niet voor ieder gelijk, in wat het lot geeft moet ieder zich schikken, al is het de rol van zwerver (ἀλήτης) en bedelaar (πτωχός) [8]). Pas op dezen grondslag is er plaats bij den een voor bezit dat in vrijgevigheid goed gebruikt wordt en bij den ander voor een moedig aannemen zonder kruiperij of ontevredenheid; beiden kunnen hun bezit goed en nuttig gebruiken hoe gering het ook mag zijn [9]). Afkeer van πενία berust op eigen verkeerde levenskijk, doordat we de beschuldiging niet tot onszelf richten[10]). Doen de menschen dit wel, dan verstaan ze teven hun taak: niet naar de leefwijze van gegoeden streven maar zich schikken naar wat er is, bij overvloed een breeder ontplooiïng, bij gebrek een enger beperking [11]). We mogen niet van de dingen zeggen dat ze

---

[1]) Stob. V 708, 9. [2]) fr. 1, 8 Diehl. [3]) fr. 2. [4]) 1, 2: ἀλλὰ δεῖ τοιαῦτ' αὐτοὺς πλουτεῖν, ὁκοῖα καὶ φρονεῖν ἐπίστανται. [5]) Diehl I pag. 295. [6]) pag. 41, 12; 52, 7: ἀρκεῖσθαι τοῖς παροῦσι. [7]) pag. 11, 5. [8]) pag. 5, 6; 52, 3. [9]) pag 6, 3 v.v. [10]) pag. 8, 6 v.v. [11]) pag. 11, 1: εὐπορία, διάστειλον· ἀπορία, σύστειλον.

duur of goedkoop zijn, of dit het geval is hangt van de inrichting van ons leven af [1]). Onze taak wordt er intusschen niet lichter op, om als een rijke γέρων te leven in volle vrijheid of als een arme γέρων waardig en gepast, is geen van beide gemakkelijk, een mensch moet beide gelijk kunnen; wie een groot vermogen goed kan gebruiken, slaagt ook in tegenovergestelde omstandigheden [2]). Ieder die boven dit alles verheven is, is vrij van vrees en gebrek en leeft onbezorgd zonder vleierij en in het genot van een sobere levenswijze [3]).

II. De Stoa.

Handhaaft Zeno een gepast gebruik van goud en zilver, zoo verbiedt hij met nadruk een zoeken of mijden van verdere adiaphora en beveelt het gebruik van eenvoudige en noodzakelijke dingen. Dit toch heeft voor dat de zielsgesteldheid des menschen ten opzichte hiervan niet door vrees of bewondering wordt beheerscht, de logos beslist over het afwijzen van wat niet volgens de natuur is. [4]) Deze practische aanwijzingen toonen den leerling der Cynici, ondanks gedeeltelijk andere motiveering. Zijn leerlingenkring bestaat voor een deel uit πτωχότατοι [5]).

Dwazen ontvluchten de orde van het heelal, in hun streven naar bezit zien ze de goddelijke wereldwet niet, zoo luidt de klacht van Cleanthes in zijn Zeushymne, zonder verstand werpen zij zich op hun begeerten naar eer of winstbejag of zinnelust [6]).

Cleanthes zelf is ἄγαν πένης, door nachtarbeid moest hij in zijn onderhoud voorzien en dat hij van zijn gehoor bezoldiging vroeg, bezorgde hem het verwijt van φιλαργυρία [7]). Toch prefereerde hij eigen bestaan boven dat der rijken die op den grond waar hij werkte zich vermaakten [8]). Ook op zijn naam staat de vaak herhaalde spreuk dat ware πλοῦτος bestaat in armoe aan begeerten [9]). Zijn correctie van Euripides' Electra 428 wijst aan dat zelfs een

---

[1]) pag. 13, 10. [2]) pag. 15, 5. [3]) pag. 44, 1. [4]) I 57, 18: ὅπως ἀδεὴ καὶ ἀθαύμαστον πρὸς τἆλλα τὴν διάθεσιν τῆς ψυχῆς ἔχοντες οἱ ἄνθρωποι, ὅσα μήτε καλά ἐστι μήτε αἰσχρά, τοῖς μὲν κατὰ φύσιν ὡς ἐπὶ πολὺ χρῶνται, τῶν δ' ἐναντίων μηδὲν ὅλως δεδοικότες λόγῳ καὶ μὴ φόβῳ τούτων ἀπέχωνται. [5]) Timon fr. 20 Diels. [6]) vs. 27 v.v. cf. v. Wilamowitz, Hellen. Dichtung II 260. In deze verzen zijn de βίος φιλότιμος, φιλοχρήματος, φιλήδονος achtereenvolgens geschilderd. [7]) I 103, 7; 104, 22. [8]) 134, 37. [9]) 137 .16.

beperkte waardeering van πλοῦτος hem vreemd is, hij neigt naar de Cynische lijn [1]).

Van Panaetius vermeldt Cicero het gevoelen dat, nu streven naar geld of genot onrust en verwarring in de ziel bracht gepaard met begeerte en vrees, zorg en geprikkeldheid, daartegenover als ideaal moet gesteld dat de ziel in volstrekte onbezorgdheid en rust kan verkeeren, waarmee zoowel standvastigheid als waardigheid verbonden is. Bij wijsgeeren is meermalen zulk een teruggetrokken leven voorgekomen, het doel is tenslotte om in volle vrijheid naar eigen verkiezing te leven. Sommigen meenen dit door bezit van groote schatten te kunnen bereiken, anderen leggen nadruk op tevredenheid met eigen beperkt vermogen [2]).

Musonius is een vurig verdediger van het ascetische standpunt, het is moeilijk te zeggen hoeveel beter het zich oefenen in behoeftebeperking is dan aanhoudende bekommering om het bezit, heet het bij hem [3]). De inrichting van heel ons leven wordt hierdoor beïnvloed, beperking van spijzen en dranken is begin en grond van het verstandig leven, goedkoope en gemakkelijk te verwerven spijzen moeten hooger geacht dan kostbare en zeldzame [4]). Reeds Zeno had gewaarschuwd tegen verkwisting bij het eten, Musonius volgt hem hierin stipt [5]). Alle najagen van kostbare rariteiten is een gevolg van het niet weten wat schoon en goed is, waardoor dwazen den schijn aanzien voor het wezen, terwijl bij het inzicht der wijzen de meer goedkoope en nuttige artikelen beter zijn dan het tegendeel ervan. Om deze reden hebben juist de beste wetgevers de verkwisting bestreden en den eenvoud bevorderd [6]); zoo verdreef Lycurgus de weelde en eischte van ieder vrijwillige inspanning, een schoone vrucht hiervan is de Spartaansche verkiezing van eigen πενία boven den πλοῦτος van den Perzischen koning.

Wanneer een vrouw tot σωφροσύνη is gekomen, is ze voorgoed van haar verkwisting af, een studeerende vrouw is rein van alle

[1]) Plut. de aud. poet. 12. [2]) Cic. de off. I 69. [3]) pag. 29, 6. [4]) 94, 6. [5]) 98, 13. [6]) 112, 4: ἀντεισάγοντα δ' εὐτέλειαν καὶ τὸ ἐνδεὲς τῆς διαίτης τοῦ περιττοῦ προτιμῶντα πρὸς ἀνδρείαν, καὶ τὴν μὲν τρυφὴν ὡς λύμην ἐκτρεπόμενον, τὸ δ' ἐθελόπονον ὡς σωτήριον ζηλοῦν ἀξιοῦντα.

winstbejag en hebzucht, dank zij haar redelijk inzicht en zelfgevoel is ze niet meer bevreesd voor iemand om zijn invloed of adel of rijkdom [1]). Bij Hierokles lezen wij dat de schoonheid van het huis niet bestaat in kostbaarheden maar in de eendracht van man en vrouw [2]). De juistheid van Musonius' standpunt, dat eenvoudige spijzen beter zijn dan verfijnde, blijkt ook uit den last dien we ervan ondervinden, het genot is slechts heel kortstondig, geheel onevenredig aan de langdurige zorg die ervoor vereischt was [3]). Eenvoudige spijzen daarentegen doen ons lichaam goed, maken ons sterk. Daarom zijn *πένητες* gewoonlijk ook veel krachtiger dan *πλούσιοι* en beter in staat tot arbeid, minder vermoeid, zelden ziek, met grooter uithoudingsvermogen. Ook al was er geen verschil in voedende kracht, dan verdienden toch de goedkoope de voorkeur, omdat verstandigen allereerst nemen wat klaar is en zonder moeite te verkrijgen [4]). Musonius zelf houdt zich aan zijn leer en wil zelfs liever ziek zijn dan in weelde leven, zulks om de gevolgen voor lichaam en ziel [5]).

Volgens Epictetus behoeft een mensch voor alles in zijn leven vastheid, denkend doorzicht overeenkomstig de natuur en onverschrokkenheid (*εὐσταθεῖν, τὴν διάνοιαν κατὰ φύσιν ἔχειν, μὴ ταράττεσθαι*). Daar hij dit zelf bezit, maakt hem dit rijker dan zijn opponent; ook al mag deze nog zooveel bezit hebben, als hij andere dingen dan deze noodig heeft is hij armer dan Epictetus [6]).

Zich geheel bepalend tot wat in zijn macht is, herinnert hij anderen dagelijks aan hun plicht. Wie zich verontrust met de vraag of hij wel zijn vrienden zal kunnen helpen, beantwoordt hij ironisch met een: „Ze zullen niet een duitje van u ontvangen?", alsof iets dergelijks in onze macht zou staan. Het is voldoende als ieder eigen werk volbrengt, dan alleen is de kans zeker om zichzelf bescheiden en oprecht te bewaren, bij een streven naar bezitsverwerving of speciale royaliteit jegens het vaderland zou dit stellig verloren gaan en zou men eigen adel verliezen [7]).

Enkele spreuken mogen hier nog bijgevoegd. Gerustheid (*εὐθυμία*) met een klein vermogen en zelfbeperking is schooner dan ongerustheid met een groot. Wie inzicht (*λόγισμος*) heeft is boven begeerte naar *πλοῦτος* en berisping van *πενία* verheven. Men mag zich

[1]) pag. 10, 13; 11, 4. 15. [2]) Stob. IV 505, 7. [3]) pag. 103, 3. 12. [4]) 104, 5 v.v. cf. Hemelrijk, 91. 95. [5]) 113, 5. [6]) III 9, 16 v.v. [7]) Ench. 24.

slechts verheffen op deugdelijkheid en goede daden, niet op overvloed van iets uitwendigs [1]).

Een leven in verkwisting berust op onmatigheid, weelde, tuchteloosheid, ongeregeldheid; een goed leven op ingetogenheid, tevredenheid, zelftucht, ordelievendheid, het einde ervan is ware lof [2]). Echte wijsheid is het zich losmaken van begeerten, de bevrijding van Griekenland door Aristides e.a. slaagde alleen daar zij zelf vrij waren van het juk des rijkdoms [3]).

Marcus Aurelius vermeldt dat hij aan zijn moeder naast het vermogen om mee te deelen (*τὸ μεταδότικον*) dankt de eenvoudige leefwijze, wars van alle rijk vertoon [4]). Dat hij in zijn hooge positie nooit gehoord heeft dat de middelen ontbraken om, waar hij dit wilde, een behoeftige of nooddruftige te helpen, schrijft hij neer met dankbaarheid aan de goden [5]). Waar de diepe vreugde in het weldoen ontbreekt, bewijst dit dat de betrokkene slechts een deel, geen lid van het wereldgeheel is [6]).

III. Epicurus.

Onze natuur is met weinig tevreden, daarom is de natuurlijke rijkdom ook licht te verkrijgen [7]). Slechts een dwaas is tot deze zelfbeperking niet in staat, steeds weer vervalt hij tot veelsoortige begeerten [8]). Ware gemoedsrust is dus noodig, die met onbeteugelde begeerte niet te verbinden is. Eerst deze autarkie is voor de menschen de ware rijkdom [9]). Dit sluit echter niet uit dat we ze soms terzijde stellen, we behoeven niet altijd ons tot gebruik van het weinige te beperken, maar moeten wel tevreden zijn met weinig als we niet veel hebben, overtuigd dat zij het meest van *πολυτέλεια* genieten die haar het minst behoeven [10]).

Een eenvoudige leefwijze bevordert onze gezondheid en zal ons sterken met het oog op de levenspractijk, ze maakt ons ook sterker als we somtijds aan een rijken maaltijd komen en onbevreesd voor

[1]) Gnom. 13, 14, 15. [2]) Gnom. 16: *εἰ τοίνυν βούλει καλῶς ζῆν, μὴ ζήτει μετὰ πολυτελείας ἐπαινεῖσθαι.* [3]) Gnom. 38: niet *πλουτοῦντες καὶ δουλευόμενοι* maar *πενόμενοι τὴν Ἑλλάδα ἀπέλυον.* [4]) I 3, 2. [5]) I 17, 16. [6]) VII 13. [7]) fr. 459. [8]) fr. 468. [9]) fr. 476: *πλουσιώτατον αὐτάρκεια πάντων.* cf. fr 202: *ὁ οὖν τῇ φύσει παρακολουθῶν καὶ μὴ ταῖς κέναις δόξαις ἐν πᾶσιν αὐτάρκης· πρὸς γὰρ τὸ τῇ φύσει ἀρκοῦν πᾶσα κτῆσίς ἐστι πλοῦτος, πρὸς δὲ τὰς ἀορίστους ὀρέξεις καὶ ὁ μέγιστος πλοῦτός ἐστι πενία.* [10]) D. L. X 130, cf. W. S. 63: *ἔστι καὶ ἐν λιτότητι μεθόριος, ἧς ὁ ἀνεπιλόγιστος παραπλήσιόν τι πάσχει τῷ δι' ἀοριστίαν ἐκπίπτοντι.*

het lot [1]). Voor de ware levenslust is een nuchtere bezinning (*νήφων λογισμός*) vereischt, het inzicht (*φρόνησις*) is het hoogste goed, waaruit alle andere ontspruiten en in het leven onmisbaar.

Voor ons leven geldt een terugkeer tot de lex naturae; haar rijkdom is gereed, voor weinig of niets te krijgen, nemo ad haec pauper est [2]). Binnen de grenzen van dit verlangen kan ieder met Juppiter in geluk wedijveren.

Met overtuiging verdedigt Epicurus de zaak der armoe, om weinige en dan nog sobere dingen te behoeven, zijn eigen leven is conform zijn leer [3]). Van een trek naar cynisme of *πτωχεύειν* moet hij echter niets hebben [4]). Geldliefde is in elken vorm, ook al is die zoogenaamd rechtvaardig, beslist af te keuren [5]).

IV. Neo-Pythagorici.

Hippodamus acht voor een staat een gemiddeld vermogen wenschelijk, met inkomsten die uit landbouw worden gewonnen [6]). Phintys bepleit sterk een sobere leefwijze voor vrouwen, zij moeten zich wachten voor ijdele versiering die bij anderen den indruk van opgeblazenheid maakt [7]).

Ieder die de slaaf is van zijn bezit, verdient verachting, is kleinzielig en schriel en door kostbaar bezit geheel ingepalmd; wie daarentegen ruim van geest is (*μεγαλόψυχος*) ziet alles a.h.w. van te voren aankomen en wordt door niets dat hem overvalt verontrust [8]). Een streven naar winstbejag, aldus Clinias, leidt samen met genot- en roemzucht tot onrecht [9]). Wie waarlijk godvreezend (*θεοσεβὴς*) wil zijn, mag volgens Zaleucus vermogensverlies niet meer vreezen dan persoonlijke schande [10]).

Apollonius stamt van vermogende familie, maar heeft spoedig van eigen aandeel afstand gedaan ten bate van zijn broeder daar hij zelf weinig behoefde en met de rest hielp hij familieleden die wat krap zaten [11]). Zijn leven lang is bij dit onafhankelijke standpunt gebleven en kan zich tegenover Domitianus er op beroepen dat zijn eigen vrijwillige armoede reeds aan Vespasianus bekend was. Het *μηδενὸς δεῖσθαι* heeft hij altijd beoefend, daarin vindt hij zijn

---

[1]) D. L. X 131. [2]) fr. 602. [3]) fr. 459, D. L. X 11. [4]) D. L. X 119. [5]) W. S. 43: *φιλαργυρεῖν ἄδικα μὲν ἀσεβές, δίκαια δὲ αἰσχρόν· ἀπρεπὲς γὰρ ῥυπαρῶς φείδεσθαι καὶ μετὰ τοῦ δικαίου.* [6]) Stob. IV 32, 1. [7]) IV 592, 5. [8]) Charondas, IV 153, 19. [9]) III 31, 11. [10]) IV 124, 13. [11]) Philostr. pag. 12, 30.

rijkdom, zooals menschen die zich in het drankgebruik weten te matigen zich rijk gevoelen al bezitten ze niets [1]). De maat van bezit wordt bepaald door iemands karakter, deugdzamen ontvangen van de goden een voldoend onderhoud om niet door gemis aan het noodzakelijke tot onrechtvaardigheid te vervallen [2]).

V. Eclectici.

Bij Maximus Tyrius lezen we hoe in het onderling ruilverkeer (*ἀντίδοσις*) men ten opzichte van spijs en drank en kleederen beiderzijds een zelfde maat moet gebruiken, de behoeftige zoowel als de beter gesitueerde, welke laatste dan van eerstgenoemden weer een andere gave kan ontvangen. Niet op de waarde, maar op de gezindheid der ruilers dient gelet, waardoor een zekere gelijkheid tot stand komt. Thans lijkt het er in 't minst niet op. Gemis aan vriendschappelijk vertrouwen, zucht naar winstbejag, vrees voor gebrek en de gewoon geworden ethische minderwaardigheid en genotzucht verdrijven elke vriendschappelijke verhouding, van gemeenschapszin is haast geen spoor merkbaar [3]).

Als eenigste bron van inkomsten die vrij, geacht en hecht mag heeten erkent Galenus een ambacht, dit mist alle smadelijkheid en verachting [4]). Een zich hierop toeleggen mag niet uit familieroem of rijkdom worden geminacht. Alleen wat een voor het leven nuttig doel heeft, verdient *τεχνὴ* te heeten [5]).

Saamvatting.

Bij alle wijsgeerige richtingen vinden wij een duidelijk uitgesproken voorkeur voor een zoodanige levensinrichting, dat de mensch volkomen bevrijd is van elk jagen naar stoffelijk bezit en genoegen neemt met het aanwezige, zonder dat daarvan ook maar in eenig opzicht nadeel te duchten is.

Het Cynisme in zijn strengste vertegenwoordigers, dat van geenerlei overvloed aan materieele dingen wil weten, verheerlijkt strenge soberheid als den eenig waren rijkdom. Bij meer gema-

---

[1]) pag. 47, 29; 67, 20; 78, 1. [2]) 81, 6: *διδόασι δὲ τοῖς μὲν φιλοσοφοῦσι διαγιγνώσκειν εὖ τὰ θεῖά τε καὶ τὰ ἀνθρώπεια, τοῖς δ' ἄλλοις χρηστοῖς βίον ἀποχρῶντα, ὡς μὴ χήτει ποτὲ τῶν ἀναγκαίων ἄδικοι γένωνται.* [3]) VI 2 v.v. [4]) Protrepticus, pag. 10, 12; 22, 9. [5]) pag. 11, 26. Deze term is van Stoische herkomst, zie Kaibel ad locum (pag. 39).

tigden als Teles is zeker deze eisch tot tevredenheid met wat men heeft gehandhaafd, maar daarbenevens is ook sprake van een aanvaarden van wat het lot over ons beschikt heeft, hetgeen een goed gebruik van πλοῦτος onder leiding van ons inzicht niet uitsluit bij hen die boven zulke dingen staan en tot zelfstandigheid van oordeel zijn gekomen.

De Stoa staat een levenshouding voor in overeenstemming met de natuur, dus ook een afwijzing van alle overtolligheid, daar in eigen leven het redelijk inzicht den toon aangeeft ten opzichte van het op zich zelf onverschillige. Moralistische predikers als Musonius roemen luide de beperking der behoeften en werken dit gezichtspunt ook uit in de gunstige gevolgen waartoe het leidt, vooral hoe het persoonlijk en gezinsleven er door van veel kwaad wordt gezuiverd. Bij Epictetus valt de nadruk meer op het onafhankelijk zijn van stoffelijk bezit, dat immers niet in onze macht is. Terwijl Epicurus en later Panaetius — deze op Democritus' voetspoor [1]) — de welbehaaglijke rust roemen waartoe deze zelfbeperking in de levenshouding voert, daar zij ons van zorgen bevrijdt en zoo een gunstige sfeer schept voor de ontplooiïng van ons leven zonder dat men ook maar in iets te kort komt.

Slechts een enkel maal als bij Marcus Aurelius is er bij de besproken auteurs sprake van eenig mededeelen van πλοῦτος wat tot veraangenaming van anderer leven zou strekken en waarin πλοῦτος a.h.w. zijn bestemming zou vinden. Dit behoeft ons niet te verwonderen daar verreweg de meesten dezer auteurs zelf πένητες zijn, anders dan in de voor-Alexandrijnsche periode regel was, en in hun werk het milieu der πένητες meestal verondersteld mag worden. En daarbij zij bedacht dat nog steeds — zooals in vroeger eeuwen — [2]) de mededeelzaamheid der πλούσιοι zich in de eerste plaats richt tot verwanten en vrienden die hulp noodig hebben, of hoogstens tot hem die zich smeekend tot hen wendt, en er dus van een ondersteunen der armen als zoodanig geen sprake is.

---

[1]) cf. Hemelrijk, pag. 126, over den lof der εὐθυμία. [2]) b.v. Hemelrijk, pag. 137.

§ 2. *Auteurs onder wijsgeerigen invloed.*

I. Dio Chrysostomus.

Ondanks allen nadruk waarmede Dio de πένητες verdedigt tegenover de πλούσιοι, gaat de strijd tusschen hen niet om het ware geluk. Daarvoor zijn niet πενία en πλοῦτος beslissend, maar slechts de ἀρετή [1]). In de practijk valt de nadruk op iemands zedelijke overtuiging; wie zelf goed is en wijs en rechtvaardig, zal zichzelf en zijn huis en staat goed leiden, zoowel rijkdom als armoede goed dragen [2]).

De slechte naam die vele bedelaars (πτωχοὶ) hebben door hun leugenachtigheid en vleierij neemt niet weg dat πτωχεύειν voor een wijs man geen onmogelijkheid is. Deze opmerking maakt Dio naar aanleiding van een traditie die Homerus als uit gebrek al bedelend rondreizend voorstelde, en op een andere plaats heet Homerus' leven een exempel van prachtige dapperheid en hoogheid van geest [3]). Is Dio overtuigd voorstander van een tot het noodzakelijke zich beperkend leven [4]), zijn eigen levensgeschiedenis toont mede de openbaring van zijn overtuiging. Zijn vermogen is achteruitgegaan, maar voorzoover hij kon heeft hij zijn vaderstad gesteund, niemand heeft meer liturgieën op zich genomen al waren velen rijker [5]), en de uitgaven voor verfraaiïng der stad verhinderen hem ten eenenmale om in 't belang der korenvoorziening stappen te doen, waartoe hij trouwens niet in staat is [6]). Grooten rijkdom bezit hij niet, dat hij met eerbewijzen overladen wordt dankt hij niet aan zijn vermogen, wel weet hij met zijn bezit royaal te zijn, in sommiger oog wellicht op onvoorzichtige wijze [7]). Maar naast eerliefde kent hij ook 'n sterke behoefte aan vriendschap, wier aanwezigheid veel meer onmisbaar is dan van geld [8]). Daarom kan hij ook tijdens zijn vermogensverlies in zijn periode van ballingschap een vrij standpunt blijven innemen, gevaar voor πενία is niets verschrikkelijks, vader en zoon zijn hierin beiden ervaren [9]).

---

[1]) XIII 118. [2]) LII 2. [3]) X 15 v.v.; XXXVI 9. [4]) LXVII 21. [5]) XXIX 6. [6]) XXIX 8. [7]) XXI 1; III 15. [8]) III 86. [9]) XXIII 2: καίτοι μέχρι μὲν ὑπῆρχε πενίας κίνδυνος ἡμῖν, οὐδὲν ἦν δεινόν. οὐ γάρ εἰμι πρὸς τοῦτο ἀμελέτητος σχεδόν, τοσοῦτον χρόνον πλανηθεὶς οὐ μόνον ἄοικος καὶ ἀνέστιος, ἀλλὰ μήδε ἀκόλουθον ἕνα γοῦν ἐπαγόμενος. οὐ τοίνυν οὐδὲ τὸν υἱὸν ἤλπιζον χαλεπῶς ἂν ὑπομεῖναι πενίαν, οὐκ ὄντα ἐμοῦ χείρω τὴν φύσιν.

II. PLUTARCHUS.

De meest gewenschte, ja eenig juiste levenshouding is die der zelfgenoegzaamheid (*αὐτάρκεια*), berustend op de kennis van wat waarlijk goed is. Deze maakt ons leven rijk in armoede, schenkt ons een gevoel van blijdschap in rijkdom als we velen kunnen weldoen en in armoede omdat we veel zorgen missen [1]). Om echt tevreden en behoefteloos te zijn is ons een toevlucht en reiniging (*φυγὴ καὶ καθαρμός*) [2]). Zij bestaat in de totale afwezigheid van behoefte aan overbodige dingen, daardoor is zij den staatsman nuttig daar hij zich dan geheel aan het openbaar belang wijden kan [3]). In volstrekte maat bezit alleen de godheid deze onafhankelijkheid, maar van de menschelijke deugden is die het hoogst en goddelijkst waardoor de behoefte het meest wordt beperkt. Met de *αὐτάρκεια* werkt ook de *εὐτέλεια* samen tot hetzelfde doel, het bezit moet harmonieeren met de behoefte, Cato's leven bewijst dat eigen soberheid gepaard met een streven naar uitbreiding van bezit geen *αὐτάρκεια* mag heeten [4]).

Werd hierboven gezegd dat bezit van *πλοῦτος* gelegenheid biedt velen wel te doen, dit is als gewoonlijk te beperken tot den eigen kring, het wijst aan dat men zelf innerlijk los is van zijn bezit, althans tot op zekere hoogte, en daarboven staat zooals b.v. van Pelopidas ons bericht wordt [5]). Plutarchus aanvaardt dit gaarne maar biedt toch een correctie ten opzichte van den aard van het weldoen, de gaven in geld staan voor hem in vrijheid en schoonheid ver achter bij die van rede en wijsheid [6]).

Deze eenvoudige leefwijze schenkt echte vrijheid [7]), welke laatste echter een groot gevaar vindt in het leenen. Aan armen leent men niet uit, slechts aan hen die naar een zekere maat van welstand staan [8]). Deze practijk is smadelijk en onvrij voor allen, voorts ook uiterst dom. Een bezitter behoeft het niet te doen daar hij geen gebrek heeft, een niet-bezitter is niet bij machte tot terugbetaling [9]). Wie als *πένης* leent, verzwaart zijn lasten, ontrooft zich het voordeel der vrijheid van zorgen (*ἀμεριμνία*), legt zich een last op die

---

[1]) II 101 D. [2]) 159 C. [3]) I 354 E.: *μέγα δ' εἰς πολιτείαν ἐφόδιον οὐχὶ πλοῦτος, ἀλλ' αὐτάρκεια, τῷ μηδενὸς ἰδίᾳ τῶν περιττῶν δεῖσθαι πρὸς οὐδεμίαν ἀσχολίαν ἄγουσα τῶν δημοσίων.* [4]) 355 A. [5]) I 279 D. [6]) II 384 E.: *ὅρα δ' ὅσον ἐλευθεριότητι καὶ κάλλει τὰ χρηματικὰ δῶρα λείπεται τῶν ἀπὸ λόγου καὶ σοφίας, ἃ καὶ δίδοναι καλόν ἐστι καὶ διδόντας ἀνταιτεῖν ὅμοια παρὰ τῶν λαμβανόντων.* [7]) II 828 D. [8]) 827 F., 830 D. [9]) 829 F.

voor een rijke al heel bezwaarlijk is [1]). En de meer welvarende, die niet zonder slaaf of huis wil komen, wordt gewaarschuwd liever eigen bezit te derven dan zelf bezit van een ander te zijn [2]).

Het geheele leeningssysteem is overbodig, betreft alleen onnoodigen opsmuk en schadelijke begeerten. Ten opzichte van wat strikt voldoende is, is niemand *πένης*; wie naar onnutte overdaad streven, behouden niet eens het noodzakelijke [3]). Zijn we met zulk een noodzakelijk levensonderhoud tevreden, dan verdwijnt de heele klasse *δανεισταί* [4]).

Wie met matig onderhoud genoeg heeft om goed te leven, is overal op de wereld thuis, mits hij rede en verstand bezit zooals een stuurman een anker [5]). Voor onverstandigen is er geen enkele maat van vermogen, de meeste menschen willen soms als Spartanen leven als ze 't hard hebben, dan weer achten zij zich ellendig dat zij bij koningen ten achter staan [6]). Verwisseling van levensstandaard alleen neemt de onrust der ziel niet weg, deze bestaat in gemis aan ervaring en overleg, het zich niet kunnen schikken in den gegeven toestand [7]). De armen die zich als rijken voordoen, verzwaren hun armoede door hun opgeblazenheid (*ἀλαζονεία*) [8]). Waar een zuivere levensvisie verloren gaat en zucht naar weelde en kostbaarheid wordt aanvaard, maakt dit hen die hun bezit er door verliezen even verachtelijk als hen die hun *πενία πατρῴα* niet bewaard hebben [9]). Trouwens, ook het gebruik van het noodzakelijke wordt steeds gevolgd door een bewondering voor het overtollige, zoo merkt Solon op in het gastmaal der zeven wijzen [10]).

Bij deze waardeering van een sober leven sluit onmiddellijk aan de toepassing voor de practijk; in het gezin van Pollianus en Eurydice mag van *πολυτέλειά* geen spoor worden gevonden, de intellectueele en moreele deugden der huisvrouw moeten contrasteeren met den pronk en opschik die bij rijke vrouwen regel zijn[11]). Wanneer in zijn afwezigheid zijn dochter is gestorven, roemt Plutarchus in de Consolatio ad uxorem de eenvoudige begrafenis die

---

[1]) 830 A.: *πενίαν φέρειν μὴ δυνάμενος δανειστὴν ἐπιτίθης σεαυτῷ, φορτίον καὶ πλουτοῦντι δύσοιστον.* [2]) 831 C. [3]) 523 F.; 524 A. [4]) 830 E. Vergel. een bij Stob. bewaard fragment van den Cynicus Demetrius, waar de *Ἀκρασία* tot leenen aanspoort wie *χρήματα* mist (III 346, 6), verder Appianus, B. C. I 54. [5]) 601 E. [6]) 157 B. v.v. [7]) 466 C. [8]) 82 D. [9]) I 451 D. [10]) II 159 E. [11]) II 145 A. E.

zijn vrouw haar bereid had [1]), deze zelf is trouwens onder alle omstandigheden even sober en eenvoudig zonder haar kalme waardigheid ooit te verliezen, haar ἀφέλεια vond algemeene erkenning onder philosophen [2]). En het euvel der kostbare maaltijden, reeds in een vorig hoofdstuk aangestipt, meent de schrijver het best te kunnen verhelpen door vaak een klein gezelschap te noodigen waarbij praal achterwege blijft [3]).

Vooral ook het geschrift „de tranquillitate animae" handelt over deze tevreden leefwijze. Om zelfvertrouwen en tevredenheid te krijgen, is 't noodig allereerst op zich zelf te zien en op wat nog lager ligt, niet naar wat zich hooger verheft, omdat het steeds letten op wat men niet heeft ook de vreugde wegneemt over wat men wèl heeft [4]). Anders zou men zich gedurig kwellen door voorwendsels voor ondankbaarheid te hebben in wat men nog mist. Maar de mensch wiens geest heilzame gedachten koestert, zal niet vragen bij wien hij in eer en rijkdom achterstaat, maar dankbaar voor het leven dat hij leiden mag, zal hij de godheid en eigen leven lofprijzen en bemoedigd voortleven [5]). Hiermee is ook gegeven dat het streven om in alles de eerste te zijn, in rijkdom en welsprekendheid en kracht enz., wordt nagelaten [6]).

De heerschappij van den geest over het lot brengt tot aanvaarding van onheilen en slagen, tot de erkenning: „ik weet dat ik mijn πλοῦτος slechts voor een dag en niet voor altijd heb" [7]).

In het gezinsleven zal gelijke waardeering zich openbaren. Een vader is voor alles φιλότεκνος, onderlinge harmonie tusschen zijn kinderen staat hem hooger dan uiterlijke voorrechten [8]). Deze harmonie zal den meer gegoede bewegen den zwakkeren broeder steeds met raad en daad bij te staan, en deze laatste vergete niet dat niet alléén zijn broeder rijker of machtiger dan hij zelf is [9]). Voor een verstandige geldt de rijkdom van zijn broeder als geen minder goed dan eigen rijkdom [10]).

De waardeering van het noodzakelijke als tevens genoegzaam voert den schrijver op historisch gebied tot een vaak herhaalden

---

[1]) 608 F.: οὐδ' ἦν παρασκευὴ πολυτελείας πανηγυρικῆς περὶ τὴν ταφήν, ἀλλ' ἐπράττετο κοσμίως πάντα καὶ σιωπῇ μετὰ τῶν ἀναγκαίων. [2]) 609 C. [3]) 679 B., cf. 105 C. [4]) 470 B. [5]) 470 D. [6]) 471 E. [7]) 474 D. [8]) 480 C. [9]) 485 C. [10]) 486 E.

prijs der Lycurgische wetgeving. Is niet omnium consensu ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ de hoogste die een mensch heeft? Om allen tot overvloed in het noodzakelijke en nuttige te verbinden heeft Lycurgus het buitensporige, verraderlijke en verleidende van πλοῦτος weggenomen [1]). Zijn gemeenschappelijke maaltijden hadden rijken en armen vereenigd, en daardoor het gezegde dat rijkdom blind is alléén in Sparta bevestigd [2]). De oudste en zwaarste ziekten van den staat, rijkdom en armoede had hij verdreven, rijkdom werd niet meer benijd tot op Lysanders dagen [3]).

Het was de fout van Numa's wetgeving dat zij de ongelijkheid handhaafde, in plaats van zich tegen elke πλεονεξία te verzetten in de toen nog eenvoudige levensgewoonten, die de kiem droeg van groote ellenden [4]). Immers de ware rijkdom bestaat naar een woord van Plato in de beperking der onverzadelijkheid, zoodat wie eigen geldliefde niet stilt, van gebrek en armoede volstrekt niet los is; het voorbeeld van Demetrius Poliorcetes die twee steden aan Seleucus weigerde bewijst dit [5]).

III. Lucianus.

Echte levensvreugde is van roem en bezit onafhankelijk. Toen de haan eens koning was, werd hij van binnen door tallooze kwellingen verontrust, ondanks alle uiterlijke eerbewijzen beklaagde hij zich zelf [6]). Als Menippus Teiresias vraagt naar de beste leefwijze, luidt het antwoord dat het leven der gewone lieden het beste en verstandigste is, het bekommert zich niet om wijsgeerige vragen of om openbare ambten, het streeft er slechts naar zich in de gegeven omstandigheden goed te schikken en met opgeruimde luchthartigheid de dingen voorbij te gaan [7]).

Hermotimus merkt op dat als goed alleen mogen genoemd wijsheid, dapperheid, het schoone en rechtvaardige en een grondig

---

[1]) I 354 A .: τὰ τρυφῶντα καὶ ὕπουλα καὶ φλεγμαίνοντα τοῦ πλούτου περιελών, ὅπως εὐπορήσωσι τῶν ἀναγκαίων καὶ χρησίμων ἅπαντες. [2]) I 45 C.: ὥστε τοῦτο δὴ τὸ θρυλούμενον ἐν μόνῃ τῶν ὑπὸ τὸν ἥλιον πόλεων ἐν Σπάρτῃ βλέπεσθαι, τυφλὸν ὄντα τὸν πλοῦτον καὶ κείμενον ὥσπερ γραφὴν ἄψυχον καὶ ἀκίνητον. [3]) I 44 A., 54 D., 58 B. [4]) I 76 C. [5]) I 904 C. [6]) Gallus 24 (II 738). [7]) Necyom. 21 (I 485): ὡς τῆς ἀφροσύνης παυσάμενος τοῦ μετεωρολογεῖν καὶ τέλη καὶ ἀρχὰς ἐπισκοπεῖν καὶ καταπτύσας τῶν σοφῶν τούτων συλλογισμῶν καὶ τὰ τοιαῦτα λῆρον ἡγησάμενος τοῦτο μόνον ἐξ ἅπαντος θηράσῃ ὅπως τὸ παρὸν εὖ θέμενος παραδράμῃς γελῶν τὰ πολλὰ καὶ περὶ μηδὲν ἐσπουδακώς.

weten hoe alles is, daarentegen moet men rijkdom en eer en lichamelijke genietingen prijsgeven als men naar ἀρετή streeft. Heeft men deze bereikt, dan is men voor goed vrij van vrees en begeerte en smart en van elke hartstocht verlost[1]).

IV. STOBAEUS-FRAGMENTEN.

Een levensonderhoud, dat voor den verstandige voldoende is zou ik voor πλοῦτος willen rekenen, aldus schrijft Eusebius [2]). En op andere plaatsen in gelijken zin. Wie meent te bezitten wat voor hem voldoende is, moet πλούσιος geacht worden. Daarentegen, wie altijd naar meer streeft zonder ooit verzadiging te kennen, verdient πένης te worden genoemd, al is hij ook rijker dan Midas; zonder dat er noodzaak is bezit bij het levenslot van Irus[3]).

Dit inzicht wordt allerminst algemeen aanvaard. De klachten over ongelijke lotsbedeeling in het menschelijk leven wijzen het uit. De schrijver stelt er tegenover dat men zich niet ergeren moet over anderer geluk, maar verblijden wegens de gemeenschappelijke banden des bloeds (διὰ τὸ ὁμογενές), en voorts moeten de critici er een open oog voor hebben dat velen er aanzienlijk minder goed aan toe zijn dan zij zelf en bedenken dat voor niemand het welvaren van zijn buur ook inhoudt gemis van eigen voorspoed[4]).

Het gaat in het leven tenslotte niet om meer of minder bezit, zegt Hypsaeus, maar om recht en onrecht. Armoede voert niet tot den dood, onrecht wel; zoo wordt iemands leven prijzenswaard niet door zijn rijkdom, maar door rechtvaardigheid[5]).

SAAMVATTING.

Ziet de wijsbegeerte van het Hellenisme en den keizertijd alléén heil voor het menschelijk bestaan wanneer dit zich weet te ontworstelen aan de bekoring van en begeerte naar stoffelijk bezit en predikt zij de beperking tot het noodzakelijke als ruimschoots voldoende en heerlijk tevens, ook de geestelijke leiders der maatschappij in ruimeren zin aanvaarden ten volle dit standpunt.

Eenigste bron voor echt geluk is innerlijke ἀρετή, naar buiten bewerkt deze overtuiging een zich vrij weten van de banden met welke traditie en vooringenomenheid ons aan πλοῦτος zouden doen

[1]) Herm 7 v.v. (I 746). [2]) Stob. III 53, 8. [3]) 416, 15 v.v. [4]) V 955, 22 v.v. [5]) 808, 9.

hechten. En de merkwaardige protesten, die Plutarchus tegen de gewoonte van het leenen doet hooren, verscherpen den eisch zich te bepalen tot wat ons is gegeven en tevens ook in onze wezenlijke behoeften voorziet.

Tegenover de in de cultuur van den keizertijd zoo menigvuldige *πολυτέλεια*, nu veel meer gevarieerd en verfijnder dan in het Athene der 5e en 4e eeuw, moet het ideaal der *αὐτάρκεια* gesteld worden, dat onze persoonlijke vrijheid handhaaft, levensvreugde waarborgt, en uit ethisch oogpunt onvoorwaardelijke voorkeur verdient.

§ 3. *Andere gegevens.*

I. Hellenistische dichters.

Theocritus is in zijn gedicht ter eere van Hiëro er niet geheel gerust op of zijn dichterlijke arbeid wel op waardeering en succes zal kunnen rekenen, in vroeger dagen was dat anders; thans geeft winstbejag den toon aan waardoor men er toe komt het verzoek der dichters af te wijzen. De ééne Homerus is voor allen voldoende[1]).

Bij zulk een *φιλοκερδὴς* is het onmogelijk eigen wenschen vervuld te zien, de dichter wendt zich van hem af en stelt eer en vriendschap ver boven stoffelijke goederen[2]). En ook als hij Hiëro's gunst vraagt en op gastvrij onthaal hoopt, bedingt hij nadrukkelijk eigen persoonlijke vrijheid om heen te gaan als het hem belieft[3]).

Sotades geeft den raad het ruimste deel der fortuin als het geringste te beschouwen en datgene, wat men mist, ook niet te willen, beide zijn immers onbestendig[4]). Als men zich zelf weet te beperken, beteekent dat *σωφροσύνη*[5]). Terwijl een arme medelijden ontvangt en een rijke benijd wordt, is een gemiddeld leven rechtvaardig en *αὐτάρκεια* in alles een gewettigd genot[6]). De hier uitgesproken voorkeur voor een *μέσος βίος* verschilt niet wezenlijk van de bij anderen als *πενία* aangeduide eenvoudige levenswijze. Zoo zegt hij elders dat wie conscientieus is en eerlijk, zich *πενία* oplegt[7]).

Leonidas is van jongs af aan een sobere leefwijze gewend

---

[1]) XVI 14: *οὐ γὰρ ἔτ' ἄνδρες ἐπ' ἔργμασιν ὡς πάρος ἐσθλοῖς αἰνεῖσθαι σπεύδοντι, νενίκηνται δ' ὑπὸ κερδέων.* [2]) ibid. 63 v.v. [3]) ibid. 28. [4]) fr. 9. [5]) fr. 10, 8: *ἡ σωφροσύνη πάρεστιν, ἂν μετρῇς σεαυτόν.* [6]) fr. 13: *ὁ μέσος δὲ βίος κεκραμένος δίκαιός ἐστιν. αὐτάρκεια γὰρ πρὸς πᾶσιν ἡδονὴ δικαία.* [7]) fr. 12, 4.

en is met zout en een paar grove brooden al tevreden [1]).

Parmenio spreekt uit: „Aan een mantel heb ik genoeg beschutting, nooit zal ik een slaaf van den disch zijn daar ik van de bloemen der Muzen gevoed word. Dwazen πλοῦτος haat ik, die tot onderhoud van vleiers dient, ik ken de vrijheid van een sober maal" [2]).

Een verwerping van πλοῦτος ἄνους om de slavernij die voor bewonderaars ervan volgt, geheel in de lijn der populair-wijsgeerige moraal die πλοῦτος ziet van uit zedelijk gezichtspunt. Gelijke stemming vinden we bij Alphaeus: „Ik stel geen prijs op schatten als Gyges, maar begeer een βίος αὐτάρκης" [3]).

Ten slotte noemen wij nog een epigram van Perses op een beeld van den ithyphallischen daemon Tychon: „Als ge mij — een kleine god onder de kleinen — te juister tijd aanroept, zult ge uw wensch verkrijgen, maar begeer geen groote dingen. Want slechts daarover heb ik Tychon de beschikking, wat een god der eenvoudige lieden (δημότεροι) aan een ἀνὴρ πενέστης kan geven" [4]).

II. Heracleidas.

In de merkwaardige fragmenten die beschrijvingen van Griekse steden geven uit het eind der 3e eeuw vóór Chr. en door sommigen aan Heracleidas worden toegekend, is voor ons van belang het gedeelte waarin over de Boeotische stad Tanagra wordt gehandeld [4]).

In het algemeen mag van de bewoners getuigd worden dat zij ondanks hun luisterrijke fortuin toch sober leven. Allen zijn ze landbouwers, geen loonarbeiders. Recht, trouw, gastvrijheid handhaven zij stipt, aan behoeftige medeburgers en zwervende vreemden geven zij ruim en gul, afkeerig van onmatige hebzucht. Voor vreemden is geen andere stad in het landschap meer gastvrij, dank zij de oprechte en strenge afkeer van al wat slecht is, die in hun tevredenheid (αὐτάρκεια) en werklust wortelde. Want waar het bezit voldoende is, wast geen geneigdheid tot winstbejag op en heeft de verdorvenheid geen toegang [5]).

---

[1]) A. P. VI 302: αὐτάρκης δ' ὁ πρέσβυς ἔχων ἄλα καὶ δύο κρῖμνα· ἐκ πατέρων ταύτην ἠνέσαμεν βιοτήν. [2]) A. P. IX 43. [3]) A. P. IX 110. [4]) IX 334; cf. v. Wilamowitz, Hellen. Dichtung I 137, 4. [5]) cf. W. W. Tarn, Hellenistic Civilisation[2] 101. [6]) F. H. G. II 257: οἱ δ' ἐνοικοῦντες ταῖς μὲν οὐσίαις λαμπροί, τοῖς δὲ βίοις λιτοί· πάντες γεωργοί, οὐκ ἐργάται .... τοῖς δεομένοις τῶν

SAAMVATTING.

De waardeering van πλοῦτος in den kring der Hellenistische hofdichters, hoewel duidelijk uitgesproken, is allerminst blind voor het gevaar der geldliefde en het consequent egocentrisch standpunt waartoe dit leidt; ook de persoonlijke zelfstandigheid bewaart men zorgvuldig, al geniet men dankbaar van mogelijk ontvangen stoffelijke voorrechten. Bij latere dichters treft ons een zekere relatie met wat in min of meer wijsgeerige kringen geleerd wordt, bij literatoren en beschaafde lieden in het algemeen zal iets zijn doorgedrongen van de prediking der levenseenvoud en behoeftenbeperking.

In de Sotadea treft ons de uit vroeger tijden stammende term ὁ μέσος βίος, in de besproken periode is deze zeldzaam, de zaak zelf wordt gemeenlijk als αὐτάρκεια, εὐτέλεια, ook wel πενία aangeduid.

Wat Heracleidas aangaat, hier vooral voelen wij het gemis aan contemporaine geschiedbronnen voor de geschiedenis van Griekenland, de daling der welvaart in menige plaats zal wel meer dan één auteur hebben gezien als een prikkel tot een sober leven, welks genoegzaamheid dan tot troost diende.

B. OOSTERSCH-GRIEKSCHE BRONNEN.

§ 1. *Joodsch-Hellenistische gegevens.*

I. PHILO.

De deugden welke de wijsheid in de verstandigen verwekt, roeien alle neiging tot overdadigheid uit en geven hem eenvoudigheid (εὐκολία) en tevredenheid (ὀλιγοδεία), waarin hij zich „naar Gods beeld" vertoont. Terwijl de dwaas een veelheid van behoeften kent, is de wijze uiterst sober in zijn eischen[1]). Wat de natuur schenkt is ruim voldoende voor ons onderhoud, daarom mag er van de φύσεως πλοῦτος worden gesproken[2]). Ieder die hiernaar streeft, toont in zijn leven zelfbeheersching (ἐγκράτεια) en beper-

πολιτῶν καὶ τοῖς στειχοπλανήταις τῶν ἀποδημητικῶν ἀφ' ὧν ἔχουσιν ἀπαρχόμενοί τε καὶ ἐλευθέρως μεταδιδόντες, ἀλλότριοι πάσης ἀδίκου πλεονεξίας. Tenslotte: οὐ γὰρ ὁ βίος ἐστὶν ἱκανός, προσπάθεια πρὸς κέρδος οὐ φύεται· χαλεπὸν ἄρα τούτοις ἐγγίνεσθαι πονηρίαν. [1]) V 268, 12; 269, 1. [2]) III 232, 9; V 358, 14: πλοῦτος δὲ ὁ μὲν τῆς φύσεως εὐτελής ἐστι τροφὴ καὶ σκεπή.

king zijner behoeften [1]). Deze rijkdom der natuur staat ieder ten dienste, niemand is ten opzichte hiervan behoeftig of arm, deze is de echte beschermer van het lichaam [2]). De overtuiging dat de rijkdom der natuur begrensd is en den roem van den gewaanden *πλοῦτος* overtreft, brengt rechtvaardigheid te weeg door de gelijkheid (*ἰσότης*) die er mee gepaard gaat [3]). Een *μετρία βιοτὴ* is den wijze genoeg, elke bezorgdheid voor armoede strijdt met de innerlijke vrijheid, het *ἀδούλωτος* zijn [4]). Een verheffend voorbeeld dezer eenvoudige leefwijze gaf Mozes die „het behagen scheppen in stoffelijke *πλοῦτος* voor *πενία ψυχικὴ* hield en naar den zienden *πλοῦτος* der natuur streefde als geen tweede" [5]). Heeft men God als een bestendig leidsman in het leven, dan is elke andere *πλοῦτος* onnoodig [6]). Vandaar dat Philo met ingenomenheid vaststelt dat de Essenen, die zonder geld en bezit leven, deze eenvoudige leefwijze als overvloed aanrekenen [7]).

Deze voorkeur maakt echter een goed gebruik van *πλοῦτος* niet onmogelijk. Wanneer de dwaas een ongegronde voorkeur voor *πλοῦτος* c.s. toont, behoort zijn tegenstander nog niet in het andere uiterste te vervallen en de *ἀχρηματία* aan te prijzen, dat beteekent zooveel als een streng en eenzaam bestaan [8]). Dit zal integendeel den ander eer prikkelen dan verbeteren. Daarom luidt het advies om wel dezelfde middelen te gebruiken, maar met andere levenspractijk, dan zult ge als een goed werkmeester een nieuwen vorm in het stoffelijke indrukken en zoo een lofwaardig product te voorschijn brengen in uw openbaar leven in zijn vollen omvang [9]). Voor het weerleggen van een rijken dwaas mag men zich dus niet aan vermogensbezit onttrekken [10]).

---

[1]) III 265, 14· [2]) III 225, 16; V 268, 1 v.v. [3]) VI 50, 17: *ὡς τῆς μὲν περὶ βίον σπουδῆς καὶ χρηματισμὸν ἀδικίαν γεννώσης διὰ τὸ ἄνισον, δικαιοσύνην δὲ τῆς ἐναντίας προαιρέσεως ἕνεκα ἰσότητος, καθ' ἣν ὁ τῆς φύσεως πλοῦτος ὥρισται καὶ παρευημερεῖ τὸν ἐν ταῖς κεναῖς δόξαις.* [4]) VI 7, 3; 41, 10. [5]) IV 157, 3 v.v. [6]) III 243, 12 [7]) VI 22, 13: *μόνοι γὰρ ἐξ ἁπάντων σχεδὸν ἀνθρώπων ἀχρήματοι καὶ ἀκτήμονες γεγονότες ἐπιτηδεύσει τὸ πλέον ἢ ἐνδείᾳ εὐτυχίας πλουσιώτατοι νομίζονται, τὴν ὀλιγοδείαν καὶ εὐκολίαν, ὅπερ ἐστί, κρίνοντες περιουσίαν.* [8]) III 115, 21. [9]) 116, 1: *συνενέχθητι τοῖς αὐτοῖς, οὐκ ἐπιτηδεύμασι λέγω, τοῖς δὲ τῶν εἰρημένων ποιητικοῖς, τιμαῖς, ἀρχαῖς, χρυσῷ, ἀργύρῳ, κτήμασι, χρώμασι, σχήμασι διαφόροις, κάλλεσι, καὶ ὅταν ἐντύχῃς, οἷα δημιουργὸς ἀγαθὸς εἶδος ἄριστον ταῖς ὑλικαῖς οὐσίαις ἐγχάραξον καὶ ἐπαινετὸν ἀποτέλεσον ἔργον.* [10]) 116, 13: *ἐὰν οὖν θέλῃς διελέγξαι τὸν πολυχρήματον φαῦλον, μὴ ἀποστραφῇς τὴν ἐν χρήμασι περιουσίαν.*

In zijn bespreking van de Oud-Testamentische wetgeving komt Philo vaak te spreken over die plaatsen waar de wet met de verhouding van rijken en armen bezig is.

De philanthropie der wet komt uit in de bepaling dat een arme dagelijks zijn loon zal ontvangen, niet minder in de voorschriften van het sabbatjaar wanneer de vanzelf groeiende vrucht voor ieder ter beschikking staat [1]). Trouwens, steeds moet een hoek van den akker voor den arme bewaard blijven „waardoor de welvarenden tot gemeenschapszin moesten geoefend en de armen blijder gestemd worden", evenzoo bij den olijvenoogst [2]). Met name het sabbatjaar dient om de nederige houding der armen op te heffen [3]), dit beoogt ook de delging der schulden die een hulp voor de armen, een aansporing tot *φιλανθρωπία* voor de rijken is om mede te deelen en zelf in geval van nood een zelfde behandeling te verwachten [4]). Alle leenen komt immers uit armoe, niet uit overvloed; moet daarbij nog rente betaald dan verergert de armoede nu ze aan *δανεισταὶ* ten prooi wordt [5]).

Sommiger zorgeloosheid in het opbrengen der eerstelingen voor de priesters is niet alleen voor dezen, maar ook voor hen zelf een oorzaak van *πενία* geworden [6]).

Aan al deze bepalingen ligt ten grondslag het medelijden en de barmhartigheid Gods voor hen die in gebrek zijn [7]), dank zij deze roept hij in het sabbatjaar de armen tot deel hebben aan anderer bezit alsof het 't eigene was, tot gemeenschap met de bezitters [8])

En deze mildheid Gods manifesteert zich in de bepalingen waarin de wet de rijken tot gemeenschap roept, de armen troost met eigen inkomsten in uitzicht te stellen [9]). Dit gaat zoover dat herstel van bezit mogelijk is en in het jubeljaar de oorspronkelijke bezitters

---

[1]) V 290, 2; 294, 2. [2]) 291, 4. [3]) 111, 20: *τοὺς δ' ἀπόρους ὡς ἰδίων ἀπολαύειν τότε γοῦν τῶν ἀλλοτρίων εἶναι δοκούντων ἠξίωσε ταπεινοῦ σχήματος αὐτοὺς ἀπαλλάττων καὶ τῶν ἐπὶ μεταίταις ὀνειδῶν.* [4]) V 104, 8. [5]) 105, 2: *δανείζεται γάρ τις οὐ περιουσίᾳ ζῶν, ἀλλὰ δηλονότι χρεῖος ὤν.* [6]) V 34, 19. [7]) V 74, 14: *ἀλλ' ὁμῶς ὁ τοσοῦτος ἐν ἀρεταῖς καὶ δυνάμεσιν ἔλεον καὶ οἶκτον λάμβανει τῶν ἐν ἐνδείαις ἀπορωτάτων, οὐκ ἀπαξιῶν γενέσθαι κριτὴς προσηλύτοις ἢ ὀρφανοῖς ἢ χήραις, ἀλλὰ βασιλέων καὶ τυράννων καὶ τῶν ἐν μεγάλαις δυναστείαις ὑπεριδὼν τὸ ταπεινὸν τῶν λεχθέντων ἀξιοῖ προνοίας.* [8]) V 112, 6; 292, 1: *οὓς ἐλεῶν καὶ οἰκτείρων ἐπὶ τὰ κτήματα τῶν ἀδελφῶν καλεῖ μεθέξοντας ὡς ἰδίων τῶν ἀλλοτρίων, οὐκ ἀναισχύντως ἀλλ' εἰς ἐπανόρθωσιν ἐνδείας.* [7]) V 111, 14.

worden schadeloos gesteld die door hun armoede a.h.w. gestraft waren, terwijl deze medelijden verdient [1]).

II. Josephus.

Met onverholen instemming en bewondering getuigt Josephus van de goederengemeenschap der Essenen. Een toestand als daar gevonden wordt, waar de rijke van eigen bezit niet meer geniet dan de volstrekt bezitlooze, is bij Grieken en barbaren geheel onbekend [2]). Wie zich tot hun secte voegt, doet afstand van zijn privaat bezit ten bate der gemeenschap. De druk van *πενία* en het overwicht van *πλοῦτος* zijn daardoor beide overwonnen [3]).

Merkwaardig is hoe de schrijver de ontvangst, welke de toovenares te Endor aan Saul bereidde, illustreert door haar als in *πενία* levend te zien en haar handelwijze als voorbeeld te stellen voor een weldoen aan ieder die in nood is [4]).

De Aristeasbrief bevat een enkele opmerking die voor ons onderwerp mag aangehaald. Voor den bevestigden voortduur van de koninklijke macht is noodig dat verheffing op roem of rijkdom bij de nakomelingen ontbreken, het wezen van het koningschap bestaat immers in een *καλῶς ἄρχειν ἑαυτοῦ*, voor de verleiding van rijkdom ontoegankelijk [5]). De beteekenis van een vorst rust niet zoozeer op macht of bezit, maar op zijn groote billijkheid en vriendelijkheid jegens zijn onderdanen [6]). Om rijk te blijven is noodig afkeer van ijdel genot en verkwisting, weldadigheid voor zijn onderdanen om hen welgezind voor zich te stemmen, zijn *πλοῦτος* komt met name ten goede aan de ontwikkelde vrienden met wie hij omgaat [7]). En van hem als van elk mensch geldt: bewondering verdient wie met eer, rijkdom en macht is overladen, en innerlijk zich aan allen gelijk voelt [8]).

III. Pseudo-Phocylides.

In ons onderling verkeer mogen geen willekeurige grenzen getrokken, vreemden en burgers verdienen gelijke eer, want allen

---

[1]) V 113, 13; 295, 6. [2]) A. J. XVIII 1, 5: *τὰ χρήματά τε κοινά ἐστιν αὐτοῖς, ἀπολαύει δὲ οὐδὲν ὁ πλούσιος τῶν οἰκείων μειζόνως ἢ ὁ μηδ' ὁτιοῦν κεκτημένος.* [3]) B. J. II 8, 3: *ὥστε ἐν ἅπασιν μήτε πενίας ταπεινότητα φαίνεσθαι μήθ' ὑπεροχὴν πλούτου, τῶν δ' ἑκάστου κτημάτων ἀναμεμιγμένων μίαν ὥσπερ ἀδελφοῖς ἅπασιν οὐσίαν εἶναι.* [4]) B. J. VI 14, 4. [5]) §§ 196, 211. [6]) § 290. [7]) §§ 204' 321. [8]) § 282.

ondervinden we πενία die ons zwerven doet op aarde, geen land is ons een bestendige verblijfplaats [1]). Ons onderhoud moet eerlijk verkregen worden, zonder begeerte naar wat eens anders is en tevreden met wat men heeft [2]), groote weelde prikkelt de begeerten en biedt ons geen blijvend voordeel [3]). Met sterken klem wordt ingescherpt hoe men zijn brood door arbeid verdienen moet: „arbeid ingespannen, zoodat ge leeft van eigen verdiensten, wie niet werkt komt tot diefstal. Men ete ook niet van eens anders tafel. Wie geen handwerk kent, hanteere een houweel. Allerhanden arbeid is geschikt voor uw onderhoud als ge niet tegen inspanning op ziet, inspanning vermeerdert de ἀρετή" [4]).

De Oracula Sibyllina schetsen een ideale toekomst waar alle bezitsonderscheid verdwenen is, waar geen πτωχὸς of πλούσιος, geen slaaf of machtige meer over is, maar allen één gemeenschap vormen [5]). Wanneer εὐνομία uit den hemel nederdaalt met εὐδικία en ὁμόνοια, dan vlucht de armoede der menschen met alle andere rampen [6]).

SAAMVATTING.

De Goddelijke ordinantie, waaronder het Israelitische leven opkwam, eischte voor een ieder het recht op een passend levensonderhoud. Wie door omstandigheden de vervulling van zijn noodzakelijke levensbehoeften niet alleen kon tot stand brengen, moest door de meer gegoeden worden geholpen. Vandaar dat steun in natura door de wet wordt voorgeschreven, daarnaast ook faciliteiten in de voorwaarden van het leenen.

Voor Philo zijn dit nog slechts klanken uit een ver verleden dat — hoe schoon ook — geen realiteit meer bezit. De traditie der populaire Grieksche moraal, die tevredenheid predikt en het genoegzame van een eenvoudig leven onderstreept, is voor hem meer bruikbaar, ook meer grijpbaar. In dit zich beperken tot het noodzakelijke is de rijkdom der natuur onmiddellijk gegeven, die tegelijk volkomen afdoende is.

Een matiging en beperking, die echter nadrukkelijk van opzettelijke ascese wil onderscheiden worden. Een lof der armoede zet

[1]) 39 v.v. [2]) 6: ἀρκεῖσθαι παρεοῦσι καὶ ἀλλοτρίων ἀπέχεσθαι. [3]) 60 v.v. [4]) 153 v.v. [5]) II 320 v.v. Ten onrechte vertaalt F. Hauck, Die Stellung des Urchristentums zu Arbeit und Geld, pag. 135: Bettler. [6]) III 78 v.v.

Philo niet in. Werkt hier wellicht de geest van het Oude Testament, dat hij de volheid van het scheppingsleven erkent en daarin den Deus Creator wil eeren?

§ 2. *Christelijke auteurs.*

I. Apostolische vaders en Apologeten.

Ten opzichte der armen bestaat de levenshouding van den Christen in een onvoorwaardelijk steunen. Aan ieder die vraagt moet men geven, zegt de Didache [1]), en het niet later terugvragen. Strek de handen niet uit tot nemen, zoo luidt de opwekking, doe ze samen tot geven, zonder uitstel en zonder tegenzin, de gemeenschap des geloofs eischt ook gemeenschap in het tijdelijke.

Dit geldt niet slechts enkelen, maar allen die door handwerk in hun onderhoud voorzien en zij doen het in de overtuiging dat aalmoezen de zonden uitdelgen [2]). Hun worden maaltijden voorgezet, die door een profeet kunnen worden gelast — zelf moet hij er af blijven —, ook geldinzamelingen voor behoeftigen kan zulk een profeet houden [3]). Wanneer deze profeten in de gemeente ontbreken, ontvangen de πτωχοὶ in hun plaats de eerstelingen van den oogst [4]).

Intusschen bevat het geschrift ook enkele beperkende bepalingen, geleerd door de practijk. Wie in gebrek iets aanneemt is onstraffelijk, maar wie iets aanvaardt zonder dat er van gebrek sprake is, zal zijn straf niet ontgaan [5]). En de gever overwege steeds nauwgezet wien hij steunt, volgens het Agraphon: de aalmoes zweete in uw hand, totdat ge weet wien ge geeft [6]). Als een vreemdeling tot de gemeente inkeert, geen handwerk verstaat en zich naar de gestelde regelen niet wil schikken, is hij iemand die met Christus handel drijft (χριστέμπορος), men wachte zich voor hem! [7])

Geldgierigheid past een Christen niet, diefstal is er het gevolg van. Van de ἐπίσκοποι en διάκονοι, bij wie de zorg voor de weldadigheid berust, wordt geëischt dat zij ἀφιλάργυροι zijn [8]).

Wie kans ziet tot weldoen, stelle dit niet uit, weldoen redt van den dood, aldus citeert Polycarpus uit Tobit [9]).

---

[1]) § 1, 5. [2]) 4, 6: ἐὰν ἔχῃς διὰ τῶν χειρῶν σου, δώσεις λύτρωσιν ἁμαρτιῶν σου. [3]) 11, 9. 12. [4]) 13, 4: ἐὰν δὲ μὴ ἔχητε προφήτην, δότε τοῖς πτωχοῖς. [5]) 1, 5 [6]) 1, 6: ἱδρωσάτω ἡ ἐλεημοσύνη σου εἰς τὰς χεῖράς σου, μέχρις ἂν γνῷς, τίνι δῷς. [7]) 12, 5. [8]) 3, 5. 15, 1. cf. 2 Tim. 3 : 3. [9]) 10, 2.

Hij die een navolger Gods is, toont dit in „het dragen van elkanders lasten", in onderling weldoen, in steun aan behoeftigen, waardoor hij den ontvangers a.h.w. een god wordt [1]).

Om deze en verwante deugden wordt de gemeente hoog geprezen. Clemens prijst de Christenen te Rome dat ze liever gaven dan namen en tevreden waren met hun toebedeeld deel, een onverzadelijke zucht tot weldoen was hun verleend [2]).

Gelijken lof vinden we ook elders. Ignatius kent aan de gemeente te Rome een voorrang in de liefde toe [3]). Dionysius van Corinthe schrijft aan haar: „Het is van ouds uw gewoonte alle broeders ruim te beweldadigen en aan vele gemeenten ἐφόδια te zenden, zoo de armoede der behoeftigen lenigend en aan de broeders in de mijnen hulp biedend door uw gaven, waarmee gij een schoone Romeinsche traditie voortzet" [4]).

Aristides constateert dat de Christelijke levenswandel vrij is van begeerten naar wat eens anderen is [5]). En Justinus verdedigt zich, aanvoerend dat „wij in vreeze naar de Schriften wandelen, niet in geldzucht of jacht naar genot, niemand kan ons daarop betrappen" [6]).

In den Pastor Hermae vinden we over de voor het Christenleven specifieke deugden vele gegevens. Op ieder die er toe in staat is, rust de verplichting goed te doen jegens een ander, onafhankelijk van de grootte van zijn bezit. Goede werken doen nut, ieder moet ook uit zijn nood geholpen worden [7]). Deze goede werken, waartoe de geloovige verplicht is, vormen een achtbare rij. Bezoek aan weezen en armen, hulp aan weduwen, gastvrijheid, zachtmoedigheid jegens schuldenaars en behoeftigen enz. [8]).

Men moet wel doen en geven van de inkomst zijner arbeid, die God geeft, aan alle behoeftigen zonder aarzelen, zonder te zien op den persoon die ontvangt, deze blijft er verantwoordelijk voor, de gever heeft slechts zijn roeping te verstaan en op te volgen [9]). Om tot geven in staat te zijn, is het noodig somtijds te vasten. Het bedrag dat anders voor spijs en drank was bestemd, moet berekend

---

[1]) ep. ad Diogn. 10, 6: ὃς ἃ παρὰ τοῦ θεοῦ λαβὼν ἔχει, ταῦτα τοῖς ἐπιδεομένοις χορηγῶν θεὸς γίνεται τῶν λαμβανόντων, οὗτος μιμητής ἐστι θεοῦ. [2]) I 2, 2: ἀκόρεστος πόθος εἰς ἀγαθοποιΐαν. [3]) ad Rom. tit.: προκαθημένη τῆς ἀγαπῆς. [3]) Euseb., H. E. IV 23, 10. [5]) 15, 4. [6]) Dial. 82, 4. [7]) Sim. X 4, 2. [7]) Mand. VIII 10. [9]) Mand. II 4 v.v.

worden en voor een liefdadig doel besteed[1]), bij den aldus verkwikte wordt het gevolgd door een voorbede. Een dergelijke dienst is den Heere welgevallig. Ja, een gave als deze, zonder bedenking verricht, brengt roem bij God[2]). Wie steeds tot medelijden en mededeelen bereid is, zal ook door God worden gezegend in zijn werk en verrijkt[3]).

Onder de positieve vermaningen die Hermas ten opzichte der levensinrichting biedt, zij voorts genoemd de zeer nadrukkelijke lof der ἐγκράτεια, die hier niet als b.v. in 2 Clemens op het huwelijksleven doelt. Zij heet een dochter van het geloof, wie haar navolgt leeft zalig, is vreemd aan alle booze werken[4]). Van ware godsvrucht is zij onafscheidelijk[5]). In Mand. VIII werkt de schrijver in den breede uit waar zij wèl en waar zij nièt van toepassing is. Een dubbele rij zonden wordt met name genoemd, maar in het goede zij men vooral niet karig. Geloof, liefde en lijdzaamheid zijn de grondtrekken van het Christelijk leven, in de consequentie ervan ligt ondersteuning van armen enz.

Ook de αὐτάρκεια behoort onder de Chr. deugden, geleerd door den engel der gerechtigheid[6]). Daarom is het najagen van aardsche goederen een bezwaar voor Christenen die πάροικοι zijn en naar dezen regel moeten zij als bewoners van een vreemd land slechts zooveel bezit verwerven als men noodig heeft, dan zal men bij een desbetreffend bevel ook gaarne zijn woonplaats verlaten[7]). Wanneer hebzucht zich bij iemand vertoont, bewijst dit dat de engel der boosheid in hem woont[8]). Begeerte naar weelderig leven of sexueele uitspattingen zijn van alle slechte begeerten het gevaarlijkst, ze werken doodelijk[9]). Daartegenover stelle men de goede begeerte naar gerechtigheid, door vreeze Gods bezield; als ge deze dient, komt ge tot heerschappij over de slechte begeerten, de goede richt zich op gerechtigheid, deugd, waarheid, geloof en derg.[10]).

II. Clemens Alexandrinus.

De begeerte naar het woord der waarheid moge steeds sterker zijn dan die naar zilver en goud, zoo wenscht de schrijver[11]). Op dit

---

[1]) Sim. V 3, 7. [2]) Mand. II 6. [3]) Sim. IX 24, 1 v.v. [4]) Vis. III 8, 4. [5]) Mand. I 2. [6]) Mand. VI 2, 3. [7]) Sim. I 1—6. [8]) Mand. VI 2, 5. [9]) Mand. XII 2, 1 v.v. [10]) Mand. XII 3, 1. [11]) Protr. 121, 2.

terrein wachte men zich voor verleiding, er is behoefte aan iemand die objectief de dingen aanwendt waaruit de hartstochten voortkomen, zooals πενία en πλοῦτος [1]). Leidt, gelijk vroeger reeds bleek, de vrije houding tegenover πλοῦτος tot μετάδοσις aan anderen, voor eigen persoon volgt er uit beperking van behoeften, te meer daar de hoogere schatten van geestelijken aard zijn. De rechtvaardige behoeft weinig, evenzoo de wijze die dit door redelijke zelfbeheersching geleerd heeft [2]). En ook al ondervond hij er schade van, hij zal toch voortgaan van eigen ἔνδεια wel te doen [3]). De logos werkt in ons deze genoegzaamheid (αὐτάρκεια τοῦ βίου καὶ ἀπεριττότης), de Christen moet zich zelf helpen en bij den dag leven [4]). Ten opzichte der maaltijden is dit principe nuttig voor mededeelzaamheid aan anderen [5]). Eenvoudige spijzen verdienen de voorkeur om allerlei redenen, het meer goedkoope is beter dan het kostbare, alleen onkunde doet ons anders oordeelen [6]).

Kortom, de εὐτέλεια is allerrijkst, als een gesteldheid die nooit te kort schiet in middelen die tot het doel ten volle strekken [7]). De denkwijze die de paedagoog aan de hand doet, zweert weelde af maar roept de αὐτουργία in en verheerlijkt de εὐτέλειά. Deze zelfwerkzaamheid dwingt om anderen den dienst te vergelden dien we ondervonden, o.a. bijstand van zieken en behoeftigen [8]).

In het verachten van geld, weelde, bezit komt de ἐγκράτεια uit [9]). Job is hiervan een klassiek voorbeeld, leerend dat de wijze in staat is van alle omstandigheden een goed gebruik te maken[10]).

Evenals Philo prijst Clemens, zij 't beknopter, de Oud-Testamentische wetgeving die regelend optreedt in het renteverbod, de dagelijksche uitkeering van het loon, het reserveeren van een restant op het maaiveld [11]).

---

[1]) Str. II 109, 3: ἀνδρὸς δὴ χρεία ὅστις ἀθαυμάστως καὶ ἀσυγχύτως τοῖς πράγμασι χρήσεται ἀφ' ὧν τὰ πάθη ὁρμᾶται. [2]) Protr. 105, 3. Str. II 81, 2: ὁ γὰρ σπουδαῖος ὀλιγοδεὴς κτλ. VII 18, 2: πλουτῶν μὲν ὡς ὅτι μάλιστα ἐν τῷ μηδενὸς ἐπιθυμεῖν, ἅτε ὀλιγοδεὴς ὢν καὶ ἐν περιουσίᾳ παντὸς ἀγαθοῦ διὰ τὴν γνῶσιν τἀγαθοῦ. [3]) Str. VII 78, 1. [4]) Paed. I 98, 4. [5]) II 7, 3. [6]) 5, 2; 38, 4; 115, 5: τί ποτ' οὖν διώκετε τὰ σπάνια καὶ πολυτελῆ πρὸ τῶν ἐν μέσῳ καὶ τῶν εὐτελῶν; ὅτι ἀγνοεῖτε τὸ ὄντως καλὸν καὶ τὸ ὄντως ἀγαθόν. [7]) III 41, 2: πλουσιωτάτη δὲ ἡ εὐτέλεια ἕξις οὖσα ἀνελλιπὴς ἐν δαπάναις ταῖς εἰς ἃ χρὴ καὶ ἐφ' ὅσον χρὴ τελεῖσθαι προσηκούσαις. [8]) III 35, 3; 52, 1. [9]) III 59 2. [10]) Str. IV 19, 2: διδάσκων εὖ μάλα τοῖς περιστατικοῖς ἅπασιν οἷόν τε εἶναι καλῶς χρῆσθαι τὸν γνωστικόν. [11]) Str. II 84, 4; 85, 1. 3.

III. JULIANUS.

De practijk der Christelijke liefdadigheid, die in verzorging van armen, rondtrekkende vreemden enz. tot uiting komt, is voor Julianus voorbeeld als hij in zijn sociaal-ethisch reconstructieplan, dat verlevendiging der oude religie en haar doorwerking in de maatschappij beoogt, analoge denkbeelden in toepassing wil gebracht zien. Herhaaldelijk keert dit thema in zijn brieven terug.

Met rijkssteun moeten in Galatië gasthuizen (*ξενοδοχεῖα*) worden opgericht, zoo schrijft hij Arsacius voor; van de 30.000 schepels koren en 60.000 maten wijn die hij toezegt, is één vijfde voor de *πένητες* die in priesterlijke dienst zijn bestemd, de rest voor *ξένοι καὶ μεταιτοῦντες* [1]). Ook op particulieren rust hier de taak der algemeene *κοινωνία*, behoeftigen en armen hebben zij te steunen naar hun nood is en zelfs tot vijanden behoort deze zorg zich uit te strekken. Wie deze *μετάδοσις* nalaat, diens eeredienst is ijdel, zooals Zeus immers ook *Ἑταῖρειος* heet [2]).

Speciaal de priesters moeten deze sociale taak als de hunne zien en haar niet zijdelings laten liggen. Of zij zelf arm of rijk zijn doet niet ter zake, alleen liefde tot goden en menschen is voor hun aanstelling vereischt [3]). Juist hun nalatigheid heeft volgens den schrijver de Christenen er toe gebracht zich vooral op deze *φιλανθρωπία* te werpen waardoor zij zich een fraaien schijn gaven [4]).

Vandaar de bestraffing in zijn „Misopogon" tot de Antiochieërs die hun vrouwen toelieten arme Christenen te ondersteunen en daardoor deze goddeloosheid in eere brachten, terwijl zij zelf den publieken cultus verwaarloosden, getuige het feit dat geen enkel behoeftige tot de tempels kwam, waar immers op geen stoffelijke bijstand te rekenen viel. Voor familiefeesten heeft men alles over, voor een jaarlijksch cultusfeest zelfs geen olie voor de lamp, geen libatie, offerdier of wierook! [5]).

Men vergelijke zijn beschrijving van de vereischten van een goed vorst; hij bemint *πλοῦτος*, niet die van goud en zilver zwaar is, maar die vol is van echte vriendschap en ongeveinsd huldebetoon, hij verheugt zich over de mogelijkheid van zijn bezit wel te doen en ieder wat hij ontbeert te geven [6]).

---

[1]) pag. 145, 11 Bidez. [2]) pag. 158, 10. [3]) 173, 5: *κἂν πένης οὖν ᾖ τις· κἂν δημότης, ἔχων ἐν ἑαυτῷ δύο ταῦτα, τό τε φιλόθεον καὶ τὸ φιλάνθρωπον, ἱερεὺς ἀποδεικνύσθω.* [4]) 173, 20. [5]) pag. 363 A. v.v. (Spanheim). [6]) pag. 86 B. v.v.

Zelf houdt Julianus zich hieraan. Toen hij door wederrechtelijke achterhouding van een erfenis krap in zijn middelen zat, heeft hij van dat weinige den behoeftigen nog medegedeeld en wel meermalen. Nooit heeft hij er spijt van gehad, hoewel een slecht financier heeft hij een honderdvoudig loon ervoor ontvangen. Mag hij dan niet terecht vragen: is ooit iemand door mededeelen aan zijn naaste arm geworden? [1])

SAAMVATTING.

Onder de voornaamste vruchten welke de liefde onder de leden der gemeente onderling voortbrengt, is te noemen de stoffelijke ondersteuning van hen die in armoede en gebrek leven. Gezien het voortreffelijke dezer deugd, laat de Christelijke prediking nooit na tot het betrachten ervan op te wekken, niemand mag zich onttrekken aan wat voor allen een schuldige liefdeplicht is.

Hiernaast komt onder Joodsche en Stoïsche invloeden de hooge waardeering der goede werken eenerzijds, der onthouding en zelfbeperking anderzijds [2]). De goede werken vinden bij God een overvloedige belooning, hierin werken wij zelf mede aan eigen zaligheid. En als vreemdelingen op aarde moeten de Christenen zich niet alleen innerlijk los weten van begeerte naar aardsche goederen, maar ook in hun levensopenbaring de eenvoud en soberheid laten zien die noodzakelijk en heilzaam is, dan blijft er tevens genoeg over waarmee men aan behoeftigen kan weldoen.

De evidente zegen, die deze weldadigheid in het maatschappelijk leven aanbracht, imponeert den fellen bestrijder Julianus in die mate dat hij haar een eereplaats geeft in eigen religieuze idealen en de priesters der staatsgodsdienst tot arbeid in dezen richting wil leiden, waardoor de voorvaderlijke religie hechter in de samenleving zou blijven geworteld.

---

[1]) pag. 158, 7 Bidez; 157, 27: *τίς γὰρ ἐκ τοῦ μεταδιδόναι τοῖς πέλας ἐγένετο πένης; ἐγώ τοι πολλάκις τοῖς δεομένοις προέμενος, ἐκτησαμην αὐτὰ παρ' αὐτῶν πολλαπλάσια καίπερ ἂν φαῦλος χρηματιστής, καὶ οὐδέποτέ μοι μετεμέλησε προεμένῳ.*

[2]) cf. Dibelius, Der Hirt des Hermas, pag. 501; H. Bavinck, Gereformeerde Dogmatiek[2] IV 253, 256.

BESLUIT.

Overzien we nog eens wat boven in de verschillende hoofdstukken ons bleek, dan mag met ter zijde stelling van Joodsche en Christelijke gedachten die van buiten inwerkten worden vastgesteld dat ondanks persoonlijke verschillen de moralistische beschouwing een in wezen eenvormig karakter draagt. Zij wordt niet moede te herhalen dat voor een echt levensgeluk waarnaar ieder tracht, πενία geen beletselen in den weg stelt, dat πλοῦτος ons onrustig maakt als onze begeerten er op geconcentreerd zijn en eerst van waarde wordt als onze hartstochten geknecht zijn en een onafhankelijk oordeel over het stoffelijk bezit gaat heerschen en beschikken, dat vrijwillige beperking en soberheid van leven aan ons bestaan een deugdelijk, veilig en aangenaam karakter geven.

Men zou kunnen vragen of de gevariëerde herhaling dezer gedachten, op het vermoeiende af, wel noodig was, of de massa er niet voldoende van doordrongen was.

Hier diene ten antwoord dat gedurende heel het door ons besproken tijdvak het verschil in beoordeeling tusschen den prediker en de volksmassa steeds aangegeven wordt, dat de prediker ongeacht zijn richting het aan zijn overtuiging verplicht is het gevoelen der massa te bestrijden als missend een zedelijken grondslag, er naar strevend een grondslaglooze waan die om het schijnbaar vanzelfsprekende en natuurlijke onuitroeibaar was, te vervangen door een redelijke overtuiging.

De Oude Stoa die den wijze voor waarlijk rijk verklaart, komt hiermee in conflict met de massa die het praedicaat rijk slechts toekent aan wie πολυκτήμων is [1]).

De Cynische μισάνθρωπος protesteert tegen het gevoelen van οἱ πολλοὶ als zou iemands bezit genoegzame grond zijn hem te verheerlijken [2]).

Musonius verwerpt de populaire opvatting als zou πλοῦτος een steun voor oude menschen zijn, zooals Socrates in het begin van Plato's Staat had betoogd, het is immers met de ervaring in strijd dat vrijheid van smart en zorg welke de ouderdom behoeft, door πλοῦτος worden geschonken [3]).

[1]) S. V. F. III 155, 19. [2]) Diehl I pag. 299. [3]) pag. 93, 7 v.v. Hense.

Wanneer Dio in den Euboicus eigen beschouwing van πλοῦτος plaatst tegenover die der massa, meent hij deze bestrijding het gemakkelijkst te kunnen verrichten door een weerleggen van wat klassieke dichters ten gunste van πλοῦτος hebben opgemerkt, zij hebben het gevoelen der massa weergegeven en ontleenen onder meer hieraan hun populariteit [1]). Plutarchus verwijt de massa een hangen aan den schoonen schijn en blindheid ten opzichte van de schaduwzijden, zij heeft gedurig behoefte aan uiterlijk vertoon [2]).

Philo leert minachting van πλοῦτος tegenover de massa wier zinnen zijn omgekocht [3]). Zij jaagt meer naar den z.g. blinden rijkdom dan naar wat geluk brengt, daarom verbiedt de wet symbolisch een goddelijke-eer-bewijzen aan πλοῦτος [4]). Daar zij het volstrekte recht op 't bezit meent te hebben, lijdt zij aanstonds als iets verloren gaat [5]). Hecht de massa onbepaalde waarde aan stoffelijk goed, de grootheid der aartsvaders kwam juist hierin uit dat zij dit als waan doorzagen en glimlachend er aan voorbijgingen [6]).

Hier blijkt dus wel dat, gezien het eenstemmig verwijt bij overigens sterk verschillende auteurs, de beschouwing der massa constant is. En het protest dat er tegen uitgaat, klinkt zonder ophouden omdat het gevaar dreigen blijft het onderscheid over 't hoofd te zien en tevens het geweten der massa moet geprikkeld dat zij indien mogelijk zich een ruimer levenskijk en een scherper critischen zin voor eigen opvattingen leert toeëigenen. Grondslag van deze bestrijding is de overtuiging dat de menschelijke persoonlijkheid alleen dan tot volle ontplooiïng komen kan als zij zich gedurig tracht te verlossen van wat haar verheffing tegenstaat.

---

[1]) XIII 97 v.v. [2]) II 471 B. [3]) III 77, 22: ἃ περίβλεπτα καὶ περιμάχητα ὁ πολὺς καὶ ἀγελαῖος ἀνθρώπων ὄχλος κρίνει δεδεκασμέναις μὲν ἀκοαῖς, δεδεκασμένῳ δὲ καὶ τῷ ἄλλῳ τῶν αἰσθησέων δικαστηρίῳ. cf. II 180, 19. [4]) V 6, 15: het meest geroemde materiaal van πλ. is goud en zilver, αἷς ἀκολουθοῦσιν οἱ πολλοὶ τὰ τοῦ λεγομένου τυφλοῦ πλούτου μόνα ἢ μάλιστα εὐδαιμονίας αἴτια νομίζοντες. [5]) I 198, 9: νυνὶ δὲ οἱ πολλοὶ νομίζοντες ἑαυτῶν πάντα κτήματα κατὰ τήν τινος ἀπουσίαν καὶ ἔνδειαν εὐθὺς περιπαθοῦσι. [6]) I 285, 30; V 341, 9.

J 5574.

STELLINGEN

I

De beteekenis-nuance tusschen *πένης* en *πτωχός* is in het Grieksche Oosten vervaagd.

II

In de practische houding tegenover *πενία* en *πλοῦτος* komen de Stoa en Epicurus tot een parallel resultaat.

III

Ten onrechte vat W. Wundt (Die Sprache I[4] 134) het woord ,,significatio'' bij Cicero de Oratore III 220 op als ,,affectiones animi''.

IV

Cicero heeft ons in zijn de Re Publica II de chronologie van Polybius bewaard.

V

Ten onrechte meent F. Postma (De numine divino quid Vergilius senserit, 1914, p. 63) dat Vergilius (Aen XII 817) de Grieksche beschouwing van den eed der goden ,,superstitio'' heeft genoemd omdat de Romeinen dien niet kenden.

VI

De argumentatie, waarmede L. Weber (Euripides Alkestis, vs. 505) zijn voorkeur voor de lezing *τόκον* verdedigt, is ongegrond.

II

VII

Evang. Marc. XII 1 (en parall.) blijve men πύργος vertalen met ,,toren''.

VIII

Ten onrechte brengt R. Reitzenstein (Die Urgeschichte der Christlichen Taufe, pag. 183) de dankzegging voor de zalfolie in de Didache in verband met 2 Kor. 1 : 21 en 1 Joh. 2 : 20. 27.

IX

Bij de behandeling van het Hellenisme op het Gymnasium heeft het Hellenistisch Jodendom recht op een eigen plaats.

X

Het onderwijs in de Chr. religie op het Gymnasium worde afgesloten met een schetsmatig overzicht van de geschiedenis der Openbaring.